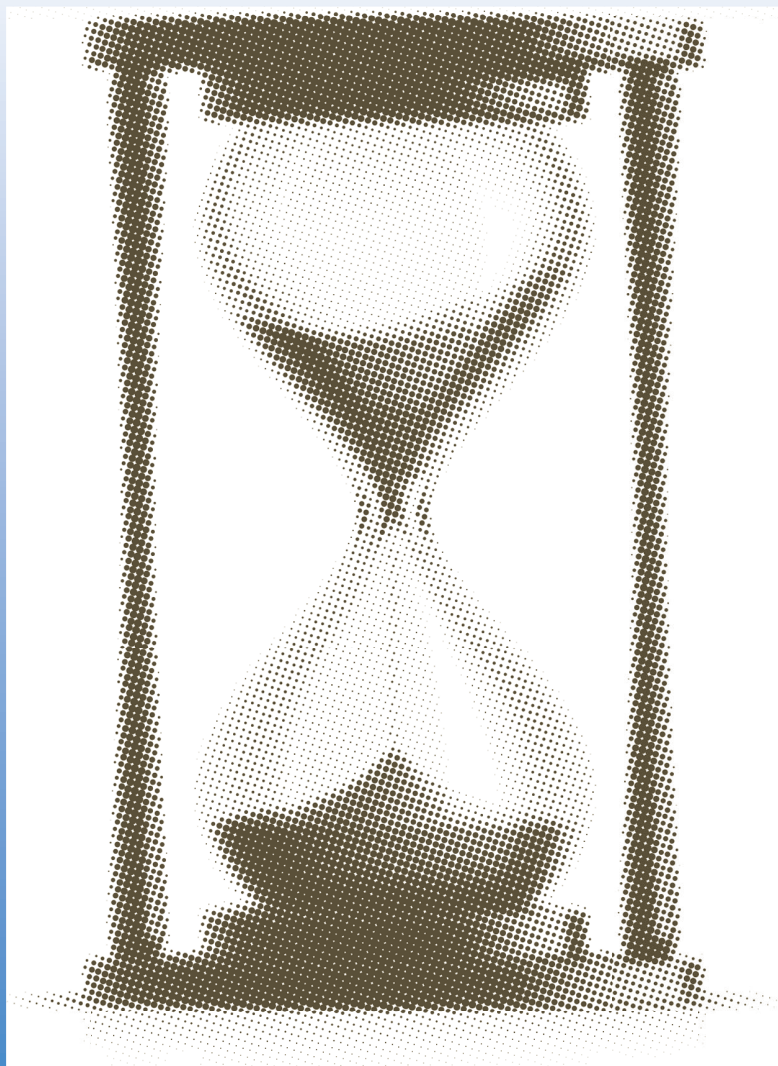

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 79 | 2025 | št. 1-2 (171) | str. 1–232

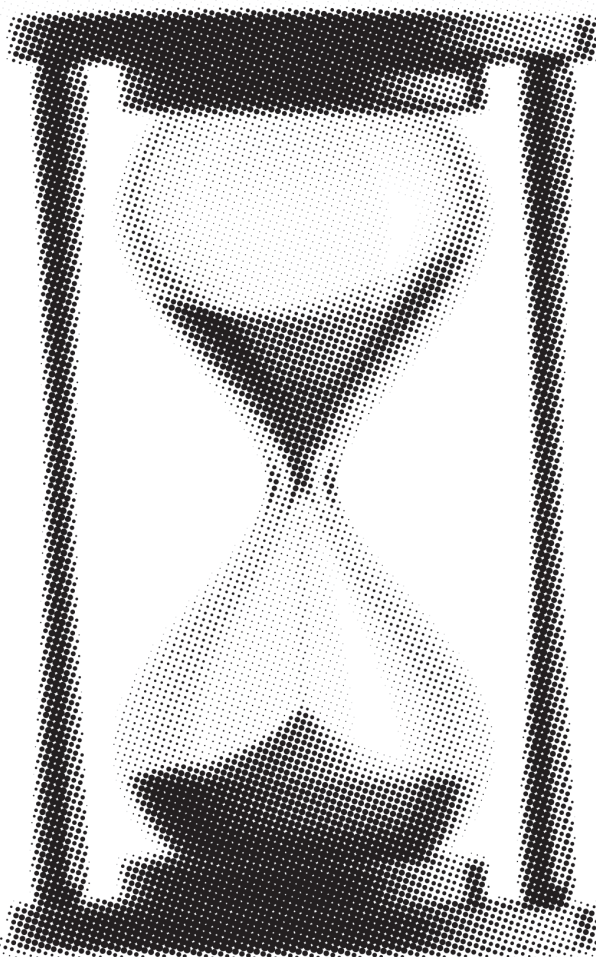

Dušan Mlacovič, *Inventar rodbine Brate (Bratti) iz Kopra iz leta 1429: vpogled v svet plemstva največjega poznosrednjeveškega urbanega središča na Slovenskem* • Ante Bećir, *Tracing Factions and Power Struggles in Late Medieval Trogir* • Damir Globočnik, *Prešeren, dunajska Slovenija in graški Triglav. Prešernove proslave na Dunaju in v Gradcu v zadnjih desetletjih 19. stoletja* • Marija Waukonig, *Ivan Žolger: Staatsrechtler – Minister ohne Portefeuille – Delegat. Studie zur Elitentransformation in der späten Habsburgermonarchie* • Ilse Reiter-Zatloukal, *Die Staatsbürgerschaft der bosnisch-herzegowinischen Beamten vor und nach dem Umbruch 1918 mit besonderem Fokus auf ihre Übernahme in den österreichischen Staatsdienst und ihre Bezügeansprüche* • Uroš Košir – Aleš Bedič, *Srebrna ptica izpod Jalovca – usoda letala Consolidated B-24G Liberator 42-78259 »Bugs« in njegove posadke* • Radenko Ščekić – Aleksandar Čuković, *Political Transition in Montenegro 1989–2010*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 79 | 2025 | št. 1-2 (171) | str. 1–232

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 7. april 2025.

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2025: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanjo Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, junij 2025

Naklada: 500 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 7, 2025.

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2025): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASIX

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, June 2025

Print Run: 500 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Dušan **Mlacović**, Inventar rodbine Brate (Bratti) iz Kopra iz leta 1429:
vpogled v svet plemstva največjega poznosrednjeveškega
urbanega središča na Slovenskem8–27
The inventory of the Brate (Bratti) family of Koper from 1429:
an insight into the world of the nobility of the largest late
medieval urban centre in Slovenia
- Ante **Bećir**, Tracing Factions and Power Struggles
in Late Medieval Trogir28–57
Sledenje frakcijam in spopadi za oblast v poznosrednjeveškem Trogirju
- Damir **Globočnik**, Prešeren, dunajska Slovenija in graški Triglav.
Prešernove proslave na Dunaju in v Gradcu v zadnjih
desetletjih 19. stoletja58–103
Prešeren, The Vienna Slovenija Society and the Graz Triglav
Society. Prešeren Celebrations in Vienna and Graz in the Final
Decades of 19th Century
- Marija **Waukonig**, Ivan Žolger: Staatsrechtler – Minister ohne
Portefeuille – Delegat. Studie zur Elitentransformation in
der späten Habsburgermonarchie 104–119
Ivan Žolger: ustavni pravnik – minister brez listnice – delegat.
Prispevek k transformaciji elit v pozni Habsburški monarhiji
- Ilse **Reiter-Zatloukal**, Die Staatsbürgerschaft der bosnisch-herzegowinischen
Beamten vor und nach dem Umbruch 1918 mit besonderem
Fokus auf ihre Übernahme in den österreichischen Staatsdienst
und ihre Bezügeansprüche 120–151
Državljanstvo bosansko-hercegovskih uradnikov pred in po prevratu
leta 1918 s posebnim poudarkom na njihovem prehodu v avstrijsko
državno službo in njihovih pravicah do plače in pokojnine
- Uroš **Košir** – Aleš **Bedič**, Srebrna ptica izpod Jalovca – usoda
letala Consolidated B-24G Liberator 42-78259 »Bugs«
in njegove posadke 152–182
The Silver Bird Beneath Jalovec – The Fate of the Consolidated
B-24G Liberator 42-78259 “Bugs” and Its Crew

Radenko Šćekić – Aleksandar Ćuković, Political Transition in Montenegro 1989–2010	184–203
Politična tranzicija v Črni gori 1989-2010.	

V spomin – In memoriam

Iskra Vasiljevna Čurkina (Željko Oset)	206–207
Gerhard Pferschy (Peter Štih)	208–209

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Herwig Wolfram, Arnulf von Kärnten. Eine biographische Skizze (Peter Štih)	212–215
Jernej Kotar, Deželnoknežja oblast in uprava Friderika III. na Kranjskem (1435–1493) (Jaka Banfi)	216–219
Jure Volčjak, Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1752–1757; Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1761–1771 (Janez Höfler)	220–223
Robin Okey, Towards Modern Nationhood: Wales and Slovenia in Comparison, c. 1750–1918 (Jan Bernot)	224–226
Mojca Ramšak, Antropologija vonja (Jernej Kotar)	227–228

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	229–232
Instructions for Authors	

Razprave

Dušan Mlacović

Inventar rodbine Brate (Bratti) iz Kopra iz leta 1429: vpogled v svet plemstva največjega poznosrednjeveškega urbanega središča na Slovenskem

MLACOVIĆ, Dušan, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, dusan.mlacovic@ff.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8752-0815>

Inventar rodbine Brate (Bratti) iz Kopra iz leta 1429: vpogled v svet plemstva največjega poznosrednjeveškega urbanega središča na Slovenskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 1-2, str. 8–27, 52. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek

Dne 13. januarja 1429 so v Kopru sestavili inventar premoženja in nepremičnega premoženja, ki sta ga po koprskemu plemiču Almeriku Brateju podedovala njegova mladoletna sinova Gregor in Sardij. Inventar je obsežen, popisane premoženja so ovrednotili na 1601 ducat in 10.411 liber, skupna vrednost popisane premoženja je znašala približno 7000 ducatov. Na osnovi analize inventarja in drugih sočasnih virov prispevek poda podoba narave imetja in gospodarske dejavnosti koprške plemiške rodbine, ki ni pripadala ekskluzivnemu krogu najuspešnejših med plemstvom v domačem mestu, in njeno vpetost v funkcioniranje največjega poznosrednjeveškega mesta na vzhodnem Jadranu kot urbanega organizma.

Ključne besede: plemstvo, Bratti, Koper, srednji vek, inventar

MLACOVIĆ, Dušan, PhD., assist. prof., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, dusan.mlacovic@ff.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8752-0815>

The inventory of the Brate (Bratti) family of Koper from 1429: an insight into the world of the nobility of the largest late medieval urban centre in Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 1-2, pp. 8–27, 52, notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

On 13 January 1429, an inventory of the movable and immovable property inherited from the nobleman of Koper, Almerico Brate, by his two minor sons, Gregor and Sardius, was drawn up in Koper. The inventory is extensive, the inventoried movable property was valued at 1601 ducats and 10,411 lire, and the total value of the inventoried property was approximately 7000 ducats. On the basis of the analysis of the inventory and other contemporary sources, the paper provides an insight into the nature of the property and economic activity of the noble family of Koper, which did not belong to the exclusive circle of the most successful among the nobility of the home town, and its involvement in the functioning of the largest late medieval city on the eastern Adriatic as an urban organism.

Keywords: nobility, Bratti, Koper, Middle Ages, inventory

Uvod: inventar, rodbina, mesto*

Inventar koprške plemiške rodbine Brate (pozneje Brati, oz. Bratti) iz leta 1429 ima poseben položaj med viri za koprsko poznosrednjeveško zgodovino: je prvi dokument v prvi knjigi z Majerjevega seznama arhivskega gradiva nekdanje koprške komune, hranjenega v Državnem arhivu v Benetkah, vnovič dostopnega od leta 2017.¹ Dne 13. januarja 1429 ga je na domu gospe Eufemije Brate, vdove po pokojnem Iohannesu, in gospe Fantine Brate, vdove po pokojnem Almeriku, sinu omenjenih Eufemije in pokojnika Iohannesa, v koprski porti Sv. Martina sestavil koprski notar in meščan *Iohannes de Polla quondam ser Petri*. Sestavil ga je vpričo dveh koprskih plemičev, svojega brata Filipa (*ser Filippo de Polla quondam ser Petri*) in Kolmana Vergerija (*ser Colmano de Verzeriis quondam ser Dominici*), pooblaščenec koprškega podestata Marka Mema (*Marco Memo*) za sestavo inventarja ter ob prisotnosti drugih prič, koprskih meščanov Bartola de Cereta, Jakoba Bonzanina, Antonella Vide in Angela Bufina. Inventar, kot so ga predpisovali koprski statuti, so sestavili po naročilu Eufemije in Fantine, in sicer v dobro bratov Gregorja in Sardija, mladoletnih Fantininih sinov in sinov pokojnega Almerika.² Tako nasledstvo kot skrbništvo sta bila določena z oporoko njunega očeta, sestavljeno 11. decembra 1428, torej dober mesec pred nastankom inventarja. Popis premoženja v njem je obsežen, sestavljen je iz kar 438 popisnih enot premičnin, popisa gotovine v posebni skrinji, 48 evidentiranih terjatev in 68 popisnih enot nepremičnega premoženja.

Inventar Brate si z obsegom, pestrostjo in sporočilnostjo gotovo zasluži temeljitejšo razpravo od pričujočega prispevka in tudi transkripcijo v obliki priloge.³ S podobo,

* Pričujoča raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa Slovenska zgodovina (P6-0235) in raziskovalnega projekta Urbana morfologija Kopra v poznem srednjem veku (J6-50188), ki ju sofinancira ARIS – Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

¹ *Inventarium bonorum omnium mobilium et stabilium commissarie sive hereditatis quondam ser Almerici Brate filii quondam ser Iohannis Brate de Iustinopoli*, ASV, AC, u. 1, 1r–13v (257r–369v). Fond Arhiv nekdanje koprške komune je v beneškem državnem arhivu formalno v procesu urejanja (zato nenavadna oznaka ZZZ_Fondi in corso di riordinamento) in je kot neurejeno arhivsko gradivo dostopen po začasnem režimu, upošteva zastareli inventar, ki ga je v začetku 20. stoletja sestavil koprski arhivist Francesco Majer, *L'archivio antico*.

² Glej: *Statut Koprškega komuna*, 56 (II, 24), 79 (II, 57), 81 (II, 58).

³ Inventar Brate bo skupaj z drugimi tedanjimi koprskimi inventarji kmalu predmet disertacije, ki se bo ukvarjala z materialno kulturo Kopra v poznem srednjem veku, in takrat prideta na vrsto tako njegova transkripcija kot njegova temeljita kulturnozgodovinska obravnava.

položajem in vlogo plemstva daleč največjega urbanega središča na Slovenskem v poznem srednjem veku se po večdesetletni nedostopnosti knjig koprskih vicedominov šele začenjamo spopadati.⁴ Teh knjig ni še nihče temeljito pregledal, zato še ne vemo, ali v njih obstaja še kakšen podobno obsežen ali morda še obsežnejši sočasni inventar od inventarja Brate.⁵ Temeljito prozopografsko delo na področju materialne kulture, ki bo omogočilo trdne rezultate, kot je to bilo opravljeno na primeru kranjskih plemiških inventarjev v zgodnjem novem veku ali na primeru inventarja Pirančana Almeriga Petronija iz leta 1599, šele sledi.⁶ V pričujočem prispevku inventar Brate ne bo uporabljen kot vir za spoznavanje koprške poznosrednjeveške materialne kulture in kulturne zgodovine, ampak ga bomo, ob boku opravljenemu pregledu obsežnega arhivskega gradiva koprške komune iz 14. in prve polovice 15. stoletja za potrebe koprške srednjeveške urbane zgodovine, uporabili v druge namene: na eni strani nam bo pripomoček za odstiranje pogleda na gospodarsko usmerjenost in moč plemstva mesta Koper v poznem srednjem veku ter na ekonomske vzvode različne družbene moči njegovih pripadnikov. Na drugi strani nam bo ta inventar izhodiščna točka za razumevanje vloge koprškega plemstva v procesu preustroja urbane morfologije domačega mesta v poznem srednjem veku. Z njegovo pomočjo in s pomočjo drugih virov, ki nam dopolnjujejo informacije o rodbini Brate v poznem 14. stoletju in v prvih desetletjih 15. stoletja, bomo poskušali odgovoriti na to, kakšna je narava imetja in s tem gospodarske dejavnosti koprške plemiške rodbine, ki je nedvomno ugledna, a v času nastanka inventarja ni pripadala ekskluzivnemu krogu najuspešnejših med plemstvom v domačem mestu, ter na to, kako je koprška plemiška rodbina, s svojo materialnostjo, kot nam jo kot vir zariše inventar, vpeta v funkcioniranje največjega poznosrednjeveškega mesta na vzhodnem Jadranu kot urbanega organizma in kako

⁴ Glej: Mlacović, Koper v poznem, 819–854. V sklopu temeljnega znanstveno-raziskovalnega projekta »Urbana morfologija Kopra v poznem srednjem veku« (oktober 2023–september 2026) smo za lastne potrebe uredili reprodukcije enot od št. 1 do št. 36 (z izjemo zelo poškodovanih in zato nedostopnih enot 4, 11, 15 in 33) in jim dodali številčne oznake folijev. Foliacijo smo izvedli upoštevaje fizično stanje enot v letu 2017, folij št. 1 je prvi folij v enoti, sledi številčenje folijev po pravilih arhivistike, in sicer glede na dejanska strukturo in obseg enote, vezane v knjigo. Če je v kateri od enot ena sama stara foliacija in je ta dosledna, a se ne začne s folijem, oštevilčenim s številko 1, smo to foliacijo upoštevali kot relevantno in je nismo spreminjali. V tem prispevku je za citiranje uporabljena naša interna foliacija, ki bo osnova morebitni stalni foliaciji (enot) knjig od 1 do 36 po Majerjevem inventarju. Če so v dokumentih vidni ostanki nekdanjih foliacij gradiva, so nekdanje oznake folijev zaradi lažje identifikacije citiranega dodane v oklepaj. Tak primer je ravno inventar Brate, na katerem je vidna stara foliacija 257r–369v, a se ta nato v knjigi ne nadaljuje. Na tem mestu se zahvaljujem študentom Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani Katarini Benkič, Klemnu Bergantu, Gregorju Gartnerju, Alini Gobec, Eriku Severju in Matiji Terglavu, ki so se lotili foliacije omenjenega gradiva. Posebna zahvala gre Ivanu Mrnareviću, študentu zgodovine s Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu (Sveučilište u Zagrebu), ki je kot gostujoči praktikant izvedel skrben pregled in potrebno popravo nove foliacije.

⁵ Poškodovano enoto št. 6 z Majerjevega popisa arhivskega gradiva sestavljajo predvsem inventarji, oporoke in pogodbe o dotah s konca 14. stoletja. Pregled njene vsebine bo zaradi otežene čitljivosti zgornjega dela folijev poseben izziv, je pa gotovo, da v njej ni tako obsežnega inventarja, kot je inventar Brate.

⁶ Cf. Štuhec, *Rdeča postelja*; Mihelič, *Obzorje duha*.

je kot del domačega plemstva s svojim nepremičnim in premičnim premoženjem vpeta v urbano tkivo takšnega mesta v poznem srednjem veku.

Inventar Brate

Inventar Brate iz leta 1429 je po svoji formi in po sestavi popisane še povsem srednjeveški: za razliko od poznejših inventarjev, ki so, ko gre za popisano premično premoženje, navadno strukturirani po najdenem v posamičnih, izrecno navedenih bivalnih in drugih prostorih, je inventar Brate nesegmentiran, a vseeno sistematičen. V primerjavi s poznejšimi inventarji bode v oči odsotnost knjig in umetnin. V njem je najprej popisano premično premoženje. Popis se začne s srebrnino in zlatnino, nato so popisana oblačila in obutev. Sledi oprema bivalnih prostorov, oprema drugih prostorov, vse druge materialne dobrine, skupaj z zalogami živil. Za tem so bile popisane živali, najprej tiste, ki so bile v nepremičninah v mestu, in nato še živali, oddane v družabniško oskrbo (t. i. *socido*) v kraje v koprskem distriktu in zunaj Koprskega. Premični del premoženja je bil natančno ovrednoten od enote do enote, zato nam skupaj s stanjem hranjene gotovine in evidentiranih terjatev omogoča natančen vpogled v strukturo in vrednost premičnin v lasti obeh mladoletnih Bratejev. Njuno nepremično premoženje ni bilo ovrednoteno, bilo je zgolj popisano, in sicer v naslednjem vrstnem redu: najprej nepremičnine v mestu, nato nepremičnine v neposredni mestni okolici in na koncu še nepremičnine v koprskem distriktu po njegovih predelih od severa proti jugu z dodanimi prej spregledanimi nepremičninami na raznih koncih distrikta.

Popisana srebrnina s pozlato in zlatnino vsebuje 45 popisnih enot s številnimi predmeti, med njimi je bilo precej nakita: verižice, zapestnice, prstani, tudi diadem (... *unam coronam a portattu domine*). Ob nakitu je bilo naštetih nekaj srebrnih in zlatih oblačilnih dodatkov (predvsem kopč), srebrnega, zatega, bisernega in drugega dragocenega vezja na oblačilih (tudi na otroških), posodja, pladnjev, kelihov, in jedilnega pribora, tudi trije dragoceni rožni venci. Med temi predmeti jih je kar nekaj dosegalo vrednost 60 liber ali več, najvišje ocenjen je bil skupek 13 srebrnih skodelic, ocenili so ga na 192 liber. Sledila sta zapestnica iz biserov s pozlačenim srebrnim vozlom v vrednosti 150 liber in rubin, vdolan v zlato v vrednosti 140 liber. Vrednost teh treh popisnih enot je skupaj dosegala 92 dukatov, skupna vrednost tega dela premičnega premoženja je znašala 1771 liber in 5 solidov, oziroma preračunano več kot 337 dukatov.⁷

Sledil je popis številnih moških, ženskih in otroških oblačil iz raznovrstnega tekstila in v številnih barvah in barvnih kombinacijah, pokrival, obuval, oblačilnih dodatkov, blaga in tekstilnih izdelkov. Ta del inventarnega popisa, ki skupaj

⁷ Iz dela inventarja, v katerem je popisana gotovina (ASV, AC, u. 1, 9r in 9v), kakor tudi iz drugih sočasnih virov vemo, da so dukat takrat obračunavali po 5 liber in 5 solidov oziroma 105 solidov za dukat. V drugi polovici 14. stoletja je običajno razmerje dukat proti libri, 3 libre in 12 solidov za dukat, konec stoletja že 4 libre in 10 solidov za dukat, glej: Raukar, *Zadar*, 299. Leta 1599, v času sestave inventarja Pirančana Almeriga Petronija, so dukat obračunavali po 6 liber; glej: Mihelič, *Obzorje duha*, 13.

obsega 165 popisnih enot, je prava zakladnica informacij o oblačilni kulturi koprskega plemstva. Vanj sta popisovalca uvrstila tudi pregrinjalo za konja, pozlačeno ogledalo in manjše ogledalo z belim okvirjem. Tako med moškimi kot ženskimi oblačili najdemo kose izjemno visoke vrednosti, med njimi je izstopala brokatna ženska obleka v vrednosti 400 liber (preračunano 76 dukatov), kar je primerljivo z vrednostjo povprečnih nadstropnih hiš v mestu.⁸ Ženska obleka iz bele svile je bila ocenjena na 160 liber, črna ženska obleka na 150 liber. Cenilca sta na toliko ocenila tudi vrednost škrlatnega moškega plašča (preračunano dobrih 28 dukatov, kar je presegalo vrednosti bivališč nižjih slojev v mestu). Ocene vrednosti večine oblačil so se gibale med 10 in 60 liber.

Po oblačilih, obutvi in izdelkih iz tekstila je prišla na vrsto za popis oprema. S tem delom inventarja, ki je prav tako obsežen, bi bilo mogoče rekonstruirati običajno opremljenost prostorov v bivališčih višjih koprskih slojev v poznem srednjem veku, kajti popisovanje je potekalo sistematično. Kljub temu pa ne bi mogli rekonstruirati opreme bivališč kot celote, namreč mladoletna Brateja sta bila po svojem pokojnem očetu lastnika številnih bivalnih objektov v mestu. Iz inventarja ni razvidno, kam je vsa našeta oprema sodila. Tista oprema, ki je bila reprezentant družbenega statusa rodbine, je bila nedvomno v salonu njihovega velikega domovanja v porti Sv. Martina. Tam sta popisovalca popisala orožje in vojaško opremo: ogrska loka, sedem konjeniških sulic, šlema z vizirjem, oklepa, ščit in manjši okrogli ščit itd. Kot kaže, so bile v reprezentančnem prostoru ob mizah in stolih še okovana skrinja, posebna skrinja za hrambo (računskih) knjig in ladijska skrinja. Med tam popisanim je bila tudi rdeča zastava z grbom, star zelen zastor z grbom in tri podobe, t. i. ankone (*anchona*), ocenjene na le nekaj liber.

Sledil je nič manj obsežen popis opreme v nebivalnih prostorih, v shrambah, kuhinjah in skladiščih, popis drugih materialnih dobrin (npr. oprema za plovila) ter nato še popis shranjenih bistvenih živil, med katerimi najdemo 31 starov žita, 34 urn olja, 67 urn vina, 15 urn terana, 38 urn kisa in 360 modijev soli. Sol so hranili na več mestih, ocenjena je bila na 1360 liber. V svojih gospodarskih poslopih v mestu so imeli 3 konje, skupaj vredne 159 liber, in 16 kokoši s petelinom, skupaj vrednih 9 liber. V oskrbi pri družabnikih v distriktu (t. i. socida) so imeli delovno in tovarno živino. Pri Mateju iz Trska so imeli 11 volov, ocenjenih na 64 liber, pri Antonu iz Zanigrada so imeli v polovični lasti dve kravi in telička, s Slobetom iz Zanigrada so si enako delili sedem volov, z Ivanom Kolečo (*Ivanus Colissa*) iz Zanigrada pet volov, nadaljnjih pet volov še z Matejem in Markom iz Zanigrada in tri vole z Matejem Nemcem (*Matheus Nemeç*) iz Albucana. Z Matejem iz Trska, pri katerem so imeli največ volov, so si polovično delili 40 ovac, medtem ko so si z Miklavžem (*Michlaus de Flume*), nastanjenim v Fernetu, delili 45 ovac. Pri Miklavžu so imeli še belega konja in osem kaštronov. Z Mihaelom iz Siparja pri Umagu so si delili pet volov, štiri krave s teličkom in še enega konja.

Po živalih sta popisovalca v prisotnosti Guarienta de Tarsia, Paula Pelegrina

⁸ ASV, CA, u. 1, 3r; o cenah nepremičnin v Kopru v poznem 14. stoletju in v prvih desetletjih 15. stoletja glej: Mlacović, Koper v poznem, 844.

in Antonia Giroldea popisala vsebino skrinje z denarjem. Čeprav je rezultat njihovega dela opisan z najkrajšim odstavkom tega besedila, je moralo biti njihovo delo precej zamudno. Skrinja je imela visoko vrednost, vsebovala je denar različne provenience, vrednosti in stanja. V njej je bilo 94 dukatov, 120 delno poškodovanih dukatov (*deteriores*, obračun: dva takšna dukata in pol za dukat) in 74 precej poškodovanih dukatov (*scarsos*, obračun: tri in pol takšne dukate za dukat). Ob dukatih je v njej bilo še 13 ogrskih forintov, 11 francoskih kron, furlanski denar v vrednosti 1545 liber (ali 294 dukatov), dodaten furlanski denar v vrednosti 904 liber (ali 170 dukatov, 3 libre in 7 solidov) ter beneški denar v vrednosti 107 liber (ali 20 dukatov in 3 libre).

Evidentirane terjatve po večini niso dosegale zelo visokih vrednosti. Na prvem mestu je bil kot dolžnik omenjen Iohannes iz Creme (iz virov ga poznamo kot notarja), višina dolga je znašala 132 liber. Sledil je dolg koprskega plemiča Pavla Adalpera v višini 10 dukatov in dolg nekega Iohannesa Tenitendija v višini 8 dukatov. V vseh treh primerih je šlo za terjatve na osnovi zasebnih zapisov, in ne na osnovi zadolžnic, sestavljenih pri notarjih. Drugi dolžniki po večini niso prihajali iz mesta, šlo je za ljudi iz distrikta in tujce. Zneski dolgov so se gibali med 20 in 50 liber, najpogosteje so znašali dobrih 40 liber. Med dolžniki so bili Mauro iz Kastva, Dionizij iz Oprtlja, Juršan iz Bezovice, Jurij iz Črnega Kala, Vorič Stančič iz Kubeda, Miklavž, svak Jurija Musca (*Jurii Museç*) iz Podpeči, zgoraj omenjeni Matej Nemec, Matej iz Ferneta, Marina, vdova po Usminji iz Lok. Sledili so Andrej, njegov sin Črnjac, Ivan, Scino in njegov sin Jakob, Tanjec Črnjavec, Marin, oče Laoroke, Sinec Črgoj, Grdoša in njegov sin Matej ter Črnjava in njegov nečak Črnja, vsi iz Socerba. Dolžniki so bili še ljudje iz Trska, prej omenjeni Matej, Gregor, Jančev sin, Jan Talec in Martin. Med dolžniki so bili tudi ljudje iz Zazida, Ospa, Lok, Zanigrada in Dekanov. Zadnji je bil naveden Tomaž iz Ankarana, najemnik njihovega ribogojnega območja v Siparju, in sicer v višini 32 liber in 10 solidov za najemnino območja za zadnjega pol leta.⁹ Po terjatvah sta popisovalca potegnili črto in vse premoženje ocenila na 1601 dukat in 10.411 liber, kar bi preračunano v dukate skupaj znašalo 3584 dukatov. Za primerjavo, vrednosti predmetov (brez knjig in nekaterih večjih predmetov) v inventarju Pirančana Almeriga Petronija slabih dvesto let pozneje je bila ocenjena na 4087 liber oziroma na 681 dukatov.¹⁰

Sledil je popis nepremičnin. Prva izmed popisnih enot inventariziranega nepremičnega premoženja je bila tipična koprška poznosrednjeveška plemiška rezidenca: skupek hiš (*tenuta domorum*) s stolpom, dvoriščem, vodnjakom in gospodarskimi objekti z vrtom.¹¹ Stala je v porti Sv. Martina (zahodni rob mesta nad пристaniščem) ob ulici proti pristanišču. V inventarju je izrecno zapisano, da dediča tam živita. V isti porti sta Alberikova dediča posedovala še dve nadstropni

⁹ ASV, CA, u. 1, 10r.

¹⁰ Mihelič, *Obzorje duha*, 13.

¹¹ »... unam tenutam domorum in civitate Iustinopoli in porta Sancti Martini cum una turi et una domunculla plana iuxta turim predictam et curia ac puteo, casalibus, ortis post se et cortino«, ASV, CA, u. 1, 10v.

hiši z vrtoma, še en skupek hiš, pritlično hišo z vrtom, ki je služila kot vinska klet, tri gospodarske objekte in dva vrta. V mestu sta posedovala še nadstropno hišo v porti Braciolo (blizu njunega bivališča), nadstropno hišo ob hospitalu sv. Nazarija v Novi porti (na današnjem Prešernovem trgu), nadstropno hišo, pritlično hišo in vrt v porti Bošedraga (na skrajnem vzhodu mesta), dve pritlični hiši v porti Sv. Tomaža (na jugovzhodu mesta) in gospodarski objekt v porti Maior (v predelu današnje Čevljarske ulice).¹² V mestu sta torej posedovala dva kompleksa hiš, ob tem še pet nadstropnih hiš, štiri pritlične hiše, štiri samostojne gospodarske objekte in tri samostojne vrtove. Pri mostu do kopnega sta posedovala 35 kavedinov solin v dveh solnih fondih (po 20 in 15 kavedinov). Po solinah so se na popisu znašli še številni vinogradi, oljčniki, polja, travniki in drugi tereni na Serminu in pod njim, v Rižani, Škocjanu (številna polja), na Semedeli, v Pomjanu, Tinjanu in v drugih predelih distrikta.¹³ Skupaj je bilo popisanih 44 zemljišč.¹⁴ Glede na cene nepremičnin v Kopru in na Koprskem v poznem 14. stoletju in prvih desetletjih 15. stoletja bi težko rekli, da je vrednost inventariziranega nepremičnega premoženja mladoletnih Bratejev presegala vrednost njunega popisanega premičnega premoženja s terjatvami. Znašati je morala približno 3000 dukatov, skupna vrednost popisanega je tako verjetno dosegala vsoto 7000 dukatov.

Brate, Bratti, Brutti?

Rodbina Brate oziroma Brati ali Bratti je bila kot koprška plemiška rodbina deležna dolžne pozornosti istrskega domoznanstva. Sestavki enciklopedične narave o njej v delih o istrski krajevni zgodovini ali o heraldiki navadno sledijo zapisom Gregoria de Totta o Brattijih v njegovih delih o koprskem patriciatu in istrskih fevdnikih. Po njem naj bi bili albanskega porekla, na Koprsko (oz. v Koper) naj bi se priselili v 13. stoletju. Oglejski patriarh Gregor de Montelongo naj bi jim v fevd podelil posest in grad Sv. Jurij nad Mirno (*S. Georgius in Laymis*). Sipar pri Umagu so obvladovali kot svoj fevd vse do njegove prepustitve rodbini Rota v 16. stoletju, kar se je sprevrglo v dolgotrajen spor med obema rodbinama. Neka Gregorij in Sardo Brati naj bi živela leta 1329. V zgodnjem veku so nekateri med njimi bili koprski vicedomini. Leta 1725 so jim v Benetkah podelili naziv konte. Tja naj bi se zadnji moški potomec v rodbini tudi preselil, leta 1802 naj bi bil agregiran v koprski Svet plemenitih. Do leta 1848 naj bi v moški liniji izumrli.¹⁵

Tisto o Gregoriju in Sardu iz leta 1329 je bilo napaka, gre pravzaprav za naša mladoletna Gregorja in Sardija iz leta 1429. Zgodba o albanskem poreklu rodbine Brate je povezana s poznejšo, novoveško koprsko realnostjo, v virih ni nobene osnove zanjo. Koprski Brattiji naj bi domnevno bili davno priseljeni Bruttiji, ugledna rodbina iz Ulcinja v nekdanji Beneški Albaniji, ki se je v drugi polovici 16.

¹² ASV, CA, u. 1, 10v–11v.

¹³ Nekaterih krajev oz. predelov, omenjenih v tem delu inventarja, mi ni uspelo identificirati, zato dopuščam možnost, da je bilo katero od navedenih zemljišč tudi zunaj koprškega distrikta.

¹⁴ ASV, CA, u. 1, 11v–13v.

¹⁵ Totto, *Il patriziato*, 93–94; isti, *Feudi e feudatari*, 60, 68, 76, 87, 88, 91.

stoletja po ciprski vojni s pomočjo Benečanov preselila v Koper in je tam postala del koprskega plemstva, podobno kod druge ugledne rodbine, prav tako priseljene iz Beneške Albanije. V novoveškem Kopru, kjer so Bruttiji kot koprsko plemstvo kmalu postali vidni predstavniki tako domačega javnega življenja kot izjemni akterji političnega življenja v Beneški republiki in širše, je ta naveza morala veljati za zelo afirmativno.¹⁶ Zgodbo o Brattijih kot Bruttijih se je prvič pojavila že sredi 17. stoletja, konec 19. stoletja jo je sistematiziral Gianfilippo Squinziani v svojem delu o sv. Nikolaju v Valdoltri.¹⁷ Od takrat dalje je v obliki Tottove notice redno prisotna v delih, kjer se rodbina Bratti omenja v takšnem ali drugačnem kontekstu.¹⁸

O tem, da naj bi bili Brattiji oglejski fevdniki za časa patriarha Montelonga in da naj bi v njegovih časih prejeli kaštel Sv. Jurija na Mirni, je prvi pisal Pietro Kandler v časopisu »L'Istria« leta 1848 brez navedbe vira.¹⁹ V njegovem istrskem diplomatariju (Codice diplomatico Istriano) ni nobenega dokumenta iz časa patriarha Gregorja de Montelonga, ki bi pričal o podelitvi tega fevda nekemu Almeriku Bratiju. Kandlerjevo notico je povzel Gregorio de Totto, od takrat dalje se redno pojavlja v istrskih domoznanskih delih.²⁰ Če je to bilo res, so morali imeti Brattiji kot Montelongovi ljudje nenavaden položaj v Istri in v Kopru sredi 13. stoletja, kajti gre za čas zatiranja teženj urbanega prebivalstva, združenega v komune, po avtonomiji mest, sploh teženj Kopra, kjer so komuno vodili predvsem militi. Vez med Brattiji in kaštelom Sv. Jurij je obstajala, kajti po njegovem razdejanju v genovskem napadu leta 1354 naj bi ga patriarhi prepustili Albertu Brattiju.²¹ Gregorius, Iohannes in Almericus Brati naj bi pred tem v obsežnem procesu urejanja odškodnin med Benečani in opatom Rožaca kot vikarjem oglejskega patriarha leta 1321 bodisi prejeli nazaj svojih pet kmetij (*mansi*) v Sv. Lovreču bodisi nadomestilo zanje.²² Ta notica bi lahko pomenila, da so bili sestavni del tistega koprskega prebivalstva, ki se je identificiralo z oglejskim patriarhatom kot svojim miljejem in ki je beneško nadoblast nad lastnim mestom dojemalo predvsem kot neljubo realnost. Ançolo Iohanni Brate (verjetno Iohannes iz zgornje notice) je leta 1322 po službeni dolžnosti kot predstavnik komune prisostvoval dražbi nekega objekta v koprski porti Izolana.²³ Iz tega časa je moral izhajati nagrobnik milita Alberika Brateja in naslednikov v cerkvi sv. Frančiška v Kopru, tam viden še v 19. stoletju.²⁴ Ob Sv. Juriju nad Mirno so Brattiji sredi 14. stoletja prejeli v fevd še Trebeše na jugu koprskega sveta.²⁵ Kot njihov pomembni fevd je dejansko treba omeniti grad Sipar pri Umagu. Konec 18. stoletja je po pravdanju z rodbino Rota to posestvo

¹⁶ O izjemno angažirani politični dejavnosti koprskih Bruttijev in Brunijev glej: Malcolm, *Agents of Empire*.

¹⁷ Squinziani, *Anticaglie: Santo Apollinare*, 25–27.

¹⁸ Cf., Mandalà, *Gli Albanesi*, 33.

¹⁹ Kandler, *Del Castello*, 291–292.

²⁰ Totto, *Feudi e feudatari*, 60.

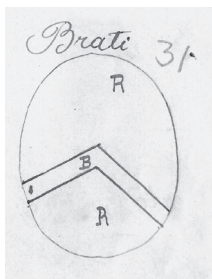
²¹ Cigui, *Verteneglio*, 117.

²² *Commemoriali*, 237.

²³ ŠAK, KA, Zbirka pergamentnih listin, 51.

²⁴ Tommasini, *De commentarij*, 361.

²⁵ Totto, *Feudi e feudatari*, 72, 88.

Slika 2: Grb rodbine Bratti v koprskem grbovniku (PAK, Heraldčna zbirka)

arhivu Koper.³³ Možno je, da je bil grb s škarnico na hiši Galli na Kalegariji ob Mali loži in ob dvorani Velikega sveta njihov, barve polja pod njo ne poznamo.³⁴

Camera obscura

Inventar Brate je kot zgodovinski vir po svoji naravi hipni posnetek dolgotrajnega zgodovinskega procesa: kot nekakšna camera obscura, ki je na svojevrsten način za hipec na steno ujela in projicirala *longue durée*. Res, da je nastal kot produkt trenutka, kot rezultat nenadejane usode. Res je tudi, da ga je kot vir omogočilo in zaznamovalo kratko dogajanje v dneh pred božičem leta 1428, ko je bil Almerik Brate primoran nemudoma sestaviti svoj testament in ko je kmalu zatem zapustil ta svet. Inventar je kot vir ta zgodovinski trenutek povsem očitno tako zajel kot reflektiral, a je kljub temu po svoji naravi predvsem medij, ki nam na sebi lasten način, prek informacij o akumulaciji, rabi, preobrazbi in zapuščanju materialnega omogoča vpogled daleč nazaj v preteklost. Je vir, ki nam ne sporoča zgolj tega, da je bilo 13. januarja 1429 dokumentirano to, kar sta slab mesec pred tem podedovala Gregor in Sardij Brate in vir o materialnosti v Kopru v zgodnjem 15. stoletju, ampak je predvsem vir, ki nam sporoča, kako so bile generacije Bratejev s svojo materialnostjo vpete v družbo in svet, ki so ga doživljale kot lastnega.

Dejstvo, da se je inventar Brate ohranil, je za zgodovino koprskega plemstva v poznem srednjem veku precej srečna okoliščina. Zadolžnice in dokumenti, ki regulirajo različne oblike prometa z nepremičninami, so bili navadno najpogostejši tipi instrumentov, sestavljeni pri notarjih v okoljih z uveljavljenim notariatom. Tudi v koprskih vicedominskih knjigah, v katere so koprski vicedomini za potrebe javne hrambe vpisovali skrajšano vsebino instrumentov, sestavljenih pri domačih notarjih, ni bilo drugače. V ohranjenih koprskih vicedominskih knjigah za obdobje od leta 1382 do leta 1406 (pregled do zaključka pričujočega članka opravljen v tem

³³ PAK, Gravisi, 19 (Blasoni di alcune famiglie Giustinopolitane) in Heraldčna zbirka, 1 (Blazone Giustinopolitano).

³⁴ Radossi, *Monumenta Heraldica*, 96–98. Podatka o tem, da bi bila hiša Galli kdaj v lasti ali posesti Brattijev ali da bi bil grb tam prisoten sledeč ženski liniji, tako kot v Motovunu, za zdaj nimamo. Če jim je grb dejansko pripadal, se je na tej hiši verjetno znašel bistveno pozneje, in sicer kot ostalina, ki jo je bilo treba rešiti, in kot dekorativni element njene glavne fasade. Njegova nenavadna lega takšno domnevo dopušča, nahaja se namreč visoko nad vidnim poljem z ulice.

obsegu) je vnesenih več tisoč tovrstnih dokumentov v skrajšani obliki. Seveda, v njih najdemo tudi druge tipe instrumentov, predvsem oporoke in ženitne pogodbe, kakor tudi pogodbe o družabništvu na podeželju (prej omenjena *socida*), a se ti pri notarju navadno sklenejo enkrat ali nekajkrat v življenju stranke. Zadolžnice in kupoprodajne pogodbe so po drugi strani nastajale zelo pogosto, zadolžnice na sezonski ravni, kupoprodajne pogodbe, tudi za nepremičnine, sicer občasno, a v razmeroma velikem obsegu. Gospodarska dejavnost rodbine Brate je v tovrstnih instrumentih v navedenem obdobju, dolgem 24 let, komaj zaznavna. Pred notarji so v omenjenem časovnem intervalu sklenili malo nepremičninskih poslov in tudi zadolžnic ni bilo veliko. Če se inventar Brate ne bi ohranil, bi lahko na zgornji osnovi zmotno, a povsem upravičeno trdili, da so bili v poznem srednjem veku nebitveni, gospodarsko in družbeno nedejaven člen koprskega plemstva. Inventar dokazuje, da je bilo v resnici popolnoma drugače. Obseg in stanje poslov pripadnikov rodbine Brate, kot jih vidimo v drugih ohranjenih notarskih instrumentih, še zdaleč ne odsevata dejanskega stanja. Še več, gospodarsko udejstvovanje rodbine Brati je očitno potekalo tudi mimo reguliranega notariata v domačem mestu in lahko sklepamo, da je enako veljalo za tiste koprške plemiške rodbine, ki jih pogosto ne videmo pri domačih notarjih. Pri tem ni šlo za nič neregularnega, gospodarska usmerjenost te rodbine in z njo primerljivih plemiških rodbin je bila pač takšna, da ni bilo veliko potreb po notarskih uslugah. Inventar Brate nam o tej gospodarski usmerjenosti koprskega plemstva pove zelo veliko.

Zgornje bi bilo v mestih v Dalmaciji, kjer je bilo notarsko delo nepogrešljivo pri trgovanju, videti nenavadno, v Kopru ni bilo. V Dubrovniku je že od poznega 13. stoletja veljalo, da je treba vsak kreditno zastavljen trgovski posel, ki z vrednostjo presega določeno vsoto, skleniti pri notarju in o tem narediti zapis.³⁵ Znesek je bil nizek, le 10 perperjev, kar je takrat preračunano znašalo 5 dukatov (dobrih 15 liber).³⁶ Takšen razvoj dogodkov je za seboj potegnil pravo revolucijo notarskega beleženja poslov. V krajih, kjer je ekonomija temeljila na tranzitni trgovini in kjer so bili v posle vpeti tujci iz daljnih celinskih krajev s povsem drugačno kulturo poslovanja, je bila tovrstna ureditev smiselna. Če so se ohranili, so tamkajšnji notarski spisi izjemno obsežno gradivo. S svojo količino in urejenostjo dajejo vtis, da zgodovinarjem omogočajo temeljit, malodane popoln vpogled v gospodarsko funkcioniranje teh krajev in da je tamkajšnje gospodarsko dejavnost zato mogoče tudi kvantificirati. V Kopru, ki je bil v poznem srednjem veku večji od Dubrovnika in ki je imel drugačno gospodarsko naravnost (predvsem oskrba Benetk, bližnjega vele mesta) in s tem drugačne tehnike poslovanja, se je v poznem srednjem veku izoblikovala podobna praksa rabe notariata kot v Benetkah: obisk notarja takrat, ko je to neizogibno ali zelo koristno, torej za tiste civilno-pravne zadeve, od katerih je življenjsko odvisno funkcioniranje skupnosti: oporoke in njihovo izvrševanje, inventarji, dote, donacije, nepremičninski posli vseh vrst, občasno kreditno trgovsko poslovanje v visokih zneskih ali na dolgi rok in z rizičnimi skupinami klien-

³⁵ Voje, *Poslovna uspešnost*, 129.

³⁶ Glej: Krekić, *Dubrovnik*, 252–253.

tov. Ob tem seveda še v primerih, ko je zapis pri notarju terjala oblast ali izvedla oblast (npr. zasegi in javne dražbe). Večina trgovskih kreditnih poslov, sploh tistih v združbah, je v Kopru pristala v zasebnih računskih knjigah. Družabniki so se k notarju navadno odpravili takrat, ko je bilo treba potrditi izravnavo računov za določeno obračunsko obdobje. Koprski poznosrednjeveški notarski spisi, ki jih poznamo prek ohranjenih vicedominskih knjig, tako ne omogočajo niti občutka, da bi bilo mogoče trgovsko dejavnost v mestu kvantificirati, kaj šele kvantifikacijo samo. Iz njih je mogoče zaznati predvsem duh in magnitudo poslov, ne pa tudi podrobnosti o blagu, transakcijah ali morebitnih nihanj v obsegu trgovanja. Imamo pa na razpolago druge mehanizme, kako oceniti naravo in obseg poslovanja v poglavitnih koprskih gospodarskih panogah, napr. s spremljanjem razmerij med količinami pridelanega in daci.³⁷

Iz vicedominskih knjig med letoma 1382 in 1406 spoznamo nekaj rodbinskih povezav Bratejevih. Iohannes Brate je bil v tem obdobju edini moški član rodbine, ki je bil ekonomsko dejaven. Njegov oče je bil takrat že pokojnik, sin Almerik je bil, kot kaže, za ekonomsko dejavnost še premlad, ne najdemo ga niti med pričami. Lahko, da takrat sploh še ni bil niti rojen. Iz nenavadne ženitne pogodbe, sklenjene leta 1402, izvemo, da je bil Iohannes Brate sin Gregorja Fantina de Brate in vnuk Gregorja de Brate. Svojo hčer Francisco je takrat omožil s tržaškim meščanom Petrom, sinom pokojnega Dominika de Juliano, in sicer z doto 100 liber. Njen bodoči soprog se ji je zavezal, da ji bo izročil protidoto (*honorantia*) v višini 50 dukatov.³⁸ Ob Iohannesu kot očetu ni omembe njegove soproge Eufemije kot matere. Glede na to in na višino dote lahko sklepamo, da je šlo za njegovo nezakonsko hčer. Kljub nizki doti je bila za soproga dobra partija, navadno je bila protidota dana v bistveno manjšem znesku kot dota, v tem primeru je bilo ravno obratno. Več o rodbinskih povezavah Bratejevih izvemo iz ženitne pogodbe, ki je bila prav tako sklenjena na njihovem domovanju v porti Sv. Martina štiri leta pozneje. Sklenila sta jo Bruna, hči pokojnega koprskega plemiča Krištofa Vide, in Guariento Tarsia, prav tako koprski plemič. Bruna se je omožila po nasvetu svoje prijateljice Zane, vdove po pokojnem Gregorju Fantinu, matere Iohannesa Brateja in po nasvetu slednjega kot svaka. Vrednost njene dote je bila primerno visoka, znašala je 5763 liber oziroma približno 1100 dukatov.³⁹ Iohannessova soproga Eufemija je bila hči koprskega plemiča Ambrozija Maffona, pripadnika rodbine, ki je v prvi polovici 14. stoletja zasedala položaj koprskih sodnikov in vicedominov. Leta 1396 je z dovoljenjem svojega soproga koprskim dominikancem izplačala 125 dukatov kot dedinja svojega očeta. Ta je Sv. Dominiku zapustil 400 dukatov.⁴⁰ Njena teta je bila Magdalena, vdova po pokojnem Almeriku Bembu, članu koprške veje beneške plemenite rodbine.⁴¹ O Almerikovi soprogi Fantini iz virov za to obdobje še ne zvemo ničesar, verjetno je bila takrat še premlada ali še ni bila rojena. Rodbina

³⁷ Glej: Mlacović, Kartuzija Bistra, 310–311.

³⁸ ASV, CA, u. 8, 486r.

³⁹ ASV, CA, u. 1, 742r.

⁴⁰ ASV, CA, u. 13, 202r.

⁴¹ ASV, CA, u. 13, 157v.

Brate je bila v tem obdobju maloštevilna. Ob veji, ki jo je vodil Iohannes Brate, v virih iz tega časa spoznamo samo še Katarino, hčer gospe Ručie de Bratis, ki je dala v svojih poslopjih, ki so mejili na posest Iohannesa, vzpostaviti hospital sv. Katarine.⁴² Ta koprski hospital poznamo kot zapuščino Brate tudi iz spisov koprskega stolnega kapitlja.⁴³

Iz zgornjih povezav je razvidno, da je imel Iohannes Brate v Kopru odlično sorodstvo. Iz izbora popisovalcev premoženja za inventar in iz imena poglavitnega dolžnika s seznama terjatev na eni strani in iz seznama oseb, udeleženih pri redakciji koprskih statutow leta 1423 na drugi, je razvidno tudi to, da je bil krog njegovih zaupnikov identičen krogu takratnih poglavitnih koprskih oblastnikov. Pri redakciji statutow je sodeloval tudi sam, ob njem v krogu najdemo Iohannesa iz Creme (dolžnika, bolje: poslovnega partnerja), Guarienta Tarsio in Filippa de Polla.⁴⁴ Iz tega vira je tudi razvidno, da je Iohannes, ki je v inventarju naveden kot pokojnik, umrl največ pet let pred svojim sinom Almerikom.

Inventar Brate iz leta 1429 nam v delu s popisanimi dragocenostmi in predvsem oblekami in obuvali pove, da je bilo premoženje, v obliki, kot ga spoznamo zbranega leta 1429, ustvarjeno za časa vseh, v virih iz obdobja od leta 1382 do leta 1429 omenjenih generacij v moški liniji (Gregor, Gregor Fantin, Iohannes, Almeriko, dediča). V inventarju je veliko oblačil in obutve označenih kot starih, ženskih oblačil je v njem nesorazmerno veliko. Ob tem je treba poudariti, da so za inventar popisali zgolj nasledstvo po Almeriku, na pa tudi dot Fantine in Eufemije, matere in babice obeh njegovih dedičev. Obe sta ob premoženju varovancev po smrti svojih soprogov upravljali še svoji lastni premoženji. Številna podedovana oblačila bi lahko bila skupaj s številnimi bivalnimi nepremičninami v mestu znak, da je bila rodbina Brate nekoč večja in da se je v drugi polovici 14. stoletja znatno skrčila. Vzrok za to bi bila lahko črna smrt sredi 14. stoletja in ponovni izbruhi bubonske kuge v desetletjih za tem.

Popisane živali v distriktu so v kombinaciji s terjatvami in strukturo nepremičnin v distriktu poveden vir za ekonomsko funkcioniranje rodbine Brate v 14. in 15. stoletju. Njihova živina je bila v krajih, kjer so bili na voljo pašniki, večinoma pod kraškim robom. To območje je hkrati kraj naravnih prehodov, na eni strani med Tržaškim in južno Istro, na drugi pa med notranjostjo in Koprskim, zato bi lahko bila ta živina vpeta tudi v lokalno tovarništvo. V 14. stoletju in v času sestave inventarja rodbina Brate pod kraškim robom ni imela nobene posesti, a je tam kljub temu imela razvejane gospodarske odnose. Popisane terjatve niso zapis dolgov okorelih dolžnikov, ampak so posli rodbine zamrznjeni v kočljivem trenutku, ko na njenem čelu ni odraslih moških. Gre za Iohannesove posle, morda tudi za Almerikove. Njihove povezave s prebivalci Socerba, kjer Brateji takrat niso imeli nobene posesti, ne živine, so posebej zanimive. Zanimivo je tudi to, da med terjatvami ni terjatev do nikogar v krajih, kjer so Brateji v distriktu imel svoje vinograde, oljčnike ali polja. Iz obdobja med letoma 1382 do leta 1406 poznamo

⁴² ASV, CA, u. 12, 146v.

⁴³ ŠAK, KA, 13.

⁴⁴ *Statut Koprskega komuna*, 11.

samo primer, ko se je Marko, sin pokojnega Grdine iz Trska, Bratejev *rusticus* zadolžil pri svojem gospodu za žito v višini 16 liber.⁴⁵

Ob omembi Trska, kjer so Brateji imeli tesne gospodarske stike s tamkajšnjim prebivalstvom, je treba omeniti, da v nepremičninski del inventarja niso uvrstili ničesar iz Trebeč in ničesar iz Siparja, ki je bil v obravnavanih letih in pred tem dokazano njihov fevd. To dejstvo je znak, da popisano v inventarju ni bilo vsa materialna osnova koprške plemiške družine in da so upravljali večje premoženje, kot je na prvi pogled videti. Intenzivni gospodarski odnosi s prebivalstvom Trska bi lahko bilo znamenje, da so bližnje Trebeče v času sestave inventarja še zmeraj v interesni sferi rodbine, oziroma da gre za prežitek takšnega nekdanjega stanja. Za Sipar indici niso potrebni, iz inventarja je razvidno, da je bilo tamkajšnje ribogojno območje njihovo in oddano v najem. Isto velja za leto 1401. Takrat je Iohannes Brate dal ribogojno območje v Siparju za dve leti v najem Nikolaju pokojnega Jeremije z Burana, nastanjenemu v Piranu.⁴⁶

Popisana gotovina v zelo visokem znesku in v hrambi doma v skrinji na očeh služinčadi, klienteli in vlomilcem je znak, da je bila Almerikova smrt nenadejana. Če bi bil živ, bi jo spravil v obtok, sploh furlanski denar. Če lahko razumemo maloštevilne ogrske in francoske novce kot priložnostno stvar in dukate kot dragoceno zlato rezervo, je velika količina denarja, namenjenega za obtok v takrat (nedavno osvojeni) beneški Furlaniji, znak tako običajne prisotnosti tega denarja v Kopru kot navezanosti Kopra in s tem Bratejev na Furlanijo kot na pomembno območje gospodarskega delovanja prek posrednikov. S tem bi lahko bile povezane tudi številne terjatve do podjetnih oseb v Socerbu.

Iz inventarja je razvidno, da je rodbina Brate v 13., 14. in 15. stoletju izrazito vezana na porto Sv. Martina kot na svoj življenjski prostor v mestu. Podobno kot nekatere druge plemenite rodbine so tudi oni živeli v velikem utrjenem bivališču iz več poslopij in z družinskim stolpom. Bivališče se je nahajalo ob ulici proti pristanišču, nedaleč od cerkve sv. Martina, tamkajšnjega istoimenskega pokopališča in trga. Glede na lego je mogoče sklepati, da je bil ta kompleks bodisi na mestu poznejšega servitskega samostana bodisi tik ob njem. Stolp bi bil lahko v 13. stoletju del mestnega obzidja in Brateji kot militi s svojo klientelo, prebivalstvom porte Sv. Martina, konstitutivni del mestne obrambe.⁴⁷ Nedaleč od njihovega bivališča je v sosednji porti Braciolo stalo podobno domovanje s stolpom koprške veje firenške magnatske rodbine Abati.⁴⁸

Iohannes Brate in njegova mati Zana sta v obravnavanem času v porti Sv. Martina zaokroževala rodbinsko posest z nakupi okoliških zemljišč in objektov. V omenjenem obdobju sta kupila najmanj tri objekte s pripadajočimi zemljišči. En objekt je stal na javnem trgu pri cerkvi sv. Martina, kjer je bil Brate sosed, nakup

⁴⁵ ASV, CA, u. 13, 8r.

⁴⁶ ASV, CA, u. 13, 9r.

⁴⁷ O naravi in pomenu koprskih mestnih port v poznem srednjem veku, glej: Mlacović, Koper v poznem, 825–830.

⁴⁸ ASV, CA, u. 2, 94r.

je opravil leta 1388.⁴⁹ Zana Brate je istega leta od koprške komune na javni dražbi kupila objekt, ki je pripadal hospitalu sv. Nazarija in ki se je nahajal ob pokopališču sv. Martina.⁵⁰ Ko je leta 1391 Iohannes Brate kupoval enega od objektov v porti, je ta na treh straneh mejil na njegovo posest.⁵¹ Nepremičnine, kot jih v porti sv. Martina popišejo za inventar, je potemtakem skupek stare posesti in recentnih nakupov. Rodbina se je trudila v porti sv. Martina utrditi. Nepremičnin drugod po mestu niso kupovali in razumeti je mogoče, da jih je večina prešla v rodbinsko posest z dotami. Pomenljivo je, da rodbina Bratti v 19. stoletju v porti sv. Martina ni več posedovala nobenih nepremičnin in da je bil takrat v njihovi posesti predvsem velik sklop nepremičnin, ki je v 13., 14. in 15. stoletju pripadal stolnemu kapitlju na vzhodnem robu porte Zubenaga. Te kapiteljske nepremičnine so stale na izjemno atraktivnem položaju v mestu, od Malega Brola (današnjega Vergerijevega trga) do osrednjega koprškega trga (današnjega Titovega trga). Raziskave bodo pokazale, ali se je ta sprememba zgodila z vzpostavitvijo servitskega samostana okrog cerkve sv. Martina. Poglavitne nepremičnine Brattijev so se namreč nahajale ravno na tem območju.

Uvodoma smo dejali, da želimo s pomočjo inventarja in drugih virov prikazati ekonomski in družbeni profil Bratejev kot koprške plemiške rodbine, ki ni bila del absolutnega vrha ekonomsko najuspešnejših v mestu. Kaj je bilo tisto, kar bi ob premičnem in nepremičnem premoženju, vrednem več tisoč ducatov, ob odličnih rodbinskih povezavah v domačem mestu, ob političnem angažmaju doma in ob razvejanih poslih pod Kraškim robom ter ob fevdih na Koprskem in drugod po Istri še bilo potrebno za preboj na vrh? Družbeni in ekonomski vrh koprškega plemstva so v tem času tvorili predvsem pripadniki rodbin Adalpero, Spellato, Verzi in Vida. Za preboj na vrh so bile ob naštetem potrebne bistveno večje površine zemljišč v distriktu od teh v lasti Bratejev, večje soline kot zgolj dva solna fonda s skupaj 35 kavedini, plovila, ki jih v času sestave inventarja v rodbini Brate niso imeli, večji obseg fevdov zunaj Koprškega, rodbinske povezave z vazali Goriških v Istri in Furlaniji in predvsem intenzivne poslovne in rodbinske povezave z beneškim plemstvom. Pripadniki teh rodbin so bili za razliko od Bratejev prek teh povezav vključeni v izvoz velikih količin kakovostnega vina v Benetke, verjetno tudi soli, raziskave šele sledijo. V beneški javni dolg (*camera imprestitorum*) so nalagali denar v vrednosti, ki je presegala skupno vrednost premoženja, popisanega v inventarju Brate. Koprski plemič Iohannes de Spellato, ki je umrl brez zapisane oporoke, je imel v beneški javni dolg naloženih 7500 ducatov in je v Kopru in koprskem distriktu posedoval za 2500 ducatov nepremičnin. Podobno vsoto je imela v beneški javni dolg naloženo koprška plemkinja Katarina Verzi, omožena z beneškim plemičem Hieronimom Ferrom.⁵² Upajmo, da se med ponovno dostopnim koprskim arhivskim gradivom v Državnem arhivu v Benetkah nahajajo tudi njihovi inventarji.

⁴⁹ ASV, CA, u. 7, 237r.

⁵⁰ ASV, CA, u. 7, 254r.

⁵¹ ASV, CA, u. 7, 1v.

⁵² Mlacović, Koper v poznem, 835.

Viri in literatura

Viri

Kratice in okrajšave

ASV, AC	Archivio di Stato di Venezia, ZZZ_Fondi in corso di riordinamento, Archivio Capodistria
<i>Commemoriali</i>	<i>I libri Commemoriali della Repubblica di Venezia</i>
Gravisi	PAK SI 299, Rodbinski fond Gravisi
PAK	Pokrajinski arhiv Koper
ŠAK, KA	Škofijski arhiv Koper, kapiteljski arhiv
u.	unità

Arhivski viri

Archivio di Stato di Venezia, Benetke/Venezia
 ZZZ_Fondi in corso di riordinamento, Archivio Capodistria,
 unità 1, Atti notarili varii 1380–1437,
 unità 7, Vicedomini 1385–1395,
 unità 8, Vicedomini 1383–1391, 1402–1416,
 unità 12, Vicedomini 1391–1397,
 unità 13, Vicedomini 1391–1401,
 unità 14, Vicedomini 1398–1400.
 Pokrajinski arhiv Koper, Koper
 SI PAK 299, Rodbinski fond Gravisi, e. 16 in 19;
 SI PAK 357, Heraldlična zbirka, e. 1.
 Škofijski arhiv Koper, Koper
 Kapiteljski arhiv, t.e. 4/14, knjiga 1, t.e. 118 Servitski samostan;
 Kapiteljski arhiv, Zbirka pergamentnih listin, 51.

Objavljeni viri

I libri Commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti, a cura di Riccardo Predelli, t. I, Venezia: Deputazione veneta della storia patria 1876.
Statut Koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668: Lo statuto del comune di Capodistria del 1423 on le aggiunte fino al 1668. Za objavo priredil (a cura di) Lujko Margetić, Koper, Rovinj: Pokrajinski arhiv Koper – Center za zgodovinske raziskave Rovinj, 1993.

Literatura

Cigui, Rino, *Verteneglio e il suo territorio in epoca veneziana (XIII – XVIII secolo) – Brtonigla i okolica u mletačko doba (od 13. do 18. stoljeća)*, Umago [i. e.] Verteneglio: Comune di Verteneglio – Umag [i. e.] Brtonigla: Općina Brtonigla, 2013.
 Darovec, Darko, Mihelič, Darja. *Statuti komuna Koper*, Annales, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko/Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, 2024.
 Gregoret, Nicola, Il castello ed Il feudo di Sipar e la contesa Rota – Bratti (1552–1787), *Acta Bullearum*, Pučko otvoreno učilište Buje/Università popolare aperta di Buie, vol. III, Buje/Buie, 2017, 253–262.
 Kandler, Pietro, Del Castello di S. Giorgio in Laimis, *L'Istria*, a. III, 73, 291–292.

- Krekić, Bariša, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London: Variorum Reprints, 1980.
- Majer, Francesco, L'archivio antico del municipio di Capodistria. *Pagine Istriane*, I, 1903, 147–150, 183–189, 239–245, 289–294; II, 1904, 35–38, 95–98, 146–148, 211–216, 307–308, 372–378; III, 1905, 22–24, 43–45, 66–68, 109–112, 146–148, 166–169, 185–189, 231–237, 287–292; IV, 1906 41–44, 84–90, 134–141, 197–199, 267–274, 298–301; V, 1907, 18–20, 67–70, 99–101, 144–148, 207–213, 241–242, 288–290, VI, 1908, 42–44, 89–92, 125–135, 163–165, 206–212, 232–236, 272–280.
- Malcolm, Noel, *Agents of Empire: knights, corsairs, Jesuits and spies in the sixteenth-century Mediterranean world*, London: Allen Lane, 2015.
- Mandalà, Matteo, Gli Albanesi in Istria (secc. XV–XVIII), *Shëjzat*, a. V (1–2), 2020, 25–123.
- Meden, Anton, Lo Stemma della Famiglia Brati o Bratti, *La Ricerca, Bolletino del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, n. 25–26, 1999, 12.
- Mihelič, Darja, *Obzorje duha Istranov zgodnjega novega veka: popis zapuščine premožnega Pirančana (1599)*, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales, Čentur: Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, 2023.
- Mlacović, Dušan, Koper v poznem srednjem veku: opažanja o mestu in njegovih portah po pregledu knjig koprskih vicedomov s konca 14. stoletja, *Acta Histriae*, letn. 30, št. 4, 2022, 819–854.
- Mlacović, Dušan, Kartuzija Bistra in Koper v 14. stoletju, *Zgodovinski časopis*, l. 77, št. 3/4, 2023, 298–346.
- Paoletić, Marina, L'archivio Rota-Benedetti. Descrizione e inventariazione, *Atti*, CRS Rovigno, vol. XLV, n. 1, 2015, 393–459.
- Paoletić, Marina, La pianta di Giacomo Fino e il Catasto franceschino: fonti essenziali per la ricostruzione storico-urbanistica di Capodistria, *Franciscejski kataster v Istri = Il Catasto franceschino in Istria = Franciskanski katastar u Istri: vzpostavitev, raziskave, dediščina = impianto, indagini, patrimonio = uspostava, istraživanja, baština*, Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2020, 119–160.
- Pusterla, Gedeone (Tommasich, Andrea), *I nobili di Capodistria e dell'Istria con ceni storico-biografici* (sec. edizione), Capodistria: Tipografia di Carlo Priora, 1888.
- Pusterla, Gedeone (Tommasich, Andrea), *I rettori di Egida Giustinopoli Capodistria (cronologie, elenchi, genealogie, note, appendice)*, Capodistria: Tipografia di Carlo Priora, 1891.
- Radossi, Giovanni, *Monumenta Heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria*, con la collaborazione di Salvator Žitko, Unione Italiana – Fiume Università Popolare di Trieste Museo Regionale di Capodistria, Rovigno-Trieste, 2003.
- Radossi, Giovanni, Notizie storico-araldiche di Montona in Istria, *Atti*, CRS Rovigno, vol. XXXV no.1, 2005, 143–287.
- Raukar, Tomislav, *Zadar u XV. stoljeću*, Monografije, broj 6, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, 1977.
- Rossi Sabatini, Giuseppe, Rassegna degli studi storici istriani editi in Italia nell'ultimo decennio, *Atti*, CRS Rovigno, vol. VII, no. 1, 1977, 161–201.
- Squinziani, Gianfilippo, *Anticaglie: Santo Apollinare di Gasello presso Capodistria: cenni*, Capodistria: Tipologia Carlo Priora, 1882.
- Štuhec, Marko, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: [plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir]*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.

- Tommasich, Andrea, *Famiglie capodistriane esistenti nel secolo XVI con cenni storico-biografici*, Capodistria: Tipografia di Carlo Priora, 1886.
- Tommasini, Giacomo Filippo, De commentarij storici geografici della provincia dell'Istria, *Archeografo Triestino*, vol. 4, 1837, 1–554.
- Totto (de), Gregorio, Il patriziato di Capodistria, *Atti della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, a. 54, vol. XLIX, 1937, 71–158.
- Totto (de), Gregorio, Feudi e feudatari nell'Istria Veneta, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. LI-LII, 1940, 57–107.
- Voje, Ignacij, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003.

S U M M A R Y

The inventory of the Brate (Bratti) family of Koper from 1429: an insight into the world of the nobility of the largest late medieval urban centre in Slovenia

Dušan Mlacović

The inventory of the Brate noble family of Koper was created on 13 January 1429 at the home of Eufemia Brate, widow of the late Iohannes, and Fantina Brate, widow of the late Almeric, son of the aforementioned Eufemia and the late Iohannes. It was drawn up for the benefit of the brothers Gregory and Sardijs, the minor sons of Fantina and of the deceased Almeric. The inventory of the property contained therein is extensive, consisting of 438 inventory units of movable property, an inventory of cash in a special chest, 48 inventory units of receivables and 68 inventory units of immovable property. In the paper, the inventory of the Brate family is used as a tool to gain insight into the nature of the possessions and economic orientation of the noble family of Koper, which did not belong to the exclusive circle of the most successful among the nobility of the home town, and its involvement in the functioning of the largest late medieval city on the eastern Adriatic as an urban organism.

The inventory first takes stock of movable assets. The inventory of silver, gilt and gold contained 45 inventory units with many items, including a considerable amount of jewellery. This was followed by an inventory of a large number of garments in a variety of textiles and in many colours and colour combinations, headgear, footwear, clothing accessories, etc. This part of the inventory, which totals 165 inventory items, is a treasure trove of information on the clothing culture of the nobility of Koper. After clothing, footwear and textiles, it was the turn of the furnishings to be inventoried. Weapons and military equipment were inventoried in the hall of their large home in the Porta of St Martin's in Koper. This was followed by an equally extensive inventory of equipment and stored essential foodstuffs. In the town they kept 3 horses

and 16 hens with a cockerel. In the district they had working and pack animals, a number of oxen, also cows, calves and a flock of 85 sheep. After the animals, the census-takers, in the presence of three other prominent citizens of Koper, inventoried the contents of the money chest. The chest was of high value, containing money of different provenance, value and condition. It contained 94 ducats, 120 partly damaged ducats, 74 much damaged ducats, 13 Hungarian forints, 11 French crowns, 1 545 *lire* worth of Friulian money, an additional 904 *lire* worth of Friulian money and 107 *lire* in Venetian money. The majority of the debtors were people from the Koper district, and most of the debts were not of very high values. All movable assets were valued at 1,601 ducats and 10,411 *lire*, which, converted into ducats, would amount to a total of 3,584 ducats. An inventory of immovable property followed. In the town, the heirs owned a complex of houses with a tower, another complex next to it, five two-storey houses, four ground-floor houses, four detached outbuildings and three detached gardens. They owned 35 salt cavedins in two salt pools (20 and 15 cavedins each) and 44 plots of land. The total value of the inventory was thus probably 7000 ducats.

In the 14th century and later, the Brate or Brati or Bratti family had two fiefs outside the territory of Koper, St George above Mirna (*S. Georgius in Laymis*) and Sipar near Umag, and the fief of Trebeše in the south of the Koper world. The story of their alleged Albanian origin is linked to the later, early modern reality of Koper. There is no basis for it in the sources. The Bratti of Koper are supposed to be the long-immigrated Brutti, a prominent family from Ulcinj in the former Venetian Albania, who moved to Koper in the second half of the 16th century after 1571 with the help of the Venetians and became part of the nobility of Koper, similarly to other prominent families, also immigrants from Venetian Albania. In the early modern Koper, where the Brutti were soon to become prominent representatives of both domestic public life and outstanding players in the political life of the Venetian Republic and beyond, this relationship must have been considered highly affirmative. In 1725, the Bratti were conferred the title of Conte in Venice. The last male descendant of the family was to move there, and in 1802 he was to be aggregated into the Council of the Nobility of Koper. By 1848, they were to be extinct in the male line.

From the notarial records between 1382 and 1406, we can learn about some of the Brate family connections at that time. Iohannes Brate was the only male member of the family who was economically active during this period. His wife, Euphemia, was the daughter of the nobleman Ambrose Maffion of Koper, a member of the family that occupied the position of judges and vicedomini of Koper in the first half of the 14th century. Her aunt was Magdalena, widow of the late Almeric Bembo, a member of the Koper branch of the Venetian noble family. Iohannes' father was already deceased at that time and his son Almeric was too young to be active in the economic life of the family. He may not even have been born yet. We do not know anything about Almeric's wife Fantina from sources of the period, as she was probably too young or not yet born as well. The family was small. In addition to the branch headed by Iohannes of Brate, the only other person mentioned in the sources of the time is Catherine, daughter of Ručja de Bratis, who had the hospice of St Catherine established in her buildings adjoining Iohannes's property. It is clear from the above links that Iohannes Brate had an excellent kinship in Koper. His circle of confidants was identical to the circle of the main rulers of Koper at that time.

The inventory of Brate family from 1429, in the part with the inventoried valuables and especially the clothes and shoes, tells us that the wealth was created over several generations. The many inherited clothes, together with the numerous properties in the town, could be an indication that the Brate family was once larger and that it had shrunk considerably in the second half of the 14th century. This could be due to the Black Death in the middle of the 14th century and the recurrence of the bubonic plague in the decades that followed.

The livestock inventories in the district, in combination with the debts and the structure of the real estate in the district, provide an informative source for the economic activity of the Brate family. Their livestock were located in areas where pastures were available and where there were major natural regional passages. The Brate family did not own any property there, but

nevertheless had a large economic activity. The real estate part of the inventory does not contain anything from their fiefs. This fact is an indication that the inventory was not the entire material basis of the noble family of Koper and that they managed a larger estate than at first sight appears.

The very large amount of cash inventoried and kept in a chest at home in full view of maids, clientele and burglars is a sign that Almeric's death was sudden. If he had lived, he would have put it into circulation, especially the Friulian money. The large amount of money intended for circulation in the then (recently conquered) Venetian Friuli is a sign both of the regular presence of this money in Koper and of the attachment of Koper, and thus of the Brate family, to Friuli as an important area of economic activity through intermediaries.

The inventory shows that in the 14th and 15th centuries the Brate family had a strong attachment to the Porta of St Martin as its habitat in the city. Like some other noble families, they lived in a large fortified dwelling of several buildings and a family tower. The dwelling was situated along the street leading to the harbour, not far from the church of St Martin, the cemetery and the square of the same name. The tower could have been part of the city walls in the 13th century and the Brate, as *milites* with their clientele, a constitutive part of the city's defences. It is noteworthy that the Bratti family no longer owned any real estate in Porta of St Martin in the 19th century. At that time their possession consisted mainly of a large block of real estate that had belonged to the cathedral chapter in the 13th, 14th and 15th centuries. These properties stood in a very attractive position in the town, close to the central town square. Research will show whether this change took place in the 15th century with the establishment of the Servite monastery around St Martin's Church, where the main properties of the Brate family were previously located.

With movable and immovable property worth thousands of ducats, with excellent family connections in their home town, with political involvement at home, with diversified businesses and with fiefs in Koper district and elsewhere in Istria, what else was needed to break through to the top of local society? The top of the nobility in Koper at this time was made up of members of families that owned significantly larger tracts of land in the district, significantly larger salt-pans, a greater volume of fiefs outside Koper district, family connections with vassals of the Counts of Gorizia in Istria and Friuli, and above all intensive business and family connections with the Venetian nobility. Unlike the Brate family, the members of these families were involved in the export of large quantities of quality wine to Venice through these connections. They placed money in Venetian public debt (*camera imprestitorum*) in excess of the total value of the assets inventoried in the Brate inventory.

Ante Bećir

Tracing Factions and Power Struggles in Late Medieval Trogir

BEĆIR, Ante, PhD, Postdoctoral researcher, Croatian Institute of History, Department for Medieval History, HR-10000 Zagreb, Opatička 10, ante.becir@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2829-1634>

Tracing Factions and Power Struggles in Late Medieval Trogir

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 1–2, pp. 28–57, 94 notes
Language: En. (Sn., En., Sn.)

The paper traces the political agency of factions in late medieval Trogir, by focusing on the most important cases of open conflicts during the 14th and 15th century. Factional power struggles represented a typical feature of Italian communes, and the Trogir case study implies an excellent example of how the political culture in Dalmatian towns resembled greatly that in the Italian communes. Factional blocs were based on political, familial or business ties and headed by powerful nobles or noble lineages. To secure their positions, noble families in Trogir often formed alliances with other noble families and groups within the commoner majority or with extra-communal power holders. However, these alliances could easily be unstable and easily broken, and that only increased intrigue and uncertainty in the political life. The goal of the paper is to contribute to our understanding of the political culture in the late medieval Dalmatian towns within a comparative framework.

Keywords: the Late Middle Ages, Dalmatia, Trogir, factions, political power

BEĆIR, Ante, dr., višji asist, Hrvatski inštitut za zgodovino, Oddelek za zgodovino srednjega veka, HR-10000 Zagreb, Opatička 10, ante.becir@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2829-1634>

Sledenje frakcijam in spopadi za oblast v poznosrednjeveškem Trogirju

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 1–2, str. 28–57, 94 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Članek obravnava politično vlogo frakcij v poznosrednjeveškem Trogirju. Osredotoča se na najpomembnejše primere konfliktov v 14. in 15. stoletju. Frakcijske politične borbe so predstavljale značilno lastnost italijanskih komun, in Trogir je odličen primer, kako je bila politična kultura v dalmatinskih mestih zelo podobna tisti v italijanskih. Frakcijski bloki so temeljili na političnih, družinskih ali poslovnih vezeh, vodili pa so jih močni plemiči ali plemiške družine. Da bi zavarovale svoje položaje, so plemiške družine v Trogirju pogosto sklepale zaveznitva z drugimi plemiškimi družinami in skupinami znotraj večine meščanov ali z zunajmeščanskimi nosilci moči. Vendar so ta zaveznitva lahko hitro postala nestabilna in so razpadla, kar je povečevalo intrigantstvo in negotovost v političnem življenju. Članek je prispevek k razumevanju politične kulture v poznosrednjeveških dalmatinskih mestih znotraj primerjalnega okvira.

Ključne besede: Pozni srednji vek, Dalmacija, Trogir, frakcije, politična moč

Introductory and Methodological Remarks*

The primary intention of this paper is to provide a compressed overview of the politics of factions in late medieval Trogir (*Tragurium*, *Traiù*), which represents an exemplary case-study for a better understanding of certain aspects of the political culture of late medieval Dalmatian cities. The main focus of the paper is put on collective agency of the late medieval Trogir nobility and their clients from other social groups in the period between 1280 and 1420.¹ Medieval Trogir functioned as a small commune in medieval Dalmatia, a region which included a vast coastline area extending from the Kvarner Bay to the city of Durazzo (Drač, Durachium, Durrës) – an albeit different geographic layout in comparison to the ancient Roman province of Dalmatia.² However, in late medieval reality the area between the Kvarner Bay and the Bay of Kotor (*Cattaro*) represented, in fact, a distinct region with many similarities, e.g. in culture, geographical and climate features, language, the development of law and communal institutions, seafaring and mercantile practices, as well as in the overall social and political organization of these local communities based on the hegemony of patrimonial noble lineages. Although late medieval Dalmatia was a bricolage of different communes and local jurisdictions, it was nonetheless a distinct historical and cultural region, and under great cultural influence from Italy. The Dalmatian city-communes mostly also shared the same political overlord – be it the Hungarian King or the Republic Venice.³ However, the city of Kotor represents an exception because it recognized the sovereignty of various Serbian rulers until 1371, when it came under the rule of the Hungarian King.⁴

* This research paper was co-financed by the Croatian Scientific Foundation within the project *Topography of Power: Eastern Adriatic Cities in Medieval Spheres of Power* (TOPOS IP-2019-04-2055), and within the project *Communities, Communication, and Social Networks in the Croatian Middle Ages and Early Modern Times* (380-01-02-23-40 – COMNET), financed by the Europe Union and the NextGenerationEU program.

¹ On late medieval Trogir cf. Lucio, *Memorie*; Andreis, *Trogirsko plemstvo*; Benyovsky Latin, *Srednjovjekovni Trogir*; Babić, *Grad*; Burić, *Trogirski distrikt*.

² For instance, the famous Dalmatian chronicler Thomas, archdeacon of the Split cathedral chapter in mid-13th century, gives the description in his chronicle. Cf. Karbić et al, *Archdeacon Thomas*, 2–3.

³ On the Dalmatian cities cf. Raukar, *Studije*; Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans*; Mlacović, *The Nobility*; Benyovsky Latin and Pešorda Vardić, *Authority and Property*.

⁴ Cf. Kotor: Janeković Roemer, *Komuna*.

Based upon anthropological and comparative-historical literature, the article perceives political factions as unstable and volatile political coalitions composed of nobles, commoners and other actors of Trogir's social and political life in the period under consideration, which competed for political power within the borders of the Trogir Commune.⁵ Long-lasting political competition often resulted in escalations of ever-present and latent social conflicts into open factional conflicts. These escalations were directly conditioned by geopolitical changes within the Hungarian Kingdom or Venice on the one hand, or by political relations between the Hungarian ruler or representatives of the Hungarian royal government in the late medieval area of Dalmatia-Croatia, and Venice itself on the other.

From the theoretical and methodological standpoint, factions can be defined as inter-societal vertical groupings. This means that these are groups composed of members from different social strata, although the main role is usually played by members of the social and political elite, such as factional leaders in the case of prominent noblemen from the patrimonial noble families in Trogir.⁶ Perhaps it would be best to perceive such groupings as an 'accumulation or clusters of social capital', in the words of Pierre Bourdieu, within which individuals invest their own resources and influence to achieve common interests. In this sense, a faction's success or failure depends primarily on the capacities of its individual members.⁷ Factions as such have at least their core and periphery, with the core implying leadership and the periphery comprising collaborators or allies of the same leadership, all of whom maintain the same goal or interest at a given moment. In this sense, we can talk about political coalitions of different groups from various social strata under the leadership of members of the social elite. Therefore, factional conflicts are waged between opposing pyramidally structured political networks, all of which claim the same goal: acquiring political power to establish control over their community's the material, symbolic, and human resources.⁸

The social relations that form the connective tissue of each factional pyramid can be understood as patron-client relationships, in which the factional leader, as the patron, rewards his collaborators for their service or favours. Additionally, friendships, business relationships, as well as family and marital ties, represent other elements that contribute to the cohesion (or disintegration) of the factional grouping. These elements could easily be instrumentalized in a political sense,

⁵ Cf. a selection of comparative studies or comparatively valuable studies: Heers, *Parties*; Heers, *Family Clans*; Lantschner, *Political Conflict*; Lantschner, *City States*, 3–49; Firnhaber-Baker, *Medieval Revolt*, 1–11; Gentile, *Factions and parties*, 304–322; Jones, *Communes*, 71–96; Prajda, *Network*; Gamberini, *Clash of Legitimacies*; Tabacco, *Struggle for Power*; Valente, *Theory and Practice*; Brunner, *Lordship*; Dameron, *Italian Magnates*, 167–188.

⁶ Cf. Heers, *Family Clans*, 41, 54–55, 214; Ter Braake, *Hoeken*, 103–104.

⁷ Haemers, *Factionalism*, 1009–1039; Dumolyn, *Symbolic Economy*, 105–131.

⁸ Cf. Bujra, *Dynamics*, 132–152. Also cf. an overview of the secondary literature that deals with factions and political clientelism: Scott, *Political*, 483–505. We can also highlight examples of useful research that deals with factional realities in the area of medieval continental Istria, Duchy of Carniola, and Friuli (belonging to the Holy Roman Empire) in: Darovec, *Turpiter*, 1–42; Darovec, *Language*, 391–432.

meaning that business and social networks could transform into conflicting groups united around a common goal in changed circumstances. Factional cores often retain their consistency and stability over time, while the selection of collaborators, followers, or allies (i.e., the periphery) can vary significantly in each new situation. In this sense, today's allies may become opponents tomorrow, and vice versa.⁹

However, the key factor in the building of a faction was the personal relationship of factional actors with the factional leader, who could act either as a 'patron' (from a position of greater social power and influence) or as a 'broker' (from a position of limited social power based on the leader's ability to mediate within a heterogeneous political coalition).¹⁰ The process of forming a faction involved a number of different factors that could not have been under human control because they included shaping local social reality in all its aspects – family, social, political, cultural, emotional, economic and religious. In other words, behind the factions there were certain patterns of action that are perpetuated as informal 'structures' of long duration, which formed an integral part of the political culture in the medieval Trogir commune, or in all similar Dalmatian or Mediterranean urban communities that underwent a similar historical development.¹¹ This is especially true in the context of Italian communes, in which the intensity of factional conflicts is monitored, and which have been the most frequently written about in European historiography. An overview of Trogir factions makes it clear that Trogir, much like other Dalmatian cities, and Italian communes belonged to a similar cultural context that stemmed from all natural-geographical and cultural determinants within which the existing urban communities functioned.

Political conflicts in the Middle Ages mostly had a vertical character, with the main actors being members of the political and social elite vying for power and dominance.¹² However, in certain specific moments and situations, conflicts of a broader societal basis could occur between opposed horizontal groups (the ruling group and the opposing group from the rest of the populace).¹³ During the Middle Ages, society was deeply divided into various social strata, including nobility, burghers, commoners and peasants. Tensions and disagreements often existed between these groups, particularly concerning economic rights, taxes, or political participation. So, in times of deep societal crises or political instability, the weakness of factional groups could lead to more pronounced societal tensions and conflicts. Nobles and commoners could clash over political rights, economic exploitation, or matters of social justice.¹⁴ Moreover, in some cases, commoners could form their own factions and unite to fight for their interests and rights, thus creating a horizontal conflict within the societal base. In any case, societal tensions and conflicts between different social groups were significant elements of the po-

⁹ Cf. Padgett and Ansell, *Robust Action*, 1265–1266; Prajda, *Network*, 12–23.

¹⁰ Boissevain, *Friends*, 163–164.

¹¹ Cf. Kent, *Family and Patronage*, 165–183; Popić and Bećir, *Politički*, 39–42; Bećir, *Plemstvo*, 276–277.

¹² Hyde, 1972, 273–307.

¹³ Bujra, *Dynamics*, 138–139, 141.

¹⁴ For more detail on the subject see: Cohn, *Popular Protest*; Cohn, *Lust for Liberty*.

litical and social life of the Middle Ages, and their intensity could vary depending on the context and peculiarities of each region or city.¹⁵ The situation in Trogir at the beginning of the 15th century will provide an example of wider social turbulences between the noblemen and the commoners (or citizens), which were only intensified with the ascendance of Venetian rule from 1420.¹⁶

Open Conflict and the ‘*origo factionum*’ in Trogir (1310–1322)

Considering the theoretical framework presented, I now focus on the late medieval context of Trogir. In the next four thematic units, I will shortly consider three periods of open factional wars, namely from 1310 to 1322, a shorter interval at the transition from 1357 to 1358, and yet again a longer period of factional strife from 1386 to 1395.¹⁷ The last thematic unit will focus on the period between 1395 and 1420, during which the usual factional conflicts did not manifest, but rather the tensions between the nobles and commoners only exacerbated. However, the Hungarian-Venetian War (1409–1420) for the control of the Eastern Adriatic led to a moulding of a consolidated ruling group within Trogir, which enjoyed (relatively) more support within the community, if compared to the standard factions in the 14th century.

In this thematic unit I will consider the first case of open factional conflict in Trogir, which occurred between 1310 and 1322. I qualify this period as crucial for the future development of factional and political relations within Trogir, and therefore as the most important case of a factional conflict in fourteenth-century Trogir. In other words, the actions of the factions led by Marin, son of Andrew (noble family Andreis) and Matthew, son of George (noble family Cega), shaped the informal framework of the Trogir ‘political arena’ for the following decades, during which open conflicts or more noticeable latent conflicts between the two factional blocs were reactivated.¹⁸ The cores of these factions remained compact and defined almost within the same prominent noble families.

Namely, the core of Marin’s faction consisted of members from the Andreis and Cazarica families, with support from individuals of the Vitturi family. On the other hand, Matthew’s faction was composed of members from the Cega, Lucius, Cipiko and Casotis families, as well as other individuals who had a personal connection to Mathew. In the second period of escalation in 1357 and 1358, the cores remained almost the same. The faction of the archdeacon Jacob, son of Peter

¹⁵ For example, Foretić, *Borbe*, 249–272; Grillo, *Long Life*, 221–236; Cohn, *Repression*, 99–122.

¹⁶ Cf. Bečir, *Plemstvo*, 230–231, 268–269.

¹⁷ About all the three mentioned phases of open factional conflict it is possible to acquire basic informations in: Lucio, *Memorie*, 150–162, 265–271, 328–353; Benyovsky Latin, *Srednjovjekovni Trogir*, 24–26, 28–29, 31–34. Also cf. Benyovsky Latin, *Noble Families*, 19–35, or in Kurelac, *Pučki ustanci*, 239–247; Kurelac, *Društvene diferencijacije*, 237–245. It is useful to compare the Trogir and Dubrovnik case, which has been analyzed by Vekarić, *Nevidljive pukotine*. However, a totally different point of view is available in Kunčević, *Vrijeme harmonije*.

¹⁸ As to make the article more clear for an international audience, the Christian names of the Trogir noblemen have been written in their English form.

(Vitturi), was led by members of the Vitturi and Andreis noble families, along with the archdeacon's personal confidants and relatives. On the other hand, the faction of Joseph, son of Stephen (Cega), was led by himself and his brothers and sons from the different Cega family branches. The third phase of political escalation between 1386/1387 and 1395 followed Casotus, son of Augustin (Casotis), and Joseph, son of Stephen (Cega), as leaders of the Cega-Casotis faction with members of the Cipiko family. The leadership of the opposing faction was made out of members of the Vitturi family, namely Lompre (short from Lampredius), son of Micacius, and his brothers (Vitturi), along with the Andreis and Sobota families.¹⁹

It must be emphasized that the great majority of medieval factions in general did not develop unique, abstract or depersonalized names, but were rather largely defined by their leaders in political practice. The same applies to the factional cores of the Cega and Casotis families, on the one hand, or the factional cores of the Andreis and Vitturi families on the other.²⁰ However, the question of the factional periphery and broader political clientele presents a greater challenge in itself since continuity over longer periods cannot be discerned. Moreover, each new escalation of open conflict brought about a reconfiguration of political coalitions.

Indeed, the Trogir example illustrates both dimensions of factional behaviour – the long-lasting continuity of factional cores, and the unstable and ever-changing political coalitions. The existence of a factional core, with its roots deeply embedded within specific noble families, demonstrates the persistence of certain power structures and interests over time. These factional cores maintained their influence and authority, providing a foundation for the continuity of their political agendas. On the other hand, the political coalitions surrounding these cores were far from stable. Depending on the circumstances and geopolitical context, alliances could shift, and former rivals could become allies. The fluidity of political alliances was a characteristic feature of factional dynamics in Trogir, resulting in ever-changing configurations of power. This combination of enduring factional cores and volatile coalitions added complexity to the political landscape of Trogir, shaping the city's history and dynamics during the late medieval period.

Still, the importance of open factional conflicts should not be exaggerated because they, indeed, represent only cases of violent escalations of latent tensions in political relations within the local 'power elite'.²¹ However, most of the time political opponents did not wage open conflicts, rather latent ones and in this fact lies the main problem.²² Namely, periods of latent conflicts are harder to recon-

¹⁹ Bećir, *Plemstvo*, 62–63. For a comprehensive overview of the Trogir medieval nobility cf. Andreis, *Trogirski patricijat*, 5–210; Andreis, *Trogirsko plemstvo*.

²⁰ Heers, *Parties*, 51–52. Stories about Italian Guelphs and Ghibellines, Dutch *Hoeken* and *Kabeljauwen*, Flemish *Leliaarts* and *Klauwaarts*, as well as other similar specific identifiers, represent only those cases where concrete and fixed names indeed existed, regardless of the content that stood behind them. Cf. Gentile, *Factions and parties*, 313–330; Ter Braake, *Hoeken*, 97–111; TeBraake, *Plague of Insurrection*, 31–33.

²¹ For the term 'power elite', which I see as the most practical cf. Wright-Mills and Wolfe, *Power Elite*, Reinhard, *State Building*.

²² Cf. Titone, *Gaining Political Recognition*, 9–10.

struct due to the chronic lack of relevant primary sources. In that regard, cases of open conflicts provide surely many more primary sources because regardless of the omnipresence of violence in medieval societies, they represented something extraordinary or, in other words, something about which contemporaries felt a particular need to leave a written record.

After these insights let us now start our story. Namely, in around 1310 we can trace the beginning of the first such escalation of political violence and an open conflict in Trogir within the political community. The faction of Mathew, son of George (Cega), clashed with Marin, son of Andrew (Andreis), and his faction, which had the direct support of the Croatian Ban Mladen II of Bribir (the Šubići-Bribirski noble family). Namely, on one occasion, Marin came to the communal palace with his entourage, killed the communal chancellor and wounded the two consuls. The disturbed Trogir community consequently appointed Matthew, the leader of the opposing noble faction, as its captain and rector; his first decision was to exile Marin and his supporters from the city and sentence them to a fine.²³ However, this just facilitated a further escalation of factional relations in Trogir, which lasted all until as late as 1322 and the recognition of Venetian rule.²⁴

The Croatian Ban Mladen II tried to overthrow Matthew and his associates in May of 1315, when he was planning to launch a siege of the city. However, he did not go through with the siege, rather he decided to impose a financial tribute of 10,000 pounds (*libras*), which Trogir had to pay to avoid the Ban's wrath and any new punitive expeditions.²⁵ Several fragments of a delegated papal investigation in Trogir from June of 1319 provide us with many extremely important data about the factional dynamics, which can illuminate the whole political and social background in Trogir and in the wider area at that time. Namely, the reason for initiating the investigation was the unfortunate event in which Matthew and his associates ordered the destruction of the Franciscan monastery located outside the walls Trogir city wall in late May 1315. Allegedly, their actions were based on strategic and security reasons, fearing the expected siege of the city by Ban Mladen II.²⁶

The investigation was carried out in accordance with the mandate of Pope John XXII in March 1319, when he delegated the task to judges delegates Gregory, Bishop of Hvar (*Faros, Lesina*), and Stephen, the St Peter parish priest from Zadar (*Iader, Zara*), to investigate the circumstances of the monastery's destruction.²⁷ Although Matthew did survive the encounter with the Ban during May of 1315,

²³ Bećir, *Plemstvo*, 64–65. On exile as a means of political struggle and the vast topic of exile in medieval Europe, cf. in more detail: Shaw, *Exile*; Brown, *Insiders and Outsiders*, 337–384; Foster Baxendale, *Alberti Family*, 720–756; Ricciardelli, *Exclusion*. On the other hand, on exiles in the Dalmatian context cf. Čoralić, *Banditi*, 157–178; Nikolić Jakus, *Vrijeme rata*, 9–35; Bećir, *Između političkog*, 1–31.

²⁴ Bećir, *Plemstvo*, 98.

²⁵ Bećir, *Plemstvo*, 64. Cf. Karbić, *Šubići*, 21–23; Lucio, *Memorie*, 150–162; Karaman, *Epizoda*, 303–313; Klaić, *Trogir*, 214–229.

²⁶ About the papal investigation see in more detail see Popić i Bećir, *Vrijeme i okolnosti*, 55–103.

²⁷ Bećir, *Plemstvo*, 88. On papal judges-delegates cf. Donahue, *Judges Delegate*, 229–247.

in a blurry set of events he was ousted by the faction of Marin somewhere in the autumn of 1317 with the help of Šibenik's city authorities.²⁸ Therefore, the investigation was carried out while the faction of Marin was in power and the influence of Ban Mladen probably at its peak. The leitmotif of the investigation was the matter of 'proving' that Matthew was a tyrant, which was a typical medieval, but still a very serious accusation directed against (actual or presumed) political usurpers or oppressors. Unlike other sources, which are mostly of a formal or normative nature, the text of the investigation provides some insight into the informal level, or actual events occurring in the political practice.

Out of the various and 'juicy' testimonies provided against Matthew, I will single out only a few examples, which I find most indicative for the background of the papal investigation, as well as for the factional zeitgeist of that period in general. The Franciscan procurator Gregory, son of Salingver, was asked if Matthew, son of George, ascended to power legally or not, whereupon he answered negatively. Namely, Matthew had come to power by expelling the governing figure in the city at the time, i.e. a vicar named Piliater, and that those who had fled the city, had done so out of fear of the tyranny.²⁹ On the other hand, Gregory also mentions the Trogir clerics (canons of the Trogir Cathedral Chapter) and noblemen who were banished from the city by the order of the podesta Matthew. Among them were, e.g. the leader of the Andreis-Cazarica faction Marin, son of Andrew, and Cazarica, the Trogir archdeacon.³⁰ In fact, Marin also gave a testimony, in which he acknowledged that Matthew was a tyrant (*de tirania uera esse*), and that he was in the Ban's entourage, when the latter promised to restore him and his group to power. Everything was confirmed by the rest of the former exiles.³¹ It was even stated by the said Gregory, son of Salingver, how he 'had heard' that Matthew had been banished from the city by his own accomplices, or by the people from his own regime (*fuit expulsus Matheus per populum de suo regimine*).³²

So overall, Matthew is portrayed as a tyrant, a ruler without legitimacy and legality, terrorizing his subjects, not governing in accordance with statutes and customs, and making decisions outside of existing institutions of authority. Instead, he ruled according to his own will, with the help of personal followers and collaborators. This assessment probably corresponds with reality; nevertheless, he was accused by his opponents who used similar or the same methods, or even ended up being depicted as tyrants themselves, such as Ban Mladen II.³³ However, it is important to note that the period of Matthew's rule truly remained characterized

²⁸ Bećir, *Plemstvo*, 89.

²⁹ NAS-OIL, vol. 542, fol. 70v.

³⁰ NAS-OIL, vol. 542, fol. 71-71v.

³¹ Cf. *„Marinus Andree interrogatus ... respondit de tirania uera esse, et ipsum fuisse cum bano in exercitu cum aliis quos banus restituere uolebat. Et ceteri extrinseci sibi uulgarizatis capitulis respondent uerum de tirania“*. Cf. NAS-OIL, vol. 542, fol. 73.

³² NAS-OIL, vol. 542, fol. 71v.

³³ About the aspect of 'tyranny' in this case cf. Bećir, *Između tiranije*, 92; Popić i Bećir, *Vrijeme i okolnosti*. About the notion of 'tyranny' in medieval political imaginary and practice cf. Watts, *The Making*, 129–157.

as a time of tyranny, as evidenced by the decision of the Grand Council in 1340, which abolished previous restrictions on the total number of councillors but denied the right of entry to the Council to those who held such positions during the time of tyranny (*non intelligendo tempore tirranie*).³⁴

Matthew's case represents an unusual situation in the political reality of late medieval Dalmatia. Typically, power and authority in the cities of that time were divided among different factions and noble families, resulting in dynamic political rivalries and shifting alliances. However, Matthew managed to concentrate power and become the dominant figure in Trogir, using factional conflicts and transforming his office into a formal camouflage for establishing autocratic rule. Such politically ambitious individuals, known as '*signori*', who concentrated power in the cities of northern Italy, were a common phenomenon from the late 13th century onwards.³⁵ This idea of political authority and governance within the cities was gradually transmitted to medieval Dalmatia, where similar political trends were observed. The transmission of political patterns and influences from the wealthier and more dynamic Italy to Dalmatia during the Middle Ages was frequent, contributing to the shaping of local political structures and practices. Matthew's rise as a dominant figure in Trogir can be understood as an example of such transmission and adaptation of political models from northern or central Italy to the Dalmatian cities.

However, at the beginning of 1320 a new coup happened and the exiled faction of Matthew, son of George, returned to power, and the faction of Marin yet again had to escape the city.³⁶ Unfortunately for Marin, this situation did not change and the ruling faction under the auspices of the Cega family welcomed the new Venetian rule in 1322. The banished members of the Andreis faction were repatriated into the Trogir Community only in the first half of the 1330s, after the Venetian government undertook direct action to solve the problem during the second half of the 1320s.³⁷ In other words, for more than 20 years we can trace open conflicts and latent political tensions which did not wither away. On the contrary, they merely took on slightly different organizational forms in the future.

Venice facilitated a procedure of reconciliation between the feuding Trogir factions from 1326. Although the delegated judges Bartholomeo Michieli and Marino Morosini ruled in favour of a reconciliation in May of 1326, with a moratorium of two years, nothing happened in 1328.³⁸ Moreover, the Venetian doge had to warn the Trogir elite in September of 1328 to do their part in this process, but it seems that everything had to be repeated again.³⁹ Namely, the Venetian government picked Francisco Dandolo, Nicolo Faletro and Blasius Geno for the new delegated judges in the new procedure in October of 1328. The new verdict was published swiftly in

³⁴ Smičiklas, *Codex X*, doc. 389, p. 555; Popić i Bećir, *Acta*, doc. 49, p. 152.

³⁵ About the *signori* in Italy cf. Hyde, *Society*, 104–118; Martines, *Imagination*, 94–114; Jones, *Italian City-State*.

³⁶ Bećir, *Plemstvo*, 88–89.

³⁷ Bećir, *Plemstvo*, 112, 132.

³⁸ NAS-OIL, vol. 542, fol. 198.

³⁹ NAS-OIL, vol. 542, fol. 260–261v.

November of 1328, and the text was almost identical to the verdict of 1326. That means that the verdict predicted yet another moratorium of two years before the repatriation of the Trogir exiles could finally happen.⁴⁰ We do not know exactly when it happened, but it must have occurred between 1330 and 1333.

As we can see, the entire factional 'repertoire' or 'arsenal' was used and implemented during these troublesome and dangerous times in the Trogir Commune. In other words, we can see opponents clashing in open conflicts, wounding, stealing, killing or expelling each other on several occasions on an almost regular basis. However, direct killings among equals (nobles and other members of the power elite) were not really perceived as 'normal' as it may seem from our point of view, and there were not so many cases of political or factional murders. Political murders took place, but the main targets were the leading figures within each faction as part of the unwritten rules of the political 'game' at the time.

Short-Lived Factional Retribution at Saint Nicholas Day (1357/1358)

Although the members of the exiled Andreis faction undoubtedly returned to Trogir between 1330 and 1333, the political situation had significantly changed since 1320, and now the city was under the rule of Venice, with the dominant faction within the nobility being the Cega faction.⁴¹ In accordance with that, it is necessary to point out how the champions of the Andreis factions were weakened in the long run by the confiscation of their property and defensive structures (tower) within the Trogir city walls after 1320.⁴² However, it seems that a somewhat different atmosphere prevailed within the church organization. In 1319, Trogir's primicerius Lampredije is mentioned as the elected bishop shortly after the death of the previous Trogir bishop Liberius at the end of 1318.⁴³ It is indicative that the election of the new bishop took place while the faction of Marin was in control of the city (October 1317 – spring 1320). Among the ranks of the exiled Trogir nobles was the long-time Trogir archdeacon Cazarica, who – despite his prolonged absence – retained his position until his death in 1338.⁴⁴

In the same year, before August, cleric Jacob, son of Peter (Vitturi), the nephew of the Trogir bishop Lampredius, son of Jacob, was appointed as the new archdeacon.⁴⁵ He held this position until the beginning of 1358, when he was imprisoned by the repressive authorities of the newly established royal Hungarian government on charges of organizing and carrying out a bold attack on Joseph, son of Stephen,

⁴⁰ NAS-OIL, vol. 542, fol. 246v.

⁴¹ Bećir, *Plemstvo*, 132.

⁴² In more detail cf. Bećir, *Plemstvo*, 115, 121–122, 132–133. About the importance of 'private towers' in the Dalmatian cities cf. Benyovsky Latin, *Obrana dubrovačkog predgrada*, 17–39.

⁴³ Smičiklas, *Codex VIII*, doc. 452, pp. 552–554.

⁴⁴ The death of Cazarica is mentioned in February 1338. See in NAS-OIL, vol. 542, fol. 341.

⁴⁵ NAS-OIL, vol. 542, fol. 348.

and his relatives from the Cega family.⁴⁶ Therefore, it appears that many clerics inclined towards the Andreis-Cazarica-Vitturi faction were handling the affairs of the Trogir church, primarily concerning the bishopric and the Chapter from the end of the 13th century to as late as the mid-14th century.

To fully understand the situation, it would be convenient to say a few words about the Trogir church organisation. Namely, the medieval Trogir Cathedral Chapter functioned as a classic diocesan chapter of the Mediterranean type within the framework of the Dalmatian ecclesiastical organization. The affairs of the Chapter were led by the archdeacon, and below him, there were the archpriest, primicerius, and ordinary canons, along with other clerics, such as presbyters, deacons, and subdeacons, who did not possess a canonicate. Considering Trogir's status within the broader Dalmatian context, even the bishopric itself did not have much greater power. It rarely attracted outsiders (from outside the region of Dalmatia and Croatia or the Kingdom of Hungary) and mainly served as a career opportunity for the children of Trogir nobles and prominent figures, ultimately determining a high level of involvement of Trogir's canons in the city's political currents and factional conflicts, primarily during the first half of the 14th century.⁴⁷ That a medieval Chapter of primarily local importance mostly attracted the descendants of Trogir's elites and nobles is not unusual, but it is worth noting that a provision dated 30 December 1286, in which Trogir's Bishop Gregory (1282 – 1297) decided that only those born in lawful marriage and not belonging to serf or servant status should be accepted into the ranks of the Chapter.⁴⁸ Additionally, candidates had to be of good reputation and live an honourable life. It is clear that this decision primarily favoured wealthier and influential families, as seen in the recorded canons, most of whom originated from Trogir's noble families.

After the death of Bishop Lampredius in 1348, archdeacon Jacob remained as the most prominent noble within the opposing faction to the Cega family and their supporters. This might explain why the faction led by archdeacon Jacob was perhaps even more personalized than that under the former podesta Matthew at the beginning of the 14th century. Jacob had between 1338 and 1357 a lot of time to shape his own clientelist network from his position of power. Thus, he did not have to shape it to a degree *ad hoc* and 'on the go' like Matthew, rather by 1357 he had built a strong and extensive political base which he 'activated' on 5 December 1357. There is no doubt that this process involved a whole range of social transactions aimed at collecting favours.

A good example of a favour represented the case of presbyter Michael, son of Martin, becoming a canon of the Trogir Cathedral Chapter. Namely, on a small piece of paper the city notary wrote down a simple transaction between the archdeacon

⁴⁶ Bećir, *Plemstvo*, 137–138, 140–141. For this episode cf. Klaić, *Trogir*, 295–305; Babić, *Trogirski biskup*, 221.

⁴⁷ In more detail about this, cf. Bećir, *Crkvene institucije*, 21–24; Petrović, *Development*, 267–268, 271–272. About the Mediterranean and Continental type of church organisation cf. Brentano, *Two Churches*, 62–82.

⁴⁸ Sirotković, *Codex Supplementa*, doc. 85, p. 150–151; Lucio, *Memorie*, 138–139.

Jacob and the priest Michael on 6 February 1344. It is written on a small piece of paper that the archdeacon would invest Michael to a vacant canon place within the Trogir Chapter in exchange for a payment of 300 pounds.⁴⁹ The transaction was indeed successful, as evidenced by a later document dated 14 August 1352, in which Michael is mentioned as a canon.⁵⁰ It could be easily guessed that this was not the only favour done by the archdeacon in his nearly two decades on that church position.

Having these remarks about the factional situation previous to 1357 in mind, we can now consider the outburst of factional violence at Saint Nicholas Day (5 December) in 1357 in more detail. In the background of the political events in Trogir at the transition from 1357 to 1358, a war was waged between the Hungarian King Louis I of Anjou and Venice over the control of the eastern Adriatic. In this context, political rearrangements occurred within Dalmatian towns under Venetian rule, officially until February 1358, when the Zadar Peace was signed. This peace treaty resulted in Venice relinquishing the disputed territory from Kvarner to Durazzo in favour of the Hungarian King Louis of Anjou.⁵¹

The Trogir archdeacon Jacob organized an attack on the Hvar bishop Stephen, son of Michael, as well as on Joseph, son of Stephen, and many other members of the Cega noble family, along with the subsequent plundering of their property. The main reason behind all of this was a personal hostility between archdeacon Jakov and Bishop Stephen, son of Michael (Cega), who was also a Trogir canon until he took over the Bishopric of Hvar and Brač (*Brazzia*) in 1348. Stephen owned a house near St. Nicholas Church in Trogir, and the feast of St. Nicholas probably served as a cover for mobilizing a large number of people by the archdeacon Jakov Petrov. The 17th century Trogir historian Ivan Lučić (Giovanni Lucio) believed that the event may have been instigated by the Venetians through their intelligence activity, as they still controlled Hvar, Brač, and Korčula (*Curzola*) with their navy.⁵² However, the Venetian involvement could have only contributed to the escalation of the conflict but did not provide its content and dynamics, which is similar to the situation between 1310 and 1320. External power holders influence the radicalization or escalation of existing political relations, which originate from the local dynamics of the city. Amongst the few preserved Dalmatian chroniclers from the 14th century, the so called *A Cutheis Tabula* mentions that ‘the people of Trogir rose against the nobles and attacked 13 noble houses, completely destroying them, especially the house of Joseph, son of Stephen, with all his followers from the Cega family, whom they continued to pursue, but those nobles escaped to Split’.⁵³

⁴⁹ Cf. ‘... *Ser presbiter Micael condam Martini de Tragurio dixit quod ipse obligauerat se penes dominum Iacobum archidiaconum Traguriensem in quodam debito trecentis(?) librarum paruorum scripto per me notarium infrascriptum occasione cuiusdam canonicatus vacantis in ecclesia Traguriense, ad quem canonicatum ipse dominus Iacobus promisserat facere ipsum eligi et assummi*’. See in: DAZD-OT, busta 61, fasc. 8, fol. 6. Also, cf. Bećir, *Crkvene institucije*, 34.

⁵⁰ Smičiklas, *Codex XII*, doc. 82, pp. 117–118.

⁵¹ See in much more detail about this war and the Treaty of Zadar in: Ančić, *Rat*, 39–136.

⁵² Lucio, *Memorie*, 265–271.

⁵³ Cf. ‘*Populus Traguriensis insurrexit adversus nobiles et XIII domos nobiles Traguriensis totaliter deprædeverunt videlicet domum Iosephi cum omnibus suis sequacibus de Cigis ipsos*

Due to the fact that Joseph, son of Stephen, together with his cousins and associates fled to Split (*Spalatum*), the Split authorities found themselves in a dangerous situation. In that regard, it was decided within the Great Council to send three noblemen to Trogir to try to arbitrate and reconcile the Trogir factions, but it seems that they did not have any success whatsoever. Moreover, the situation in Trogir became even more complicated with the election of podesta Rudolphus de Pirro and captain of the people Dragulin, son of Hrvatin, (the latter was a Trogir local).⁵⁴ Hungarian rule was recognized in Trogir in July 1357, but the factional showdown obviously disrupted that development because Hungarian rule was yet again established in March of 1358 after the arrival of the Dalmatian-Croatian Ban János Chuz, who ordered an investigation into the sinister events taking place at that gloomy Saint Nicholas Day of 1357.⁵⁵

The text of the investigation was probably compiled in July or August of 1358, and the final verdict by Ban János Chuz was given on 14 of August 1358; in it he gives judgement to all the accused culprits indicating the manner of punishment which is to be enforced. There is no need to reproduce all the information, rather to pinpoint the most important conclusions. The verdict mostly followed the suggested punishments compiled in the text of the investigation itself. Namely, a certain Stephen who attacked Stephen, son of Michael, was to be punished by losing the hand with which he perpetrated his crimes, as well as of perpetual exile from the town. The archdeacon Jacob was to be confined in prison for the rest of his life, and his estates were to be confiscated so that Joseph son of Stephen and his cousins could be reimbursed. The rest of the culprits were sentenced to pay fines in money or to be exiled for a certain period of time, or both at the time.⁵⁶

Although the event of 5 December 1357 represents continuity with past factional conflicts, it manifested itself in a specific way due to the role of archdeacon Jacob. In fact, practically all of his most important collaborators and assistants were closely related to him, e.g. his first cousin Stephen, the illegitimate son of the late Bishop Lampredius, his nephews Peter and Nicholas, the sons of his late brother Micacius (Vitturi), as well as his own illegitimate son Martin.⁵⁷ On the other hand, political conflicts in Trogir were happening at the same time as the process of the development of political institutions and the political community during the second half of the 13th and first half of the 14th century. It seems possible that the process culminated in the early years of the Angevin rule, i.e. between 1358 and 1365.⁵⁸

persequendo, qui omnes nobiles Tragurienses fugerunt Spaletum, popularesque Tragurienses'. Cf. Lucio, *De regno*, 384. The *A Cutheis Tabula* was probably written by Marin Cutheis, canon of the Split Cathedral Chapter from the second half of the 14th century. The Chronicle narrates events regarding Split and the wider area of Dalmatia-Croatia or the Kingdom of Hungary between 1348 and 1388.

⁵⁴ Bećir, *Plemstvo*, 138–139.

⁵⁵ Bećir, *Plemstvo*, 135–136.

⁵⁶ For the text of the whole verdict cf. NAS-OIL, vol. 540, fol. 20–24v.

⁵⁷ Bećir, *Plemstvo*, 149.

⁵⁸ About the institutional development of the Trogir Commune see in more detail in: Popić i Bećir, *Politički*, 13–57, and Popić, *Political*, 47–82.

Somewhere between 1365 and 1368, the General Council was renamed the General Council of the Noblemen or the Noblemen Council (*consilium generale nobilium civitatis Traguriensis* or just *consilium nobilium*).⁵⁹ This act just confirmed the reality behind the City Council, which had been composed exclusively of Trogir noblemen for decades. All in all, this subchapter has showed us the tight relationship between the secular and the ecclesiastic elites (i.e. institutions) in late medieval Trogir. The factional divide ran clearly through the formal and corporative boundaries, as the clerics were directly involved in the factional conflicts of the secular power elite.⁶⁰

Interregnum in the Archiregnum. **New Factional Outburst in Trogir (1386–1395)**

For the period from 1358 to 1382, there are no specific pieces of information available that would allow us to trace the factional dynamics. Moreover, it is only with the open conflicts in November 1386 and December 1387 that the political situation can be followed in more detail. Therefore, there is a nearly 30-year-long ‘gap’ in the available sources. However, there might be a concrete reason behind this. After the establishment of royal Hungarian authority in the city from March 1358, and the stabilization of internal affairs from August 1358, the groundwork for a new count of Trogir, a Zadar nobleman Francis de Georgiis, began to be prepared from November 1358. Francis remained in office until his death in November 1377, suggesting that he enjoyed great trust from King Louis I of Anjou and from the Trogir community. It seems that the stable royal authority in the city, as well as in wider Dalmatia and Croatia, also influenced the stable relations within the Trogir nobility. After the death of King Louis I of Anjou in September 1382, a prolonged period of conflict over the ascent of the royal throne began, which lasted to a greater or lesser extent until around 1409. During this time, there were struggles and disputes over the succession to the throne, which eventually culminated in the consolidation of King Sigismund’s power in the Kingdom of Hungary, including Slavonia, Dalmatia-Croatia and Bosnia. The political instability and power struggles during this period had direct implications for various regions, including Dalmatia and its towns like Trogir.⁶¹

Conflicts between King Sigismund and the supporters of the Neapolitan faction, which were particularly intense in the area south of the river Drava, had an impact on the outbreak of open conflict in Trogir in November 1386 and December 1387. These broader political struggles likely influenced the factional dynamics within Trogir, leading to the escalation of tensions and conflicts during that specific period. The most pertinent information regarding the escalation is brought to us via the so-called *Memoriale* of the Zaratrin nobleman Paul de Paulo. It is a kind of chronicle which narrates mostly political events within Dalmatia-Croatia and the Kingdom

⁵⁹ Popić i Bećir, *Politički*, 3, 36. That fact was observed already by Raukar, *Komunalna*, 182.

⁶⁰ For more detail cf. Bećir, *Crkvene institucije*.

⁶¹ Šunjić, *Dalmacija*, 35–37; Šišić, *Hrvoje*, 23–79; Ančić, *Od tradicije*, 43–94.

of Hungary in general from 1371 to 1409.⁶² In his 'diary', Paul de Paulo mentioned that he had been elected as the count of Trogir on 2 July 1386 having assumed this position on 25 July of the same year. It is worth noting that on that very day, the Battle of Gorjani (Garaï) in Slavonia took place, during which Queen Elizabeth and Queen Maria were captured by the Neapolitan supporters from the Kingdoms of Croatia and Slavonia. Furthermore, just two months later, on 23 November, an armed conflict broke out in Trogir's city square, which, according to Paul's own account, calmed down without any casualties on the same day. However, it seems that Paul himself may have been a factor of instability, as he mentions how he was overthrown and driven out of the city by an 'armed mob' on 26 November, whereupon he immediately returned to Zadar, arriving there on 1 December 1386.⁶³ Apart from being the author of the utilized chronicle, Paul was also a prominent nobleman from Zadar, a supporter of King Sigismund, and a relative of the Cega family and he obviously found himself on the same political side as the Cega family.⁶⁴ It appears that the Cega family did everything to bring him specifically to be the count of Trogir. This seems to be a convincing interpretation and, as a result, Paul encountered resistance from the (most likely) opposing political faction of Vitturi-Andreis, which manifested itself in an open conflict on 23 and November 1386, precisely at the time when the Neapolitan supporters had the upper hand in the lands of Dalmatia, Croatia and Slavonia.

The direct consequence of this short outburst was a quick attempt for a reconciliation via two chosen arbiters, namely the general governor of the Dominican order Raymond of Capua and the Bishop of Molfetta Simon de Nespoli (Simone Lopa). They seem to have found themselves in Trogir at the time of the political unrest within the city by coincidence.⁶⁵ Moreover, Simon was appointed for the Bishop of Molfetta rather very recently, on 6 October 1386.⁶⁶ Judging by that, the last thing on their mind was being stuck in Trogir, dealing with problems for which they had no authority nor interest to resolve. They thus produced their verdict with nine specific ordinations as early as on 27 November; however, due to the fact that their decree did not have any lasting effect, I will only highlight the most important part. Namely, the delegated judges concluded that the commoners were not to be punished because it was on account of them that the city was saved from factional destruction due to an intra-noble conflict. In that regard the commoners, as argued by judges, deserved a crown and not punishment (*ipsi liberauerunt ciuitatem ab exterminio et non sunt digni pena sed premio et corona*).⁶⁷ The duo was again mentioned in Trogir on 5 December as arbiters in a private dispute between two noblemen.⁶⁸ If we start from the premise that both Simon and especially Raymond were highly positioned prelates

⁶² Šišić, *Ljetopis*.

⁶³ Šišić, *Ljetopis*, 9.

⁶⁴ About Paul and his family cf. Dokoza, *Zadarsko*, 441–444.

⁶⁵ NAS-OIL, vol. 540, fol. 202v.

⁶⁶ Eubel, *Hierarchia*, 335.

⁶⁷ Cf. the nine ordinations in: NAS-OIL, vol. 540, 203–206v.

⁶⁸ DAZD-OT, busta 61, fasc. 16, fol. 1v.

who happened to be in Trogir at that time due to circumstances, it is clear that they surely had no motive to be biased and to tailor the judgement in favour of one of the parties, particularly the noblemen as the leading social group.

The events from November 1386 foreshadowed a true factional clash on 27 and 28 December 1387, when the leaders of the Vitturi-Andreis faction, with active support from some commoners, eliminated the leaders of the Cega-Casotis faction, namely Augustin, son of Casotus de Casotis, Stephen, son of Duimus known as 'Chernuch' (Cega), and Peter, son of Joseph (Cega). Consequently, they established a regime ostensibly friendly towards the Neapolitan side and the Bosnian King. As a result of these events, the members of the headless Cega-Casotis faction immediately fled the city and sought refuge in Split, marking (at least) the third repetition of the same factional scenario in Trogir with far-reaching consequences.⁶⁹

A brief overview of these events can be found again in the diary of Paul de Paulo, who apparently had a personal motive to record everything directly related to his Trogir relatives, the members of the Cega family. Paul briefly notes that on 27 December, upon the 'call of the people' (*ad vocem populi*), Stephen, son of Duimus nicknamed 'Chernuch', and Peter, son of Joseph, were killed.⁷⁰ On the same day it was recorded that the new authority decided to send a letter to the Bosnian *vojvode* (army commanders) instead of an envoy.⁷¹ However, the day before (the coup), it was decided to send an envoy to the commanders of the Bosnian royal army, which could have been the reason for their execution and the sudden political upheaval.⁷² In addition, it was decided that rectors, judges, and seven city councillors, together with four canons (if they wish to participate), have the responsibility to take care of the city's welfare and its fortifications. Therefore, it was an *ad hoc* security committee similar to those in the time of podesta Matthew at the beginning of the 14th century. In the meantime, on 2 January 1386 Lompre, son of Micacius de Vitturi (probably the leader of the Vitturi faction at that time), and Paul, son of Marin de Quarco, were appointed as the city rectors for the month January of 1388.⁷³ However, on the following day, 28 December 1387, Augustin de Casotis was executed, and many other nobles suffered various damages and injustices.⁷⁴

Paul de Paulo further mentions that the attacked nobles were, one after another, Ciga, son of Joseph (Cega), and his sons (Andrew, Joseph, and Stephen), Nicholas, son of John (Acelini), and his sons (Zane and Leo), and George, son of Marc (Mišković), and his sons (Joseph, Marc and Thomas). All of them, along with some other unnamed individuals, managed to escape to Split in various ways.⁷⁵ The nobles from Zadar got involved in the situation and sent three representatives (Ludovicus de Georgiis, Damianus de Ciprianis, and Andrew, son of Nicholas de

⁶⁹ Bećir, *Plemstvo*, 180.

⁷⁰ Šišić, *Ljetopis*, 12.

⁷¹ Rački, *Notae*, 246.

⁷² That fact has been already noted in Ančić, *Neuspjeh*, 9.

⁷³ Rački, *Notae*, 246.

⁷⁴ Šišić, *Ljetopis*, 12.

⁷⁵ Šišić, *Ljetopis*, 12.

Grisogonis) to Hungary to deliver letters from the exiled people of Trogir. These letters contained explanations about everything that had happened and a request for royal assistance from King Sigismund and Queen Maria.⁷⁶ The protection sought by the exiled people of Trogir, especially Casotus, son of the late Augustin, and his supporters, came at the beginning of May that same year. King Sigismund issued a letter placing Casotus, as an *aule regis familiaris*, and his supporters under his protection. He commanded the Croatian nobles and Dalmatian cities loyal to him to protect Casotus and his associates, including Peter, son of Stephen (Cega), Matthew, son of Ludovicus (Cega), Donatus, son of Augustin (Casotis), and others who were exiled by 'some of our clear rebels, the citizens of Trogir'. The document was presented to the authorities in Split by Peter, son of Stephen, and subsequently recorded in the register of the proceedings of the Great Council of Split on 21 May 1388. It is likely that they needed the king's guarantee to be able to stay in Split at all for an extended period.⁷⁷

During May and June 1389, there was a fundamental change in King Sigismund's political stance towards Trogir. On 18 June, the king sent a letter to his supporters in Croatia, forbidding them from attacking Trogir or causing any harm to the city, as he was no longer certain that the executions and other events had occurred as they were initially presented to him. In line with this, on 5 June the commander of the royal army and Ban of Slavonia Ladislav of Lučenec (Losonc, Lizenz) warned the people of Split to stop attacking Trogir and to compensate the residents of Trogir for any damages caused.⁷⁸ According to this new attitude, it was noted on 4 August 1389 that Casotus de Casotis, the commander of the brigantine, requested permission to enter Split's port to apply tar to his ship. The Great Council of Split refused to grant him permission, allowing him only to buy food but not to take anyone with him on the ship or linger in the port.⁷⁹ Given that Casotus was mentioned together with others on 7 April 1389, and by 4 August he was seeking permission for entry, which he was denied, it seems reasonable to conclude that the authorities in Split revoked the possibility of further residence for the exiled people from Trogir after receiving the king's letter.

Following the trail of the exiled people from Trogir in the published decisions of the Dubrovnik councils, one can find a decision to grant a certain sum of money to the Trogir exiles (*de providendo nobilibus de Tragurio expulsis*) on 27 April 1389. This record directly follows that from Split on 7 April of the same year, which clearly suggests that the exiles, under uncertain circumstances, arrived in Dubrovnik and sought financial support from the local authorities.⁸⁰ This indicates that the exiles had to rely on the support of other cities and rulers to survive in

⁷⁶ Šišić, *Ljetopis*, 12.

⁷⁷ Gunjača, *Codex XVII*, doc. 107, p. 144; Lucio, *Memorie*, 338–339.

⁷⁸ See the King's letter in: NAS-OIL, vol. 540, fol. 227–227v; Smičiklas, 1981, doc. 154, pp. 207–208.

⁷⁹ Lucio, *Memorie*, 349–350.

⁸⁰ Cf. Dinić, *Odluke*, 508–509. This had been already noticed in historiography: Lučić, *Povijesna*, 129–130; Janeković Roemer, *Okvir*, 271.

the new environment. Besides that, the leader of the Cega faction, Casotus, son of Augustin, was attested in a verdict given by the judges of the Zadar Merchant and Maritime Court (*Curia consulum et maris*) on 5 March 1391, which means that at the time he was present in Zadar. However, it is hard to ascertain when he came to Zadar.⁸¹

Although the royal authorities made a shift in their treatment of the Trogir exiles and the existing political order in Trogir in June 1389, the situation changed significantly again the following year. Ironically, Trogir officially surrendered to the rule of the Bosnian king in early July 1390, after Split and Šibenik (*Scibenicum*, *Sebenico*) had already done so.⁸² This means that the Vitturi faction, as a political group more inclined towards the Neapolitan supporters and the Bosnian king, actually remained loyal to King Sigismund longer than other cities. By acknowledging the authority of the Bosnian king, the Trogir authorities lost every support from King Sigismund. Subsequently, the Trogir exiles under the leadership of Casotus once again came to the forefront. This means that the faction that was previously more inclined towards King Sigismund now turned to the Bosnian king as their ally and protector. King Stephen Tvrtko I died on 10 March 1391 and was succeeded on the Bosnian throne by Stephen Dabiša. However, it became apparent that Stephen Dabiša lacked the necessary political skills to maintain the acquired territory. As a result, in June 1392, the authorities of Trogir recognized the authority of King Sigismund once again.⁸³ This shift in allegiance demonstrates the fluidity and complexity of the political situation in the region during that period.

Furthermore, when seizing positions of power, it is crucial to preserve them, and through this simple prism we should understand all past and future political decisions of the Vitturi faction, including their leaning towards one or the other side during turbulent years. This especially applies during this period, unlike the beginning of the 14th century, when political loyalties were more clearly defined. We should recall the connection between Marin, son of Andrew, and the Croatian Ban Mladen II, and the alignment of podesta Matthew, son of George, with Venice. However, during the 1380s and 1390s, due to the general political conflict within the Kingdom, loyalties became clouded, less defined and more prone to frequent changes in political direction, which could have further radicalized the dynamics of factional conflicts in Trogir. The fact that the Vitturi faction assumed power after targeted executions of leaders from the opposing faction speaks volumes about the changes in the political culture that led to a further intensification of political violence and its more 'liberal' use.⁸⁴

Indeed, this change in allegiance only spurred the exiles to take urgent action, as they became politically irrelevant to the Hungarian authorities in the altered

⁸¹ DAZD-AZ-CCM, vol. 2, fasc. 1, fol. 8v.

⁸² Rački, *Notae*, 249.

⁸³ Rački, *Notae*, 249.

⁸⁴ About violence as a sub-topic inter alia cf.: Muir, *Mad Blood*; Meyerson et al., *Introduction*, 1–10; Povolo, *Feud*, 195–244; Brown, *Violence in Medieval*; Tilly, *Collective Violence*; Bowman, *Violence in Identity*, 26–46; Ricciardelli, *Episodes*, 41–65.

circumstances. On 11 July 1392 – as narrated by Paul de Paulo – the Trogir exiles entered the city discreetly at exactly noon, using four fishing boats. Subsequently, they caught and executed Lompre, son of Micacius, the leader of the Vitturi faction, at the city square and seized power.⁸⁵ The aftermath represents the well-known medieval factional scenario, which involved the banishment of the defeated faction and the establishment of a new regime. Thus, the fickle medieval *rotae fortuna* turns again, but this time to the detriment of the Vitturi faction. Unfortunately, there is almost no data about the situation in Trogir prior to January 1395. Namely, in 1395 the warring Trogir factions came to terms with each other through the arbitration of the Dalmatian-Croatian Ban Nicholas Garai the Younger and concluded a peace agreement, which had great influence on the internal social and political relations within Trogir in the upcoming decades.⁸⁶

The ‘Last Dance’ of the Factions and the Venetian Takeover (1395–1420)

The final chronological phase examined in this article covers the period from January 1395, and the aforementioned peace agreement between the feuding factions of Trogir, to June 1420 and the establishment of the Venetian rule in Trogir. The agreement was apparently designed to last and ensure the stability of the political order in Trogir. It consisted of eight provisions, the first of which dealt with the necessity of introducing official forgiveness for all committed offenses on both sides.⁸⁷

However, the key element of the agreement was to deliberately shift all blame for the unrest in the city since 1386 onto the common people. In this sense, three or four commoners were singled out as the main culprits for the executions of the three noblemen (presumably referring to Augustin de Casotis, Stephen, son of Duiumus de Cega, and Peter, son of Joseph de Cega, in December 1387), and their fate was left to the justice of a special court composed of selected nobles from Zadar, Split, and Šibenik. They were supposed to decide whether the common culprits should be banished from the city or not. This reflects an additional element of expanding the sphere of responsibility for pacifying the conflict in Trogir to other Dalmatian cities, as peace in Trogir indirectly reduced the possibility of unrest in Split, Šibenik, Zadar, and generally in Dalmatia.⁸⁸

From 1395 onwards, we can observe a process of stabilization of the internal affairs in Trogir, primarily within the nobility, which can be observed on three levels. Firstly, it is evident from the accounts of Paul de Paulo that certain Trogir nobles were sent into regulated political exile, without open conflicts. This suggests that tensions were being channelled through formal political mechanisms, without escalating into fierce and irreconcilable disputes. Secondly, the stabilization of the relations between the noblemen can be traced through an analysis of judicial and rector mandates from 1395 and 1402 until 1420. These records indicate certain

⁸⁵ Šišić, *Ljetopis*, 16.

⁸⁶ Bećir, *Plemstvo*, 200.

⁸⁷ Rendić Miočević, *Codex XVIII*, doc. 3, pp. 3–7.

⁸⁸ Rendić Miočević, *Codex XVIII*, doc. 3, pp. 5–6.

patterns and the continuous representation of members from both factions in positions of power. Rectors were elected for each month or several months, while the composition of the Curia (seat of judicial and political power in the town) changed regularly every three months from at least June 1402 onwards, meaning that a larger number of nobles could rotate in these positions. In other words, the more rapidly and frequently they changed on the most important political positions, the more flexible the distribution of power became – drastically reducing the need for factional conflicts. Thirdly, the war with Venice played a important role, as the appearance of an external enemy led to a united and defensive stance from the nobility. This ultimately resulted in the formation of the faction led by the war captain Micacius de Vitturi as the ‘core’ political group, embodying the relative majority within the nobility, with support from the bishop, some commoners, and other individuals within the city.⁸⁹

Certainly, Micacius primarily enjoyed political support from the Vitturi-Andreis-Sobota faction, but due to the specific circumstances he gained the backing of some other nobles and followers among commoners. He also hired mercenaries, with whom he conducted corsair operations and maritime attacks on Venetian citizens and their ships in the central Adriatic during the Venetian-Hungarian War (1409 – 1420/1433), all under the blessing of King Sigismund and with the support of the powerful Count of Cetina – Ivaniš Nelipić. The status of Micacius increased further after the five-year truce was broken (1413–1418) and continued to rise until 1420. However, on the night before the entry of the Venetian army into the city on 22 June 1420, Micacius and Bishop Simon de Dominis fled from Trogir. Nevertheless, he continued his subversive actions with the support of King Sigismund and Count Ivaniš, aiming to obstruct the establishment of Venetian authority in Trogir and other cities. In that capacity, he is mentioned in the first half of the 1420s, whereupon his effective presence in historical sources disappears.⁹⁰ His corsair activity is attested also in the minutes of the Dubrovnik Senate (Consilium Rogatorum), as he plundered some silver pertaining to the Dubrovnik Commune.⁹¹ It is important to note how Dubrovnik received two letters from the king intended separately for the Trogir Commune and for Micacius personally.⁹²

The importance of the individual factor is excellently observed throughout all the analysed factional conflicts in the 14th century, and now with Micacius as well. King Sigismund, due to his inability for direct engagement, was forced to appoint various trusted individuals with military authority. In other words, there was a process of informal localization of political power, which primarily accumulated

⁸⁹ Bećir, *Plemstvo*, 232–233.

⁹⁰ Bećir, *Plemstvo*, 257–258. Micacius acquired a *salvus conductus* from Venice to freely reside in Trogir between 1426 and 1428, after which the trail goes cold. Cf. Ljubić, *Listine* VIII, 145.

⁹¹ Cf. DADU, *Consilium rogatorum*, vol. 2, fol. 66, 67–67v, 69.

⁹² (In margin: *pro argentos per Tragurinos acceptos*). *Prima pars est de mittendo Nicolam Bratossalglich Tragurium cum duabus copiis litere nobis transmissae per nostrum serenissimum dominum, videlicet vnam dandam comunitati Tragurii et aliam Michacio Buturouich (!) ...* (In margin: *captum per XXIII, contra VIII*). Cf. DADU, *Consilium rogatorum*, vol. 2, fol. 69.

within the faction led by Micacius and the Trogir Bishop Simon de Dominis.⁹³ This is actually a classic method of governance in premodern conditions – the ruler cannot always and everywhere control the situation through his ‘bureaucratic apparatus’ (if he even possesses one), and thus must delegate authority to individuals or groups on the ground where the need arises.

Therefore, the King extensively delegates authority to specific individuals (in this case, including influential commoners) on the ground to try to strengthen the city’s defence, since he himself cannot provide more concrete assistance nor manage the situation from Hungary, which requires speed and resourcefulness in military practice, and individuals with adequate experience and knowledge of the local situation. Moreover, the ruling noble group in the city, led by the royal corsair Micacius and Trogir’s bishop Simon de Dominis, accumulates even more political and social power in these extraordinary circumstances. To such an extent that in some Venetian chronicles, Micacius is referred to as the ‘lord of Trogir’ (*Michatio, che era sta fatto Signor de Trau*) and the ‘lieutenant of the Hungarian King’ (*lo Governador del Re d'Ongaria nominato Michazo*).⁹⁴

Although significant political changes and different developments in factional relations in Trogir can be observed at the beginning of the 15th century with the Micacius and his faction, the existing patterns are still very evident, which indicates long-term continuity in the political practice of the Trogir noblemen and other political actors. In the early 15th century, especially after the Venetian conquest of Šibenik in October 1412 and the redirection of military interest towards Trogir, a ‘central’ faction of the aforementioned Micacius began to take shape. The core of the faction was made out of other members of the Vitturi, Andreis, and Sobota families, along with followers from other individuals and groups (commoners or clerics). However, the sources do not allow for the tracing of any effective political opposition, as even those who might be expected to hold opposing positions based on previous historical experience are listed alongside Micacius. This includes, above all, Andrew, son of Ciga (Cega), and Donatus, son of Casotus (Casotis). The whole situation from the beginning of the 15th century provides us with numerous other facts for a more detailed and extensive historical reconstruction, but that I leave for another occasion.

Concluding Remarks

The examples presented have indeed shown that informal political factions existed in Trogir as a Dalmatian type of city-commune between 1280 and 1420, and they served as dense ‘clusters of social capital’ that were the fundamental drivers of political processes and events in the city – despite them not having any kind of formal structure or organization. As in various Italian Communes in the late medi-

⁹³ Cf. the many geographical and political limitations of ruling, which medieval and pre-modern rulers encountered all the time in: Crone, *Pre-Industrial*, 33, 39–40, 45; Aylmer, *Centre*, 59–75; Descimon, *Prince*, 101–122.

⁹⁴ For Micacius’s titles cf. Lucio, *Memorie*, 425.

eval period, the urban factions in Trogir functioned as heterogeneous and volatile political coalitions that were maintained by common interest. Due to their volatile nature, factions regularly changed their composition in accordance with changes in political, social, business or familial relationships. The example of the Trogir factions has also demonstrated how it is possible to simultaneously trace continuities within the core of the faction, as well as changes among factional peripheries.

The factions were not only informal but also highly personalized groups that largely depended on the actions of their faction leader. This was particularly evident in some cases, such as with the factions of podesta Matthew, archdeacon Jacob or the royal corsair Micacius. Hence, their factions could be perceived as highly personalized. On the other hand, the factions of Marin, son of Andrew, Joseph, son of Stephen, brothers Lompre and Luke (Lukša) de Vitturi, Casotus, son of Augustin, and Ciga, son of Joseph, appeared as groups in which the faction leader acted as an intermediary between various family branches that constituted the faction core. In other words, Matthew, Jacob, and Micacius surrounded themselves with specific individuals, who may or may not have been related to them but were chosen based on certain specific and *ad hoc* characteristics. In contrast, the other factions operated more like a conglomerate of different family branches united within their own kinship structures, with certain nobles serving as the *primi inter pares* of the coalition.

Factions inherently engage in conflicts, competing for control over public institutions and striving for political power (which entails control over material, symbolic, and human resources) that can open doors to achieving all their other political, social, and material interests. It is a political culture that does not see sense in formalized opposition, and therefore factional conflicts often unfolded in an ‘all or nothing’ manner, where the victors would gain everything, and the losers would be left with nothing. This is most evident in the established pattern of sending the defeated into political exile, far from their family estates and possessions tied to their noble status. As such, the exiles had no choice but to opportunistically serve stronger patrons in hopes of overcoming their adversaries in the city and reversing their roles – the exiles becoming the new rulers, and the former rulers becoming the exiled.

All of this is a scenario that is observed in Trogir throughout episodes of escalating open hostilities (1310–1322; 1357–1358; 1387–1395) or ultimately as a result of Micacius’s group defeat in the war with Venice (1420). However, it is important to emphasize that conflicts were not always just open; they were primarily latent, meaning they were conducted through other mechanisms as long as possible or until the political situation reached a phase of radicalization of relations that escalated into open conflict. Such conflicts were subsequently resolved through intervention by central authorities or those who sought to assume power (e.g. Venice, Croatian Ban Mladen II, Hungarian kings, or various claimants to the Hungarian throne).

The study into the factional relations in late medieval Trogir has also shown us how seemingly generic terminology conveys, in fact, specific and situational ‘factional’ meaning, as is the case with terms like *complices*, *sequaces*, *socii*, *amici*,

adherentes, pertinentes, attinentes, seruitores or *comitiua* (as in *retinue*), which have been attested in this case-study and which corresponds to terminology used in other Dalmatian cities or in the Italian communes. The factional events in the Trogir case study correspond to the political context of numerous north and central Italian communes, allowing us to speak of a shared type of political culture in both Dalmatia and the Italian communes. Further research focusing on factional groups in other Dalmatian towns is necessary to develop a more comprehensive and comparative understanding of these political phenomena.

Sources and Literature

Sources

Archival sources

State Archive of Dubrovnik (DADU), Dubrovnik

Consilium rogatorum, vol. 2

State Archive of Zadar (DAZD), Zadar

Comune of Trogir (OT), b. 61, fasc. 8, 16

Archive of Zadar (AZ), *Curia consulum et maris* (CCM), b. 2, fasc. 1

Archbishop's Archive of Split (NAS), Split

Written Legacy of Ivan Lučić (OIL), vol. 540, 542

Published sources

Dinić, Mihajlo (ed.), *Odluke veća Dubrovačke Republike*, sv. II. Beograd: SANU, 1964.

Eubel, Conrad (ed.), *Hierarchia Catholica medii aevi*, vol. I. Münster: Sumptibus et typis librariae Regensbergianae, 1913.

Gunjača, Stjepan et al. (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XVII. Zagreb: JAZU, 1981.

Karbić, Damir, Mirjana Matijević Sokol, Olga Perić and James Ross Sweeney (ed.), *Thomae Archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archidiacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split*. Budapest: Central European University Press, 2006.

Lucio, Giovanni, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amsterdam: Iohannes Blaev, 1666.

Lucio, Giovanni, *Memorie istoriche di Tragvrio ora detto Trav*. Venezia: Stefano Curti, 1673.

Lučić, Ivan, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, vol. I. Split: Književni krug, 1979.

Ljubić, Šime (ed.), *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. VIII. Zagreb: JAZU, 1886.

Sirotković, Hodimir et al. (ed.) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Supplementa*, vol. II. Zagreb: HAZU, 2002.

Smičiklas, Tadija (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. VIII. Zagreb: JAZU, 1910.

Smičiklas, Tadija (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. X. Zagreb: JAZU, 1912.

Smičiklas, Tadija (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XII. Zagreb: JAZU, 1914.

Šišić, Ferdo (ed.), *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga. Vjestnik kr: Hrvatsko-slavonsko dalmatinskog zemaljskog arkiva*, VI (1904), 2-42.

Rendić-Miočević, Duje et al. (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XVIII. Zagreb: JAZU, 1990.

Literature

- Ančić, Mladen, Neuspjeh dualističke alternative. O recepciji bosanske 'hereze' u komunalnim društvima istočnoga Jadrana. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 22 (1987), 23, 7–35.
- Ančić, Mladen, Od tradicije »sedam pobuna« do dragovoljnih mletačkih podanika. Razvojna putanja Zadra u prvome desetljeću 15. stoljeća. *Povijesni prilozi*, 28 (2009), 37, 43–94.
- Ančić, Mladen, Rat kao organizirani društveni pothvat: Zadarski mir kao rezultat rata za Zadar, In: Mladen Ančić and Antun Nekić (ed.): *Zadarski mir: prekretnica anžuvinskog doba*. Zadar, Sveučilište u Zadru, 2022, 39–136.
- Andreis, Mladen, Trogirski patricijat u srednjem vijeku, In: Tomislav Raukar (ed.): *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti*, vol. II. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001, 5–210.
- Andreis, Mladen, *Trogirsko plemstvo do kraja Prve austrijske uprave (1805.)*. Trogir: Muzej grada Trogira, 2006.
- Aylmer, Gerald, Centre and Locality: The Nature of Power Elites. In: Wolfgang Reinhard (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford: Clarendon Press, 1996, 59–75.
- Babić, Ivo, Trogirski biskup Nikola Casotti (+1371.) i njegovo doba. *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (2010), 37, 219–245.
- Babić, Ivo, *Grad i spomenici*. Split: Književni krug, 2014.
- Bećir, Ante, Crkvene institucije u srednjovjekovnoj praksi: trogirski kanonici i gradske prilike u 14. stoljeću. *Croatia Christiana Periodica*, 45 (2021), 88, 21–46.
- Bećir, Ante, Između političkog i kaznenog egzila – prisilne migracije u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. *Historijski zbornik*, 74 (2021), 1, 1□–31
- Bećir, Ante, Između 'tiranije' i političkoga legitimiteta. Prilog poznavanju političke kulture kasnosrednjovjekovne Dalmacije i Hrvatske. *Povijesni prilozi*, 41 (2022), 62, 83, 105.
- Bećir, Ante, *Plemstvo kasnosrednjovjekovnoga Trogira: politička zajednica, frakcije i dinamika konflikta*. Doctoral thesis. Zagreb. Catholic University of Croatia, 2022.
- Benyovsky Latin, Irena, Noble Family Clans and their Urban Distribution in Medieval Trogir. In: Cordelia Beattie et al. (ed.): *The Christian Household in Medieval Europe c. 850-c. 1550: Managing Power, Wealth, and the Body*. Turnhout: Brepols, 2003, 19–35.
- Benyovsky Latin, Irena, *Srednjovjekovni Trogir: prostor i društvo*. Zagreb. Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Benyovsky Latin, Irena, Obrana dubrovačkog predgrađa sredinom 13. stoljeća. Prilog istraživanju privatnih kula. *Historijski zbornik*, 65 (2012), 1, 17–39.
- Benyovsky Latin, Irena and Zrinka Pešorda Vardić, *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.
- Boissevain, Jeremy, *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: Basil Blackwell, 1974.
- Bowman, Glenn, The Violence in Identity. In: Bettina E. Schimdt and Ingo W. Schröder (ed.): *Anthropology of Violence and Conflict*. London: Routledge, 2001, 26–46.
- Brentano, Robert, *Two Churches: England and Italy in the Thirteenth Century*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1988.
- Brown, Alison, Insiders and Outsiders – The Changing Boundaries of Exile. In: William Connell, (ed.): *Society and Individual in Renaissance Florence*. Berkeley: University of California Press, 2002, 337–384.
- Brown, Warren C., *Violence in Medieval Europe*. London: Routledge, 2011.

- Brunner, Otto, *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984.
- Bujra, Janet, The Dynamics of Political Action: A New Look at Factionalism. *American Anthropologist*, 75 (1973), 1, 132–152.
- Burić, Tonči, *Trogirski distrikt u srednjem vijeku do 1537. godine*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2020.
- Cohn, Samuel, *Popular Protest in Late Medieval Europe. Italy, France and Flanders*. Manchester, New York: Manchester University Press, 2004.
- Cohn, Samuel, *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200–1425*. Harvard: Harvard University Press, 2006.
- Cohn, Samuel, Repression of Popular Revolt in Late Medieval and Early Renaissance Italy. In: Cohn, Samuel and Fabrizio Ricciardelli: *The Culture of Violence in Renaissance Italy*. Florence, Le Lettere, 2012, 99–122.
- Crone, Patricia, *Pre-Industrial Societies: Anatomy of the Pre-Modern World*. Oxford: Oneworld Publications, 2003.
- Čoralić, Lovorka, Banditi spediti nel' reggimento di Curzola – prognanici Korčulanske komune (1589.-1600.): građa iz mletačkoga državnog arhiva. *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 24 (2012), 157–178.
- Dameron, George, Revisiting the Italian Magnates: Church Property, Social Conflict, and Political Legitimization in the Fifteenth Century Commune“. *Viator*, 23 (1992), 167–188.
- Darovec, Darko, *Turpiter interfectus*. The seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the customary system of conflict resolution in thirteenth-century Istria. *Acta Histriae*, 24 (2016), 1–42.
- Darovec, Darko, Angelika Ergaver and Žiga Oman (2017), The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace. *Acta Histriae*, 25 (2017), 391–432.
- Descimon, Robert, Power Elites and The Prince: The State as Enterprise. In: Wolfgang Reinhard, (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford: Clarendon Press, 1996, 101–122.
- Dokoza, Serđo, *Zadarsko plemstvo u srednjem vijeku*. Zadar. Sveučilište u Zadru, 2020.
- Duggan, Charles, „Judges Delegate“. In: Ken Pennington (ed.): *History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*, Washington: Catholic University of America Press, 2016, 229–247.
- Dumolyn, Jan, The Political and Symbolic Economy of State Feudalism: The Case of Late Medieval Flanders. *Historical Materialism* 15 (2007), 105–131.
- Firnhaber-Baker, Justine, Introduction. Medieval Revolt in Context. In: Justine Firnhaber-Baker and Dirk Schoenaers (ed.): *The Routledge Handbook of Medieval Revolt*. London – New York: Routledge, 2017, 1–11.
- Foretić, Vinko, Borbe između pučana i plemića na Korčuli u 15. i 16. stoljeću. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 10 (1977), 1, 249–272.
- Foster Baxendale, Susannah, Exile in Practice. The Alberti Family In and Out of Florence 1401–1428. *Renaissance Quarterly*, 4 (1991), 720–756.
- Gamberini, Andrea, *The Clash of Legitimacies: The State-Building Process in Late Medieval Lombardy*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Gentile, Marco, Factions and parties: problems and perspectives. In: Andrea Gamberini (ed.): *The Italian Renaissance State*. Cambridge: Cambridge University Press, 304–322, 2012.
- Grillo, Paolo, The Long Life of the *Popolo* of Milan. Revolts against the Visconti in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: Cohn, Samuel and Fabrizio Ricciardelli: *The Culture of Violence in Renaissance Italy*. Florence, Le Lettere, 2012, 221–236.
- Haemers, Jelle, Factionalism and State Power in the Flemish Revolt (1482–1492). *Journal of Social History*, 42 (2009), 4, 1009–1039.

- Heers, Jacques, *Parties and political life in the medieval West*. Amsterdam: North Holland Publishing, 1977.
- Heers, Jacques, *Family Clans in the Middle Ages*. Amsterdam: North-Holland Publishing, 1978.
- Hyde, John, Contemporary views on Faction and Civil Strife in Thirteenth and Fourteenth Century Italy. In: Lauro Martines (ed.): *Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200–1500*. Berkeley: University of California Press, 1972, 273–307.
- Hyde, John, *Society and Politics in Medieval Italy. The Evolution of the Civil Life, 1000–1350*. London: Palgrave Macmillan, 1973.
- Janeković Römer, Zdenka, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999.
- Janeković Römer, Zdenka, Komuna grada Kotora u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja, *Bokeški ljetopis*, 4 (2019), 11–42.
- Jones, Philip, Communes and Despots: The City State in Late-Medieval Cities. *Transactions of the Royal Historical Society*, 15 (1965), 71–96.
- Jones, Philip, *The Italian City-State. From Commune to Signoria*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Karaman, Ljubo, Jedna epizoda iz građanskih borba u srednjovjekovnom Trogiru. *Hrvatska revija*, 13 (1940), 303–313.
- Karbić, Damir, Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 22 (2004), 1–26.
- Kent, Dale, The power of the elites: family, patronage and the state. In: Najemy, John (ed.): *Italy in the Age of the Renaissance 1300–1550*. Oxford: Oxford University Press, 2004, 165–183.
- Krekić, Bariša, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London: Variorum reprints, 1980.
- Klaić, Nada, *Trogir u srednjem vijeku. Javni život grada i njegovih ljudi*. Trogir: Muzej grada Trogira, 1985.
- Kunčević, Lovro, *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*. Zagreb – Dubrovnik. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020.
- Kurelac, Miroslav, Pučki ustanci i pobune u djelima Ivana Luciusa-Lučića. *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 10 (1977), 1, 239–247.
- Kurelac, Miroslav, Društvene diferencijacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od 14. do 16. stoljeća. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 10 (1981), 237–245.
- Lantschner, Patrick, *The Logic of Political Conflict in Medieval Cities: Italy and the Southern Low Countries 1370–1440*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Lantschner, Patrick, City States in the Later Medieval Mediterranean World. *Past and Present*, 254 (2022), 1, 3–49.
- Martines, Lauro, *The Power of Imagination. City States in Renaissance Italy*. Baltimore: John Hopkins University, 1988.
- Mlacović, Dušan, *The Nobility and the Island: the Fall and Rise of the Rab Nobility*, Zagreb: Leykam International, 2012.
- Muir, Edward, *Mad Blood Stirring: Vendetta and Faction in Friuli during the Renaissance*. Baltimore – London: John Hopkins University Press, 1993.
- Nikolić Jakus, Zrinka, Vrijeme rata, kuge, zatočeništva. Zadarske plemićke obitelji i posljedice mletačke opsade 1345./1346. i Crne smrti. *Povijesni prilozi*, 37 (2018), 55, 9–35.
- Padgett, John F. and Christopher K. Ansell, Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *American Journal of Sociology*, 98 (1993), 6: 1259–1319.

- Petrović, Mišo, *The Development of the Episcopal Office in Medieval Croatia-Dalmatia: The Cases of Split, Trogir and Zadar (1270–1420)*. Doctoral thesis. Budapest: Central European University, 2021.
- Popić, Tomislav, Political Aspects of Pragmatic Literacy in 13th Century Trogir: A Sketch for a Portrait. *Povijesni prilozi*, 41 (2022), 62, 47–82.
- Popić, Tomislav and Ante Bećir, *Acta et reformationes consiliorum civitatis Tragurii (saec. XIII–XV)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022.
- Popić, Tomislav and Ante Bećir, Politički poredak i zapisnici komunalnih vijeća srednjovjekovnog Trogira. In: Tomislav Popić i Ante Bećir (ed.): *Acta et reformationes consiliorum civitatis Tragurii (saec. XIII–XV)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1–89, 2022.
- Popić, Tomislav and Ante Bećir, Vrijeme i okolnosti nastanka zapisnika papinske istrage u Trogiru 1319. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 65 (2023), 55–103.
- Povolo, Claudio, Feud and Vendetta: Customs and Trial Rites in Medieval and Modern Europe. Legal-Anthropological Approach. *Acta Histriae* 23 (2015), 2, 195–244.
- Prajda, Katalin, *Network and Migration in Renaissance Florence, 1378 – 1433. Friends of Friends in the Kingdom of Hungary*. Amsterdam. Amsterdam University Press, 2018.
- Rački, Franjo, Notae Ioannis Lucii. *Starine*, 13 (1881), 211–268.
- Raukar, Tomislav, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV. stoljeću. *Historijski zbornik*, 33–34 (1980/1981), 1, 139–209.
- Raukar, Tomislav, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*. Split: Književni krug, 2007.
- Ricciardelli, Fabrizio, *The Politics of Exclusion Early Renaissance Florence*. Turnhout: Brepols, 2007.
- Ricciardelli, Fabrizio, *Episodes of Violence in Fourteenth Century Europe*. In: James A. Tyner (ed.): *The Idea of Violence*. Rome: Viella, 2018, 41–65.
- Scott, James, Political Clientelism: A Bibliographical Essay. in: Schmidt, Steffen (ed.): *Friends, Followers and Factions: A Reader in Political Clientelism*. Berkeley: University of California Press, 483–505, 1977.
- Shaw, Christine, *The Politics of Exile in Renaissance Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Šunjić, Marko, *Dalmacija u XV stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Tabacco, Giovanni, *The Struggle for Power in Medieval Italy. Structures of Political Rule*. Cambridge: Cambridge Medieval Textbooks, 1989.
- TeBraake, William, *A Plague of Insurrection. Popular Politics and Peasant Revolt in Flanders, 1323–1328*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993.
- Ter Braake, Serge, Parties and factions in the late middle ages: the case of the Hoeken and Kabeljauwen in The Hague (1483–1515). *Journal of Medieval History* 35 (2009), 97–111.
- Tilly, Charles, *The Politics of Collective Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Titone, Fabrizio, Gaining Political Recognition in Western Europe, 1200–1600, In: Fabrizio Titone (ed.): *Disciplined Dissent in Western Europe, 1200–1600. Political Action between Submission and Defiance*. Turnhout: Brepols, 7–49, 2022.
- Valente, Claire, *The Theory and Practice of Revolt in Medieval England*. Farnham: Ashgate, 2003.
- Vekarić, Nenad, *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009.
- Zemon Davis, Natalie, The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France. *Past and Present*, 59 (1973), 51–91.
- Watts, John, *The Making of Polities. Europe, 1300–1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Wolfgang Reinhard, Power Elites, State Servants, Ruling Classes, and the Growth of State Power. In: Wolfgang Reinhard (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Wright-Mills, Charles and Alan Wolfe, *The Power Elite*. Oxford. Oxford University Press, 2000.

POVZETEK

Sledenje frakcijam in spopadi za oblast v poznosrednjeveškem Trogirju

Ante Bećir

Glavni namen članka je ponuditi sintetičen pregled politike frakcij v Trogirju (Trogurium, Traù) v poznem srednjem veku, kar predstavlja vzorčno študijo za boljše razumevanje določenih vidikov politične kulture dalmatinskih mest v tem obdobju. Glavni poudarek članka je na kolektivnem delovanju plemstva iz Trogirja v poznem srednjem veku ter njihovih podpornikov iz drugih družbenih skupin v obdobju med letoma 1280 in 1420. Srednjeveški Trogir je deloval kot majhna komuna v srednjeveški Dalmaciji, regiji, ki je zajemala obsežno obalno območje od Kvarnerskega zaliva do mesta Drač (Durachium, Durrës) – geografska oblika, ki se je vseeno razlikovala od antične rimske province Dalmacije. V poznosrednjeveški realnosti je območje med Kvarnerskim zalivom in Kotorskim zalivom predstavljalo posebno regijo z mnogimi podobnostmi v kulturi, jeziku, razvoju prava in komunalnih institucijah ter v družbeni in politični organizaciji teh lokalnih skupnosti, ki je temeljila na hegemoniji plemiških rodbin. Čeprav je bila poznosrednjeveška Dalmacija mozaik različnih komun in lokalnih jurisdikcij, je bila hkrati zgodovinska in kulturna regija z močno kulturno povezanostjo z Italijo. Dalmatinska mesta-komune so si večinoma delila istega političnega gospodarja – bodisi kralja Ogrske bodisi Beneško republiko.

Na podlagi antropološke in zgodovinsko-primerjalne literature članek politične frakcije obravnava kot nestabilne in volatilne politične koalicije, sestavljene iz plemičev, meščanov in drugih akterjev družbenega in političnega življenja Trogirja v obdobju obravnave, ki so se borili za politično moč znotraj meja trogirске komune. Boj za oblast je igral ključno vlogo v političnem, družbenem in gospodarskem življenju srednjeveških mest, vključno z majhnim mestom Trogir, kot tudi drugih dalmatinskih komun in mest. Dolgotrajna politična tekmovanja so pogosto povzročila eskalacijo latentnih družbenih konfliktov v odkrite frakcijske spopade. Te eskalacije so bile neposredno pogojene z geopolitičnimi spremembami znotraj kraljevine Ogrske ali Benetk na eni strani ter s političnimi odnosi med ogrskim kraljem ali predstavniki ogrske kraljevske oblasti na območju poznosrednjeveške Dalmacije-Hrvaške in Benetkami na drugi strani. Z drugimi besedami, pojmi moči in časti vključujejo boje za prevlado med frakcijskimi bloki, ki temeljijo na političnih, družinskih ali gospodarskih povezavah in jih vodijo vplivni plemiči ali plemiške rodbine. Ti plemiči so bili ponosni na svoje naslove, posesti in privilegije, pri čemer je bilo ohranjanje osebne in družinske časti ključno za ohranjanje vpliva in moči znotraj lokalne skupnosti in zunaj nje. Za zagotovitev svojih položajev so plemiške družine pogosto sklepale zavezništva z drugimi plemiškimi družinami in skupinami znotraj večinskega prebivalstva ali z

zunanjimi silami. Vendar so bila ta zavezništva pogosto nestabilna in so lahko hitro razpadla, kar je samo še povečevalo spletke in negotovost v političnem življenju. Intenzivna politična rivalstva so lahko pripeljala do odkritih konfliktov in bojov za nadzor nad mestom.

S teoretičnega in metodološkega vidika lahko frakcije opredelimo kot navpične meddružbene skupine. To pomeni, da so to skupine, sestavljene iz članov različnih družbenih slojev, čeprav imajo vlogo voditeljev praviloma člani družbene in politične elite, kot so frakcijski voditelji pri vplivnih plemiških rodbinah iz Trogirja. Morda je bolje takšne skupine razumeti kot nekakšno »kopičenje ali skupek družbenega kapitala«, z besedami Pierra Bourdieuja, znotraj katerih posamezniki vlagajo svoje vire in vpliv za doseganje skupnih interesov. V tem smislu uspeh ali neuspeh frakcije v veliki meri temelji na sposobnostih njenih posameznih članov. Frakcije kot take imajo vsaj jedro in obrobje, pri čemer jedro sestavljajo voditelji, obrobje pa sodelavci ali zavezniki vodstva, ki vsi zasledujejo isti cilj ali interes v določenem trenutku. V tem smislu lahko govorimo o političnih koalicijah različnih skupin iz različnih družbenih slojev pod vodstvom članov družbene elite. Zato se frakcijski konflikti odvijajo med nasprotnimi piramidalno strukturiranimi političnimi mrežami, ki vse zasledujejo isti cilj: pridobiti politično moč, da bi vzpostavile nadzor nad materialnimi, simbolnimi in človeškimi viri svoje skupnosti.

Članek je razdeljen na štiri tematske enote, pri čemer so kronološko na kratko obravnavana tri obdobja odkritih frakcijskih vojn: med letoma 1310 in 1322, kratko obdobje med letoma 1357 in 1358 ter daljše obdobje med letoma 1386 in 1395. Zadnja tematska enota obravnava obdobje med letoma 1395 in 1420, ko se običajni konflikti med frakcijami niso izrazito manifestirali, vendar so se napetosti med plemiči in meščani zaostriale. Ogrsko-beneška vojna za nadzor nad vzhodnim Jadranom je privedla do oblikovanja konsolidirane vladajoče skupine v Trogirju, ki je uživala (relativno) večjo podporo znotraj skupnosti v primerjavi s frakcijami iz 14. stoletja.

Prvo obdobje med letoma 1310 in 1322 je bilo ključno za nadaljnji razvoj frakcijskih in političnih odnosov v Trogirju, zato predstavlja verjetno najpomembnejši primer frakcijskega konflikta v 14. stoletju. Z drugimi besedami, dejanja frakcij pod vodstvom Marina, sina Andreja (iz plemiške družine Andreis), in Matea, sina Zoreja (iz plemiške družine Cega), so oblikovala neformalni okvir »politične arene« Trogirja za prihodnja desetletja, v katerih so bili najbolj očitni odprti ali latentni konflikti med tema dvema frakcijskima blokoma ponovno oživiljeni. Jedra teh frakcij so ostala kompaktna in so bila skoraj izključno definirana znotraj istih vplivnih plemiških družin. Konkretno, jedro frakcije Marina so sestavljali člani družin Andreis in Cazarica, s podporo posameznikov iz družine Vitturi. Po drugi strani je frakcijo Matea sestavljala družina Cega, skupaj s člani družin Lucio, Cipiko in Casotis ter drugimi posamezniki, ki so imeli osebne povezave z Mateom. V drugem obdobju eskalacije med letoma 1357 in 1358 so jedra ostala skoraj nespremenjena. Frakcijo nadarjenega Jakoba, sina Petra (Vitturi), so vodili člani plemiških družin Vitturi in Andreis, skupaj z osebnimi zaupniki in sorodniki nadarjenega. Na drugi strani je frakcijo Jožefa, sina Štefana (Cega), vodil on sam ter njegovi bratje in sinovi iz različnih vej družine Cega. V tretji fazi politične eskalacije med letoma 1386/1387 in 1395 sta frakcijo Cega-Casotis vodila Casotus, sin Agostina (Casotis), in Jožef, sin Štefana (Cega), skupaj s člani družine Cipiko. Nasprotni blok so vodili člani družin Andreis in Vitturi, skupaj z njihovimi osebami zaupanja in sodelavci. V času frakcijskih konfliktov so se posamezni člani teh političnih koalicij spreminjali.

Čeprav so se na začetku 15. stoletja v Trogirju z Micacijem in njegovo frakcijo pojavile pomembne politične spremembe in drugačen razvoj frakcijskih odnosov, so obstoječi vzorci še vedno zelo očitni, kar kaže na dolgoročno kontinuiteto politične prakse trogirskih plemičev in drugih političnih akterjev. Na začetku 15. stoletja, zlasti po beneški osvojitvi Šibenika (Sebenico) oktobra 1412 in posledičnem preusmeritvi vojaškega interesa proti Trogirju, se je začela oblikovati „centralna“ frakcija že omenjenega Micacija. Jedro te frakcije so sestavljali člani družin Vitturi, Andreis in Sobota, skupaj s podporniki izmed drugih posameznikov in skupin (meščani ali kleriki).

Raziskave o frakcijah v Trogirju in o bojih za oblast med 13. in 15. stoletjem so pokazale, da so jedra frakcij ostajala dosledna znotraj istih plemiških družin, medtem ko so se obrobja frakcij spreminjala glede na spreminjajoče se okoliščine in nove izbruhe odprte frakcijske nasilnosti.

Po drugi strani so dogodki, povezani s frakcijami, neposredno vplivali na institucionalno in normativno oblikovanje trogirskega komuna, kar se ujema z družbenimi in političnimi razmerami v italijanskih komunih poznega srednjega veka. Pomembno je poudariti, da konflikti niso bili vedno očitno izraženi. Večinoma so bili latentni, kar pomeni, da so se vodili skozi druge mehanizme, dokler je bilo to mogoče, ali dokler politična situacija ni dosegla stopnje radikalizacije odnosov, ki je privedla do odprtega konflikta. Takšne konflikte so nato reševale osrednje oblasti ali tisti, ki so si prizadevali pridobiti oblast (na primer Benetke, hrvaški ban Mladen II., ogrski kralji ali različni pretendenti na ogrski prestol). Potrebne so nadaljnje raziskave o frakcijskih skupinah v drugih dalmatinskih mestih, da bi razvili bolj celovito in primerjalno razumevanje teh političnih pojavov.

Damir Globočnik

Prešeren, dunajska Slovenija in graški Triglav

Prešernove proslave na Dunaju in v Gradcu v zadnjih desetletjih 19. stoletja

GLOBOČNIK Damir, ddr., muzejski svetnik, SI-4240 Radovljica, Langusova ul. 29, damirglobočnik1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7401-6752>

Prešeren, dunajska Slovenija in graški Triglav. Prešernove proslave na Dunaju in v Gradcu v zadnjih desetletjih 19. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 1-2, str. 58–103, 107. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek opisuje Prešernove slovesnosti, ki so jih organizirali slovenski študentje na Dunaju in v Gradcu v letih 1864 do 1900, ter opozarja na naraščanje Prešernovega pomena v drugi polovici 19. stoletja. Prešeren je v petdesetih letih 19. stoletja moral tekmovali z Valentinom Vodnikom, konec 19. stoletja pa je že imel status največjega slovenskega pesnika. Dunajski in graški študentje so bili med prvimi, ki so dali prednost Prešernu pred Vodnikom. Na Dunaju je bila prva slovesnost v Prešernov spomin prirejena leta 1864, v Gradcu leta 1866. Na Dunaju je največ Prešernovih slovesnosti priredilo akademsko društvo Slovenija (ustanovljeno 1869), v Gradcu pa dijaško društvo Triglav (ustanovljeno 1875). Prispevek predstavlja programe posameznih Prešernovih slovesnosti, našteva odličnike in predstavnike drugih slovanskih društev, ki so se jih udeleževali, navaja poudarke v slavnostnih govorih in nekatere odzive na slovesnosti ter opozarja na dokaj nekritično poročanje o narodnih prireditvah.

Ključne besede: France Prešeren, »bésede«, slovesnosti, Akademsko društvo Slovenija, Dijaško društvo Triglav, Josip Stritar, Fran Levce

GLOBOČNIK Damir, PhD in Art History and History, Museum Councillor, SI-4240 Radovljica, Langusova ul. 29, damirglobočnik1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7401-6752>

Prešeren, The Vienna Slovenija Society and the Graz Triglav Society. Prešeren Celebrations in Vienna and Graz in the Final Decades of 19th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 1-2, pp. 58–103, 107. notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article describes the Prešeren celebrations organised by Slovene students in Vienna and Graz between 1864 and 1900 and draws attention to Prešeren's growing importance in the second half of the nineteenth century. If in the 1850s Prešeren was still in competition with Valentin Vodnik, by the end of the nineteenth century his status as the greatest Slovene poet was undisputed. Slovene students in Vienna and Graz were among the first to give precedence to Prešeren over Vodnik. The first event honouring Prešeren's memory in Vienna took place in 1864. The first such event in Graz was held in 1866. Most Prešeren commemorations in Vienna were organised by the academic society Slovenija (est. 1869), while in Graz it was the student society Triglav (est. 1875) that organised the bulk of these events. The article presents the programmes of individual Prešeren commemorations, listing the prominent figures and representatives of other Slav associations and societies who attended these events, covering the principal emphases of keynote speeches, as well as some reactions to these events. It also draws attention to the relatively uncritical reporting of events of a national character.

Keywords: France Prešeren, commemorations, the academic society Slovenija, the student society Triglav, Josip Stritar, Fran Levce

Uvod

France Prešeren je za mesto prvega, »nacionalnega« pesnika v petdesetih letih 19. stoletja moral tekmovati z Valentinom Vodnikom, čigar spomin so ob stoletnici rojstva (1858) počastili s spominsko ploščo na rojstni hiši v Šiški in leto zatem z dvojezično publikacijo *Vodnikov spomenik / Vodnik-Album* (1859), ki jo je uredil staroslovenec dr. Etbín Henrik Costa. Akcija za postavitev Vodnikovega spomenika v Ljubljani je sicer po nekaj letih zamrla, tako da je Vodnik javni figuralni spomenik dobil šele leta 1889. Staroslovenci so slavili tudi pesnika Jovana Vesela Koseskega, ki so ga že leta 1870 počastili z izdajo zbranih del.

Prešernov nagrobni spomenik, postavljen leta 1852 na kranjskem pokopališču, je bil prvi slovenski javni spomenik, ki je nastal na podlagi množične narodno-zavedne pobude. Fran Levstik je v poročilu o Vodnikovi »bése« februarja 1863 v ljubljanski čitalnici pozval Ljubljano, naj počasti tudi Prešernov spomin, in napovedal, da bosta prvi Prešerna z »bése«¹ počastili škofovsko čitalnica (11. februarja 1863) in kranjska čitalnica (13. decembra 1863),² ki pa sta naslednje leto pozabili na Prešerna in znova slovesno slavili Vodnika. Dne 2. decembra 1865 so na pobudo Frana Levstika in Moritza Heinricha Penna na odru deželnega gledališča v Ljubljani priredili »Prešernovo bése«, na kateri so izvedli Prešernov »Krst pri Savici«. V prizoru »Pesnik poslavljen« oziroma »Apoteoza Prešerna« so slovesno ovenčali Prešernov doprski kip (avtor kipa Franc Ksaver Zajec). Podobna »bése« v Vodnikov spomin je bila na odru deželnega gledališča izvedena že 5. februarja 1858. Vodnikov kip je prav tako izdelal Franc Ksaver Zajec. Ljubljanska čitalnica je vsako leto počastila Vodnikov rojstni dan (3. februar) s posebno »bése«, prvo Prešernovo »bése« pa je pripravila 3. decembra 1867.³ Ljubljanski dijaki so 28. februarja 1869 pripravili v prostorih ljubljanske čitalnice skupno »bése« v Vodnikov in Prešernov spomin, izkupiček od vstopnine pa so namenili za Vodnikov spomenik.⁴

Mladoslovenci Fran Levstik (1831–1887), Josip Stritar (1836–1923) in Josip Jurčič (1844–1881) so leta 1866 poskrbeli za prvi natis Prešernovih *Poezij*,

¹ Češki izraz »bése« se je v šestdesetih letih 19. stoletja uveljavil za poimenovanje prireditev z igrami, recitacijami, petjem, koncertnimi točkami, govori in predavanji, ki so jih začele organizirati ljubljanska in druge slovenske čitalnice.

² Fran Levstik, »Beseda ljubljanske čitalnice, Vodniku na spomin«, *Naprej*, 1863, št. 10.

³ »Beseda v nedeljo«, *Novice*, 1867, št. 50.

⁴ »Iz ljubljane«, *Slovenski narod*, 1869, št. 24.

v katerem je bil objavljen znameniti esej, s katerim je Stritar ustoličil Prešerna na mestu prvega domačega poeta. Ideja o izdajanju zbirke slovenskih klasikov, v kateri pa so izšle samo Prešernove *Poezije*, je po mnenju Ivana Prijatelja nastala v okviru dunajskega literarnega društva, v katerem sta bila najbolj aktivna člana Jurčič in Stritar.⁵

Stritar je v eseju v prvem ponatisu Prešernovih *Poezij* zapisal, da je Vodnik »prvi poskusil naš jezik ubirati po umetnih ritmih«, za kar mu mora biti slovenski narod hvaležen. Vendar pa Vodnika ni mogoče imenovati veliki pesnik. »Kaj pa je prišlo za Vodnikom! – Preširen. Po prvi poskušnja v priprostih pesmicah – dovršena lirika, obenem narodna in umetna! Zastonj bi izkali v literarnih zgodovinah enake prikazni.« Takole se glasi ključna Stritarjeva misel: »Vsak omikan narod ima v literaturi moža, ktereга ne čestí, ne hvali samo, ktereга zares ljubi, kakor svojega prijatelja; vse mu je lepo na njem, vse ljubo, še celó njegove napake; rad se diči in ponáša ž njim in gorje mu tujcu, kteri bi se lotil njegovega ljubljénca – gréh se mu zdi vsaka beseda, ktera bi ga kolikaj grajala; gréh se mu zdi še premrzla hvala. Vsak narod ima moža, ktereга si misli s sveto, čisto gloriјo okoli glave. Kar je Angležem Shakespeare, Francozom Racine, Italijanom Dante, Nemcem Göthe, Rusom Puškin, Poljakom Mickiewicz – to je Slovencem Preširen! Vreden je vsaj, da ga časté in ljubijo ter se ponášajo ž njim in hvalijo nebesa, ki so jim že tako zgodaj, tako nenadoma ‚z domačimi pesmami Orfeja poslale‘.«⁶

Staroslovenci so častili Vodnika in Koseskega, mladoslovenci pa so izbrali Prešerna. Tudi dunajski in graški študentje so dali prednost Prešernu pred Vodnikom. Akademska mladina je po mnenju Ivana Prijatelja predstavljala najbolj aktiven del – »prednjo stražo in napadalno četo« mladoslovenskega gibanja.⁷ Tako je Jurčičev in Stritarjev rokopis za prvi ponatis Prešernovih *Poezij* z Dunaja prinesel Levstiku v Ljubljano študent prava Fran Šuklje.⁸

Slika 1: Josip Stritar (v: I. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, Ljubljana 1961)

⁵ Prijatelj, Vloga 'omladine' v prvem obdobju, str. 211.

⁶ Stritar, *Pesmi Franceta Preširna*, str. 15–16.

⁷ Prijatelj, Vloga 'omladine' v prvem obdobju, str. 150; Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, str. 5.

⁸ Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki*, str. 67.

Slika 2: Josip Jurčič (v: Slovan, 1884, št. 7)

Slovinci so na Dunaju, kjer je študirala večina slovenskih visokošolcev, leta 1862 sicer zbirali tudi denar za Vodnikov spomenik v Ljubljani.⁹ Prešernov spomin pa so z večjo slovesnostjo počastili leta 1864. Pobudnik Prešernove »bésede« leta 1864 je bil najbrž Josip Stritar.¹⁰ Od takrat dalje je postala ta slovesnost tradicionalna. Janko Vencajz (1872–1895) navaja podatek, da so istega leta začeli slaviti tudi Vodnika, 9. februarja 1865 pa je priredila slovenska mladina v dvorani Dianabad Vodnikovo »bésedo«, pri kateri je sodelovalo Slovensko pevsko društvo.¹¹ Dunajski Slovenci so torej leta 1864 začeli prirejati vsakoletne Vodnikove in Prešernove slovesnosti. Sčasoma pa so začeli večjo pozornost posvečati Prešernu.

Na programu Prešernovih »bésed« in drugih slavnosti so bile Prešernove pesmi in pesmi oziroma skladbe drugih slovenskih, slovanskih in nemških avtorjev. Med nastopajočimi so prevladovali amaterji, toda vse, kar se na »bésedah« *»deklamuje, poje, gledališkega igra ali sicer godbe sliši, vse se tako navdušeno dela, da je potem tudi navdušena pohvala prav zaslužena«*.¹² Zaradi rodoljubnega zanosa, ki je prežemalo nastopajoče in občinstvo, so bili vsi izvajalci deležni (nekritične) pohvale.

Prešernova béseda 10. januarja 1866 v Gradcu (Društvo Slovenija)

Poročilo o Prešernovi »bésesti«, ki jo je 10. januarja 1866 v Gradcu priredilo literarno društvo Slovenija, je za *Novice* pripravil tamkajšnji poročevalec, ki omenja, da se že dolgo ni zbralo tako veliko Slovencev: *»Pevci so jasno pokazali, kako so se v kratkem času izurili, kajti reči se mora, da je bila vsaka pesem izvrstno in navdušeno popevana, kar so poslušalci tudi z živim ploskanjem priznali.«* Žal je predsednik Slovenije nenadoma zbolel in se je slovesnost začela brez običajnega uvodnega govora. Pravniki Švinger je izvrstno deklamiral Prešernovo pesem »Pevcu«, dr. Benjamin Ipavec (1829–1908) je mojstrsko izvedel svojo uverturo k operi *Tičnik*. *»Po besedi je bil ples, ki je trajal do belega dne v veliko veselje*

⁹ M., »Iz Dunaja 18. julija«, *Novice*, 1862, št. 30.

¹⁰ Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, str. 16.

¹¹ Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 40.

¹² »Beseda na spomin Preširnu«, *Novice*, 1868, št. 50.

lepega spôla, ktereга se je bilo res mnogo mnogo sešlo. Počastil je bil to besedo tudi nekdanji srbski minister Nikolajević in je bilo tudi več poslancev in druge imenitne gospode nazoče.»¹³

Prešernova béseda 5. januarja 1867 na Dunaju

Dne 5. januarja 1867 so slovenski visokošolci na Dunaju pripravili »bése-do« v Prešernov spomin, o kateri je poročal *Slovenski glasnik*. »Že ko smo nekaj dni pred dobili v roko po izbranem odboru osnovani program, pričakovali smo slovesnega večera; a ko je prišel omenjeni dan, videli smo z veseljem, da se je napravilo praznovanje, vredno največjega moža naše literature, praznovanje, s kakoršnim se ni počastil do zdaj morda še nobeden naših pesnikov. – Razen obilnega števila Slovencev, zbralo se je bilo družih Slovanov toliko, da se nam je videlo kakor slovesno priznanje Prešernovega imena od vseh raznih sinov matere Slave.« Poročevalec navaja, da je bilo polnoštevilno prisotno društvo hrvaških dijakov Velebit. Na proslavi so bili tudi člani poljskega društva Ognisko, Čehi, Slovaki, Srbi, Rusini idr. V govoru slavnostnega govornika, študenta prava Alberta Levičnika (1846–1934), je bilo mogoče čutiti vpliv Stritarjevega eseja in ost, naperjeno proti noviškem in daničinem (staroslovenskem) razumevanju Prešerna.¹⁴ *Slovenski glasnik* piše, da je Levičnik »lepo razpeljal duh Prešernovih poezij« in opozoril na Prešernove zasluge za slovensko literaturo in narod in na dolžnost vsakega narodnozavednega Slovence, »potegniti se za njegovo vzvišeno mesto domišljam enostrancem – tudi med našimi rojaki – nasproti«. Levičnik je govor končal z navdušenim poslavljanjem Prešerna. Sledile so pevske točke. Pevci slovenskega pevskega društva pod vodstvom Jerneja Brezovarja naj bi peli tako izvrstno, da so morali vsako pesem ponoviti. »Igro na gosli je g. J. Kos po splošni in vseh izvedencev sodbi jako umetno izpeljal.« Po končanem programu je mlad Rusin zapel nekaj narodnih pesmi. Že med »bése-do« je prispelo več telegramov, ki so jim navzoči gromovito odzdravljali. »Pozno po noči smo se poslovili od svojih gostov, in smo se razhajali zadovoljni, kakor v svesti, da je Prešernov duh bival med nami in ,nam srce vnel za čast dežele.«¹⁵

Prešernova béseda decembra 1867 (Dijaško društvo Sava)

Novembra 1867 je bilo na pobudo Frana Levca (1846–1916) in Frana Šukljeta (1849–1935) ustanovljeno slovensko dijaško društvo Sava, ki je decembra istega leta priredilo Prešernovo slavnost.¹⁶

Laibacher Tagblatt piše, da je bil med številnimi prisotnimi na Prešernovi »bése-di« tudi ruski škof Rajewsky. Slavnostni govornik je bil Fran Levec. *Laibacher Tagblatt* je z vprašajem pospremil Levčevo misel, da je Prešeren prvi vnesel

¹³ »Iz Gradca 16. januarja«, *Novice*, 1866, št. 4.

¹⁴ France Koblar, opombe k: Stritar, *Zbrano delo*, Šesta knjiga, str. 445.

¹⁵ »Iz Dunaja«, *Slovenski glasnik*, 1867, št. 2, str. 30.

¹⁶ »Dunaj 30. nov.«, *Novice*, 1867, št. 49; Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 44.

svobodomiselne zamisli v slovensko literaturo in naj bi kot prvi med Slovenci promoviral idejo panslavizma.¹⁷

Slika 3: Fran Levec (v: I. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, Ljubljana 1961)

Slika 4: Fran Šuklje (v: I. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, Ljubljana 1961)

Prešernova béseada 2. decembra 1868 (Dijaško društvo Jug)

Nekateri člani dunajskega društva Sava so zagovarjali zamisel o slovensko-hrvaškem društvu. V dogovoru s hrvaškim društvom Velebit so februarja 1868 ustanovili novo skupno društvo Jug.¹⁸ Edina pomembna javna prireditev, ki jo je na predlog društvenega tajnika Frana Levca organiziralo društvo Jug, je bila Prešernova »béseada« 2. decembra 1868 v dvorinah gostilne Zum grünen Tor.¹⁹

Literarni zgodovinar in prešernoslovec Fran Levec, ki je v letih 1867 do 1871 na Dunaju študiral slavistiko, germanistiko, zgodovino in zemljepis, je v poročilu o Prešernovi »béseadi« 2. decembra 1868 kritiziral staroslovenske kulturne prireditve v Ljubljani. Zapisal je, da je »debelo gledal«, ko je v *Novicah* prebiral ocene »pre-

¹⁷ »Preschernfeier«, *Laibacher Tagblatt*, 1867, št. 280.

¹⁸ Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 44.

¹⁹ Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, str. 61.

krasnih« »bésed« v preteklem tednu. »Tukaj je stalo črno na belem, da je, postavim, gospodičina I. I. tako ,ljubko‘ popevala, kakor slavček v grmiču, (tako ljubko, da bi jo bil moral človek kar-) in da je njeno petjo ,žvergolelo‘ po naših ušesih kakor škrljančkova pesmica po jasnem zraku. In jaz, ki sem jo tudi slišal, obsodil sem jo za prav navadno pevko. Gospod I. postavim, je tako ,izvrstno‘ igral in tako dobro rešil svojo nalogo, da bi ga bili želeli videti na vsakem očitnem odru. In jaz, ki sem ga tudi videl, sem bil prepričan, da bi mu bilo občinstvo v vsakem očitnem teatru žvižgalo, – ako bi bil le slovenski igral; kajti tako je lomil slovenščino, kakor preklje. In v takem tonu jo bila pisana vsa kritika, ter se končala z navadno frazo: Vodo bi v Savo nosili, ako bi hoteli o igri ali petji te gospé, tega gospoda itd. le besedo hvale izgubiti.« Ko je Levec povpraševal naokrog, zakaj vsepovprek hvalijo vse čitalniške prireditve, nikoli pa ni slišati kritičnih besed, ko bi bile te na mestu, je izvedel, da v čitalnicah igrajo in pojejo samo diletanti in jih je torej hočeš nočeš treba hvaliti. Zato je sklenil, da ne bo napisal nobenega poročila o »bésedah«, kajti diletantov ni treba vedno in povsod hvaliti.

Vendar je tudi Levec poročilo o Prešernovi »bésedi«, ki so jo 2. decembra 1868 v dvorani gostilne Zum grünen Thor na Dunaju pripravili slovenski in hrvaški dijaki oziroma njihovo društvo Jug, napisal v enakem tonu, kot so se glasila vsa prejšnja poročila o čitalniških in drugih narodnih prireditvah. »In če denes nezvest postanem svoji obljubi ter vzamem pero v roke, da napišem nekaj vrstic o besedi, katero so napravili dunajski Slovenci združeni s Hrvati 2. decembra v dvoranah ,zum grünen Thor‘ v spomin rojstnega dneva našega Preširna, storim to: prvič ker je ta slovesnost veljala najboljšemu Slovencu in največemu jugoslovanskemu pesniku, pesniku, ktereга Slovenci sicer visoko cenijo, v dejanji pak celo toliko ne slave, kakor veliko veliko manjšega Vodnika, da še toliko ne, kakor nekatere živeče pesnikarje [op. Levec je namigoval na J. V. Koseskega]; drugič so to slovesnost napravili dunajski ,vseučilišniki‘ (kakor nas g. Teran imenuje) kterim so nekteri slovenski listi in gospodje prav gorki. Mislim, da mi torej nihče ne bo zameril, ako pro domo sua kot študent nekaj besed spregovorim. In tretjič je bila Preširnova beseda res taka, da se more očitno pohvaliti.«

Pel je dijaški pevski zbor iz »trideset krepih, večidel slovenskih grl« pod vodstvom pevovodje Jerneja Brezovarja. »Kdor je bil kedaj na Dunaji, gotovo bo vedel, kako težavno je tukaj samo dober kvartet ustanoviti, koliko težavniše je moralo tedaj še g. Brezovarju biti slovenske pevce, raztresene po vseh triintridesetih predmestjih velikega Dunaja v velik zbor združiti, ter ga toliko izučiti, da si je upal z njim na očitni oder stopiti! G. Brezovar je svoj zbor tako izuril, da so Slovenci prvi pevci med tukajšnjimi slovanskimi študenti, in da so pri vlanskih vseslovanskih shodih celo vrle Čehe v petji prekosili. Njemu torej vso čast! Vsaki čitalnici – tudi ljubljansko ne izvzemši – bi privoščili tacega pevovodja kakor jo g. Brezovar, in takega pevskega zbora kakor je njegov!« Na programu pevskega zbora so bile pesmi »Strunam« (Kamilo Mašek), »Predivo je plela« (Vatroslav Lisinski) in zbori »Domovina«, »Lovec« in »Venec slovenskih pesmi«. »Posebno zadnja pesem je elektritizirala vse navzoče Slovane; tudi ,Lovec‘ se je moral ponoviti.« Levec je pohvalil mezzosopran gospodične hrvaškega rodu Ljubice Göttling-Bogovičeve,

ki je zapela Kukuljevićevo »Molbo« in Mile Zdrobnikovo »Tebi«. Na glasovirju jo je spremljal češki komponist prof. Arnošt Förchtgott Tovačovský (1825–1874). Kavić je na violončelu igral »Slavjanina« (Ivan Oertl), Kos²⁰ pa Koncert št. 9 v a-molu Charlesa de Beriota. »G. Kos je že po slovenskih čitalnicah znan kot mojster na goslih. Dosti bodi torej, ako denes samo to o njegovi igri omenim, da nas je med vsem, kar smo ta večer slišali, naj bolj razveselila ter nas najbolj navdušila.«

Slavnostni govornik je bil nekdanji podpredsednik Save Ferdinand (Ferdo) Ullrich (1846–1900), ki je poudarjal, da je treba Prešerna častiti kot velikega pesnika, blagega moža in navdušenega Slovana. »Bésede« se je udeležilo okoli tristo gostov, poleg Slovencev in Hrvatov tudi Srbi, Čehi, nenavadno veliko Rusinov in celo Poljaki, oficirji stacioniranega polka Leopold in »lep venec – lepih Dunajčank«. Poljakom naj bi sam minister Potocki rekel, naj se udeleže Prešernove »bésede«, ko ga je šel odbor poljskega akademskega društva Ognisko vprašat, kaj naj stori s povabilom. Prispelo je več telegramov, mdr. so jih poslali narodna čitalnica v Kranju, uredništvo *Slovenskega naroda* v Mariboru, Dramatično društvo v Ljubljani in več rodoljubov na ljubljanski gimnaziji.

»Pozno čez polnoč smo se razšli trdno prepričani po vsem, kar smo slišali in videli, da Preširnovе besede, kakoršne so Slovenci že pet let za vrstjo in letos v družbi s Hrvati napravili, so najlepše veselice, kar jih dajo tukajšnji slovanski študentje. Želeti bi bilo, da bi se v tej zadevi tudi v domovini kaj več storilo, kakor se je do zdaj.«

Predno končam, mislim, da spolnim svojo dolžnost, ako osnovalnemu odboru zasluženó zahvalo izrečem, da je vso slovesnost dobro vredil in taktno vodil in pa, da lepih Dunajčank ni pozabil povabiti k besedi. Sicer si je marsiktero srce želelo zraven sebe ,ljubeznjive‘ Slovenke namestu ,zale‘ Dunajčanke, pa saj tudi Preširen ni samo svoje Julije slavil in ljubil kakor Petrarka ne samo svojo Lavre, mislim torej, slovenska dekleta, da ne boste hude na nas zastran te reči. Ko bi se vam bili pa vendar-le malo zamerili, pa tudi nič ne de, se bomo že pobogali kedar pridejo prazniki!«²¹

Na četrti seji Juga, ki je bila 8. decembra 1868, je interpeliral hrvaški član Sieber predsednika Josipa Sernca, zakaj se na Prešernovi slavnosti ni pela nobena srbska pesem, kar je žalilo narodni čut prisotnih Srbov. Ullrich je pojasnil, da niso imeli na voljo novih pesmi, starih pa niso hoteli peti.²²

Prešernova báseda 2. decembra 1869 (Akademsko društvo Slovenija)

Slovenski študentje so želeli ustanoviti novo, zgolj slovensko društvo, v društvu Jug pa bi ostali, če bi se primerno preoblikovalo. Snovali so društvo z imenom

²⁰ Ivan Kos (1846–1907) je na Dunaju študiral filozofijo in se nato prepisal na trgovsko šolo. Član Slovenije je postal v šolskem letu 1869/70 (glej: D. Globočnik, »Nekaj gradiva o prvih slovenskih časopisnih karikaturistih«, *Acta historia artis Slovenica*, 2003, št. 8, str. 177–190).

²¹ Š-š-š-š-š! (Fran Levec), »Pismo z Dunaja (Preširnova beseda)«, *Slovenski narod*, 1868, št. 106.

²² Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, str. 64.

Mladika. Dne 26. maja 1869 je bilo namesto Juga ustanovljeno novo akademsko društvo Slovenija. Predsednik pripravljalnega odbora je bil Fran Levec. Med pobudniki društva so bili dr. Fran Celestin, Luka Lavtar, Fran Šuklje, Ljudevit Jenčič in Fran Skaberne. Prvi predsednik Slovenije je postal jurist Ferdinand Ullrich, odborniki pa Levec, Skaberne, Šuklje, Jernej Brezovar in Fran Zaplotnik. Društvo je konec leta 1869 imelo že skoraj sto članov.²³

Akademsko društvo Slovenija se je želelo predstaviti drugim Slovanom na Dunaju s Prešernovo slavnostjo.²⁴ Dne 2. decembra 1869 je Slovenija pripravila Prešernovo »bésedo« v dvorani Zu den drei Engeln (Wieden).²⁵

Dopisnik *Slovenskega naroda* je bil sicer zadržan in ga na slovesnosti ni bilo, vendar je zapisal, da je bila sijajna, kakor pravi vseslovanski shod. »Govorili so zastopniki vseh slov. narodov, celo en – Bokelj [op. prebivalec Boke Kotorske], kteremu je komisar besedo jemal. Najbrž da s politično namero: Čehe in Slovence izolirati in samim Poljakom dati avtonomijo, ne bode nič. Poljaki sami, razen bankrotnega Ziemialkovskega, – tega danaejskega darú ne marajo. Krakovski ‚Kralj‘ piše: ‚Ali se bodo Čehi, Moravci, Šlezci, Slovenci in Dalmatinci dobrovoljno nemškemu jarmu podvrgli? Kaj bi bilo, če že zdaj ena pest Dalmatincev vso vojsko v šahu drži, ko bi tuj avstrijski sovražnik tem narodom ponudil svobodo? Zakaj bi Čehi, Slovenci in Dalmatinci ne upali boljše prihodnosti, nego jo imajo pod zdanjim gospodstvom? Zakaj bi državo branili, ki jim ni domovina? Le zaslepljenec ne vidi, da se te dežele ne bodo dale ponemčiti.«²⁶

Slavnostni govornik je bil soustanovitelj Slovenije Fran Levec. Svoj govor je zaključil s Stritarjevo mislijo v eseju iz leta 1866: »In kadar pride odmenjeni čas, da bo mati Slava sklicala svoje otroke pod svoja krila, smel se jej bo brez strahu približati tudi mali slovenski narod, podal jej bo drobno knjigo – Prešernove poezije – ter ponosnega srca rekel: Storil sem svojo dolžnost!«²⁷

Fran Levec je 7. februarja 1869 pisal svojemu dekletu, da je bila »béseda« »jako lepa«. »Ljudi je bilo okrog 300, denarja nam je ostalo kakih 90 gld.«²⁸

Prešernova báseda 2. decembra 1870 (Akademsko društvo Slovenija)

Levec (v šolskem letu 1870/1871 predsednik Slovenije) je bil tudi slavnostni govornik na Prešernovi »bésedi«, ki jo je 2. decembra 1870 pripravilo akademsko društvo Slovenija. Organizacijo slavnosti je vodil poseben tričlanski odsek pod vodstvom Frana Šukljeta, ki je sklenil, da običajnega plesa po »bésedi« ne bo.²⁹ Odseku je uspelo za Prešernovo proslavo zbrati 137 goldinarjev.³⁰

²³ Prijatelj, prav tam, str. 76 in 91.

²⁴ Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 52.

²⁵ P., »Slovenski studentje«, *Slovenski narod*, 1869, št. 138.

²⁶ »Iz Dunaja 4. dec.«, *Slovenski narod*, 1869, št. 143.

²⁷ Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, str. 93. – Danajski dar je dar, ki ni dan iz prijaznosti, ampak z zahrbtnim namenom.

²⁸ Prijatelj, prav tam.

²⁹ -u- (Josip Jurčič), »Béseda v Prešimov spomin na Dunaji«, *Slovenski narod*, 1870, št. 136.

³⁰ Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 57.

Josip Stritar v članku o Prešernu v *Zvonu* (1870, št. 22) navaja: »Eno mesto je, kjer peščica največ mladih, od svoje domovine ločenih mož praznuje vsako leto Prešernov god z veseljem, z navdušenjem, kakor obhajajo zvesti sinovi god svojega ljubljenega očeta. Kar smo dolgo na tihem želeli, to se je spolnilo. Prešeren je središče narodnega življenja slovenski mladini na Dunaju. Njegovo ime zapiši na zastavo in navdušeni se bodo zbirali okrog nje. Tu ni strank, ni razpora v mnenju. O vsaki stvari se oglašajo (kar je čisto naravno) različne misli, o Prešernovi slavi so vsi ene misli. Slovenija nima imena, katero bi tako kakor Prešernovo povzdigovalo, budilo in v ljubezni družilo srca slovenske mladine. Prešernovo ime nam je simbol slovenske umetelnosti in poštene izobražene narodnosti. In hoc signo vinces!«³¹

Ivan Prijatelj poudarja, da je slovesnost 2. decembra 1870 potekala v senci nemško-francoske vojne, zaradi pruske nevarnosti pa je južnoslovanska mladina na Dunaju začela na skupnih shodih razpravljati o južnoslovanskem vprašanju. Pod vplivom pruskega triumfa so medsebojna nasprotja v slovenskem taboru stopila v ozadje, tako da je bilo poročilo o slovesnosti objavljeno tudi v *Novicah*.³²

Program prvega dela večera je bil naslednji: Rossinijeva uvertura iz *Viljema Tella*, pozdrav predsednika Frana Šukljeta, »Na morju« (Davorin Jenko, moški zbor), slavnostni govor Frana Levca z naslovom »Vodnik in Prešeren«, koncert za kontrabas (skladatelj J. J. Abert, igra V. Sladek, spremljava na glasovirju Pavlik), »Ja sam Srbin« (Hlavkov moški zbor), »Slovo od mladosti« (deklamacija Janka Kersnika), »Zvezdi« (»bariton solo z brenčočim zborom« A. Nedvėda), »Jinochův zpěv« (besedilo R. Vašička, napev Arnošt Förchtgott Tovačovský, moški zbor, posvečen češkemu akad. društvu na Dunaju), »Češke narodne pesmi« (kontrabas V. Sladek, glasovir Pavlik), »Cigani« (Vogelnov moški zbor). V drugem delu večera je sledila zabava, na kateri je kapela c. kr. hrvatskega 53. pešadijskega polka nadvojvode Leopolda pod vodstvom kapelnika Czanskega zaigrala kadriljo srbskih narodnih pesmi (Davorin Jenko), skladbe »Rudolfsklänge« (valček Josefa Straussa), »Slepi godec« (Prochova balada, solo na spevorogu kapelnik Czansky), »Spominski list iz Prage« (Komsákov humoristični potpourri), Straussovo polko-mazurko »Die Emancipierte«, Gounodove »Spomine iz Fausta«, »Bal masque« (Seifertova polka française), uverturo po jugoslovanskih napevih (skladatelj Kviatovski) in »Naprej« (Simon in Davorin Jenko).³³

Na Prešernovo »bésedo« so osebno povabili nekatere odličnike. Hrvaški pesnik, general Petar Preradović (1818–1872), se sicer ni udeležil slovesnosti iz strahu pred ognjevitimi govori, vendar je dal brezplačno na razpolago godbo zagrebškega polka nadvojvode Leopolda.³⁴

Poročevalec *Slovenskega naroda* Josip Jurčič (podpredsednik Slovenije) navaja, da je bilo na slovesnosti okoli 900 do 1000 oseb, večinoma slovanskih visokošolcev. Med odličnimi gosti so bili dvorni svetovalec Napret, ministerialni tajnik Matej Cigale, član državnega sodišča advokat dr. Matija Dolenc, zastopnik

³¹ Josip Stritar, »Prešernu na spomin«, *Zvon*, 1870, št. 22. – In hoc signo vinces. – lat. V tem znamenju boš zmagal.

³² Prijatelj, Vloga 'omladine' v prvem obdobju, str. 729.

³³ »V spomin rojstnega dneva dr. Fr. Prešerna«, *Novice*, 1870, št. 48; »Iz Dunaja«, *Slovenski narod*, 1870, št. 139.

³⁴ Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki*, str. 96.

Rusov Kudravcev, advokati dr. Chrobat, dr. Pogačnik, prof. Robič idr. Prisotni so bili odborniki slovanskih društev. Obširni salon je za vse ljudi postal pretesen, zato so ti napolnili tudi galerije in stransko sobano.

»V zadnjič že sem vam bil poslal program. Preveč so bile že hvaljene posamezne enake narodne produkcije, tako da se bojim ponavljati že obrabljene hvalilne besede, ako govoril o izvedenji posameznih točk.« Predsednik pripravljalnega odbora Šuklje je poudaril, da je razpršene in politično ločene sinove iste matere zbral duh Prešernove muze. Slovanske goste je prisrčno pozdravil v imenu rodoljubja, svobode in bratske ljubezni. »Na moru« Davorina Jenka je zapel moški zbor več kot petdesetih slovenskih in nekoliko čeških pevcev pod vodstvom Jana Jiřika. Član dvorne opere V. Sladek je na kontrabasu zaigral »Koncert« Johanna Josepha Aberta. *»Junaško se je boril gosp. V. Sladek, iz operinega orkestra, z neukretnim kontrabasom; obdeloval ga je s čudovito urnostjo, ne brez gracije, mečil ga je ter gládil tako, da mu je res izvalil glasove, kakoršnih bi se človek ne nadejal od tega muzikalnega – Izteklôsm! Z glasnim ploskanjem je bil zmagovalec pozdravljen.«*³⁵

Na pohvalo sta naletela tudi deklamacija Janka Kersnika »Slovesa od mladosti« in igranje kapele c. kr. hrvatskega 53. pešpolka nadvojvode Leopolda. Med govorniki so bili predsednik ruskega društva Ruskaja osnova Monasterski, predsednik češkega Slovanskega akademičnega društva Avguštín, Hrvat Klaić in Srb Izajlović, ki so poudarjali slovansko slogo. Prispelo je okoli 20 telegramov (dr. Razlag za društvo Slovenija v Ljubljani, dr. Bleiweis za ljubljansko čitalnico, dr. Costa za Slovensko matico, češka mladina v Pragi, slovanski študentje v Zürichu).³⁶

*»Preobširen bi bil, ko bi hotel na drobneje govoriti o izpeljavi programa. Dva in petdeset izbranih glasov močan pevski zbor, virtuoza produkcija na kontrabasu g. Sladeka, uda dvorne opere, slovanska vojaška godba, navdušeni govori, lep red in izgledno razumljenje; to je nas povzdigovalo. /.../ Zadovoljni in ponosni so bili mladi osnovatelji na vršenje in izidom slavnosti tem laglje, ker so ravno prej tisti večer nemški študentje imeli velikansk zbor in velikansk – tepež in škandal med seboj. Častitelji Prusije in pa Avstrijci so med seboj bili in lasali se, zastave trgali in divjali kakor besni. In v nemškem taboru je zmerom kultura, pri nas pa surovost?!«*³⁷

Fran Levce je v govoru označil Prešerna za duševnega velikana. Vodnik je bil sicer prvi, ki je slovenski jezik vpeljal v znanost in beletristiko. »Toda Vodnikova veljava se ne sme iskati v njegovi poetiški velikosti! Večega poetiškega talenta, nego je bil Vodnikov, bi bilo treba, da bi se bil mogel osvoboditi vseh zavir tedanjega časa, da bi bil mogel v svoji elementarni moči za svojo poezijo osnovati si primerno poetiško obliko.

Nego za kar bomo Vodniku večno hvaležni, za kar bomo večno spoštovali tega častitega moža ter šteli ga mej slovenskega naroda prave dobrotnike: to je njegova poštena dobra volja, njegova neutrudljiva delavnost, njegova nesebična in plodunosna ljubezen do domovine.« Vodnik je očistil slovenski jezik, spodbudil je

³⁵ »Beseda«, *Zvon*, 1870, št. 24, str. 388. – Izteklôsem naj bi pomenil »presežajoč svojo vrsto« (glej: S. L., »Stóperv«, *Zvon*, 1870, št. 23).

³⁶ -u- (Josip Jurčič), »Prešernova slavnost na Dunaji«, *Slovenski narod*, 1870, št. 142.

³⁷ »Na Dunaji 4. dec.«, *Novice*, 1870, št. 49.

učence in jim vcepil ljubezen do domovine – zasejal je seme v slovensko knjigo, »a zeleneti ga ni videl, cvetu ni poznal, sadu ni učakal.« Vodniku s svojim delovanjem ni uspelo seči preko meja slovenske domovine.

Kar je Vodnik začel, je Prešeren genialno dokončal, je poudaril Levec. »Preširen še le je naš pismeni posebno poetiški jezik ustvaril, Preširen šele je slovensko poezijo osnoval!« Levec je Prešernove *Poezije* označil za »narodno svetinjo«. »Mož, ki je v zakladnico naše narodne literature prvi založil biser, ki nima vrednosti samo za slovenskega rodoljuba, nego čigar vrednost je priznana in bode toliko bolj priznana, kolikor više in razširneje se bode njegov svit razlil po vsem slovanskem, po vsem sosednem kulturnem svetu – ta mož je Preširen! /.../ Prva slovenska knjiga, s katero se vsak pravi domoljub diči in ponaša, katero pa tudi izobražen Neslovenec, ki jo pozna, visoko ceni ta knjiga so Preširnovae poezije! /.../

Preširen je stvaritelj našega pismenega jezika, budnik naše poezije, zgodnja danica slovenskemu narodu! /.../ Tako sta živela, tako delala za slovenski narod Vodnik in Preširen ob času, ko je dvojno gorjé ležalo na naši domovini: gorjé samooblastne vlade in gorjé tujega tlačiteljstva, ko je bila greh vsaka svobodna misel in ko se je rodoljubje imenovalo zločinstvo! Kakor dva iz nebes poslana nam Orfeja sta budila svoje rojake ob tem žalostnem času, ko ni sijalo 'upa solnce' naši domovini, in oznanjevala jim ljubezen do slovenskega naroda, do slovanstva, do vsega človeštva! Iz nebes poslana sta na zemlji živela in zdaj počivata – v naših srcih!«³⁸

Levec je 4. decembra 1870 pisal svoji nevesti, da so celo dr. Janez Bleiweis, dr. Etbin Henrik Costa in dr. Radoslav Razlag poslali telegram, dva dneva kasneje pa je poročal naslednje: »Kamor grem, mi srečo voščijo tuji slovanski in neslovanski dijaki kot predsedniku prvega akad. društva dunajske univerze! Ali nismo velike živine? Vsak pravi, da take besede kakor Slovenija ne more napraviti nobeno drugo društvo ... Ljudij je bilo okrog 77 ... Ljudje so kar od navdušenja plesali. Celó Dunajčanke, ki niso nič razumele, so bile vse navdušene; ostale so do 1. čez polnoč med nami.«³⁹

Dne 15. septembra 1872 so odkrili spominsko ploščo na Prešernovi rojstni hiši v Vrbi. Pobudniki postavitve plošče so bili pesnikovi rojaki, za slovesno odkritje pa je poskrbel poseben odbor slovenskega Pisateljskega društva oziroma mladoslovenci, ki so v tem času hoteli pridobiti vpliv v društvu Slovenska matica.⁴⁰ Slavnostno pesem, kantato »Na Prešernovem domu 15. septembra 1872«, je napisal Josip Stritar, ki je bil od leta 1872 častni član dunajske Slovenije, uglasbil pa jo je dr. Benjamin Ipavec. Na odkritju plošče je kantato izvedel moški pevski zbor ljubljanske čitalnice. Tam je bilo okoli šest tisoč ljudi, med katerimi pa ni bilo staroslovenskih prvakov. Delovanje Pisateljskega društva je zaradi nasprotovanj med staroslovenci in mladoslovenci kmalu zamlrlo.

³⁸ Fran Levec, »Vodnik in Preširen (Slavnostni govor Fr. Levca pri Prešernovi besedi na Dunaji 2. decembra 1870)«, *Slovenski narod*, 1870, št. 144.

³⁹ Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, str. 102.

⁴⁰ Ivan Prijatelj je menil, da je načrt za sicer neuspešni poskus mladoslovenskega prevzema društva Slovenska matica nastal v okviru dunajske Slovenije. Na 2. občnem zboru Slovenije 6. novembra 1869 je Fran Levec govoril tudi o slabi organiziranosti Slovenske matice; predlagal je, naj se vsaj dvajset študentov vpiše v to društvo, nato pa bi na občnem zboru lahko izvolili odbor po svoji izbiri (Prijatelj, Vloga 'omladine' v prvem obdobju, str. 671–672).

Medsebojna nasprotovanja v slovenskem taboru so vplivala na prirejanje Prešernovih slovesnosti. Dr. Andrej Ferjančič (1848–1927), ki je bil slavnostni govornik na Prešernovi slavnosti v čitalnici v Vipavi leta 1870, se je spominjal, da je med njegovim govorom dekan Jurij Grabrijan (1800–1882), ki je bil Prešernov sošolec in tudi sam pesnik, polglasno momljal: »*Kaj govori ta o Prešernu: pijanec je bil.*« Med izvajanjem »Venčka narodnih pesmi«, ki ga je zložil Josip Kocijančič (1846–1878) in v katerem je bila omenjena tudi beseda »far,« pa sta Grabrijan in Tomažič začela glasno vpiti »Fuj, fuj!«, nato pa sta zapustila dvorano. Množica ju je spremljala z vzkliki: »Ven!«⁴¹

Prešernova »béseda« 29. decembra 1872 v Gorici je izvrstno uspela, čeprav goriška čitalnica, ki so jo vodili staroslovenci, ni hotela odstopiti svojih prostorov za »bésedo«. Pripravljalni odbor se je zato dogovoril z italijanskim filharmonično-dramatičnim društvom, tako da je »béseda« potekala v dvorani tega društva »Pri zlati zvezdi«. Dvorano je krasil ovenčan Prešernov kip. Prisotnih je bilo okoli petsto rodoljubov, od katerih je bilo okoli 150 gospa in gospodičen. Med uglednimi gosti so bili deželni glavar grof Coronini, okrajni glavar baron Rechbach, ravnatelj Schaffenhauer, Diak, Rajakovič, več mestnih advokatov in deželnih poslancev.

Slavnostni govornik je bil Fran Levec, ki je od jeseni 1871 poučeval na goriški gimnaziji. Pevci so zapeli kantato »Na Preširnovem domu« in Jenkovo »Šta čutiš, Srbije tužni?«, ki so jo morali ponavljati. Enako krasno so odpeli Nēdvedovi kompoziciji »Mili kraj« in »Domovina«. Tenorist Razinger je Nēdvedovo »Darilo« »*pel kakor slavček in je izobraženim muzikom posebno dopadal*«. S svojim lepo donečim glasom in globokim občutkom za izvedbo Maškove »Nezakonske matere« je poslušalce očaral Josip Noll. Občinstvo je navdušeno sprejelo deklamacije gospodičen P. Doljakove (»Neiztrohnjeno srce«) in Luize Dolenjčeve (Dengova variacija o »Mili lunici«). Po koncu uradnega dela programa je bil ples. Kadriljo je plesalo 40 parov. Pozdravne telegrame so poslala tudi dunajska društva Slovenija (»*Preširnov spomin slaveče pozdravlja, Slovenija 'na Dunaji*«.), Akademický spolek (»*Bratri slovanski! Jen svorne nase je budocnost. Vam pozdra, srdecny vykazuje bratr ces akademicky spolek.*«) in Ruskaja osnova (»*Počiteljem pamiat svojego nezabvennoho Preširna prinosim sardečnoje pozdravljenje i bratskih priviet.*«) ter Josip Stritar (»*Slava Preširnu! Pozdrav Vam, bratje, na soče bregovih, pesnika zbrani čestit, sebi, narodu na čast.*«).⁴²

Komers 9. marca 1872 (Akademsko društvo Slovenija)

Leta 1872 oziroma na začetku leta 1873 dunajskemu akademskemu društvu Slovenija ni uspelo pripraviti Prešernove »bésede«.⁴³ Vzrok naj bi bilo pomanjkanje in neenotnost pevcev. »*Dosti je tem neugodnostim tudi kriva neka smešna*

⁴¹ Andrej Ferjančič, »Iz mojih spominov«, *Življenje in svet*, 1927, št. 15, str. 420–421.

⁴² »Iz Gorice 2. jan.«, *Slovenski narod*, 1873, št. 4; M. R. (Fran Levec), »Preširnova slavnost v Gorici«, *Soča*, 1873, št. 2.

⁴³ 4. februarja 1872 so Prešernovo slovesnost pripravili slovenski dijaki v Celovcu (po: »Vabilo k besedi«, *Slovenski narod*, 1872, št. 14).

in kvarna, rekel bi, ljubosumnost (da si to nij pravi izraz) med dijaki, ki pridejo iz ene in druge gimnazije, iz ene ali druge kronovine. Vsacemu še nekoliko cofa provincijalizma visi.»⁴⁴

Zato so Prešernov spomin počastili s slovesnim shodom oziroma komersom 9. marca 1872. Odbor Slovenije je sklenil, da drugih društev uradno na komers ne bo vabil. Vabljeni so bili samo slovanski prijatelji in starejši na Dunaju bivajoči Slovenci. Denar, ki bi bil zbran na komersu, pa bi namenili za stradajoče Notranjce in Dolenjce. Kljub temu je na komers prišlo nekaj slovanskih gostov, mdr. univerzitetna profesorja iz Kijeva in Odese. Prisotna sta bila slovenska poslanca dr. Poklukar in Rudež.

»O petji mi je kot nemuziku težko govoriti, a gospodje nazoči muzici so trdili, da slovanski kor nijmaj nič strahu pred vsemi družimi slovanskimi in tudi nemškimi studenti ne (poslednje je posebno vladni komisar poudarjal), ni glede musikalične vede, ni vrednosti glasov,« je zapisal dunajski poročevalec. Pečovodja je bil Josip Kocijančič, ki je prispeval tudi dve lastni novi skladbi. Prof. Arnošt Förchtgott Tovačovský *»se je o njih jako ugodno izrazil, in ravno tako o njegovem narodnem venci, kateri se bode prihodnjič tudi v slovanskem pevskem zboru pel.«*

Na programu komersa je bil poleg pevskih točk (Prešernove pesmi, dve pesmi Borisa Mirana = psevdonim Josipa Stritarja, narodne pesmi) tudi humorističen spis *»Zlata jabolka za postni čas«*. Po končanem programu je sledila zabava z napitnicami. Zbrali so 62 oziroma 88 goldinarjev in 88 kron.⁴⁵

Koncert akademskega društva Slovenija 12. decembra 1874

Dne 12. decembra 1874 je dunajsko akademsko društvo Slovenija namesto Prešernove »bésede« pripravo koncert z vstopnino, zbrani denar (225 goldinarjev in 25 kron) pa so izročili Prešernovi nezakonski hčeri Ernestini Jelovšek (1842–1917), ki je tedaj skupaj z materjo Ano Jelovšek (1823–1875) v skromnih razmerah živela na Dunaju.⁴⁶

Novoizvoljeni predsednik Slovenije Karel Slanc (1851–1916) je na volilni skupščini Slovenije 4. decembra 1874 poročal: *»Srce se nam je topilo radosti, ko smo čuli zgodbo, da je k g. Pogačniku prišla ženska, rekoč mej drugim: Jaz sem žena Vašega največjega slovenskega pesnika Prešerna, Ti ženi se pravi Ana Jelovšek, rodila je Prešernu dva otroka: Franceta in Ernestino. Franceta je uže v 8. letu smrt ločila od matere in sestre, ki še živite na Dunaju v popolnem siromaštvu, a ta skrivnost ni se vedela do dandanes. — Prsa so se nam radosti širile, ko smo našli dragi dragi Prešernov zaklad. Rudolf je bil otrokom oskrbnik. Gosp. predsednik nam je tudi prebral doslej še nenatisnjeno Prešernovo pesem za Kastelica.«⁴⁷*

⁴⁴ »Iz Dunaja 17. jan.«, *Slovenski narod*, 1873, št. 15.

⁴⁵ »Z Dunaja 11. marcija«, *Soča*, 1872, št. 11; »Iz Dunaja 10. marca. Svečanost v spomin Preširnu«, *Slovenski narod*, 1872, št. 30.

⁴⁶ Josip Stritar v eseju iz leta 1866 Ane Jelovšek in Prešernovih nezakonskih otrok ne omenja.

⁴⁷ Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 63.

Pisec J. Sl...c (najbrž Karel Slanc) omenja v članku v *Slovenskem narodu*: »Vodil te bodem v kraj, kjer reva prebiva, vodil v malo revno sobico, kjer dekle šivilja pri stroju sedi, neumorno vrteno vrteča, če so delu dobri časi, gledaje zraven v revno ono prošlost, ko je 13letno dekle služilo v beli Ljubljani za 50 kr. na mesec, ko je iz mastne te službe izstopivša se šivat učila na račun blazega ali ubogega strijca, ki je od svojih ust odtrgal, da je enkrat na dan jedla ali vendar šivat se naučila; v spomin jej hodi, ko se je 1866 leta goljufivim sanjem udala, ko so jej oziroma zaslužka svitile gradove na Dunaji ali v oblacih – obetavali, da, res, spominja se solznimi očmi ovega dobrodušnega moža Ne-Slovenca tukaj na Dunaji, ki je revici 90 gld. dal, da si kupi stroj za šivanje; spomin ji je onih časov, ko je šestletno dete stalo v borni sobici pri uborni postelji; živo se spominja, kako so blede ustnice na smrt bolnega moža šepetale – molile: 'On, ki ptice pod nebom živi, naj ti da srečnih veselih dni.' in ponosno zabliška veliko črno oko tedaj, ko misli: jaz sem – hčer pesnika – velikana – Preširna.

Da, da, rodoljubje slovensko, na Dunaji živi hčer našega po deklamacijah, plesih itd. oslavljenega pesnika Preširna v revnih razmerah; hudi časi so delavcu zdaj na Dunaji in na licu te hčere se bere transparentno v gladno-bledih barvah: slovenskega naroda zahvalnost ovemu pesniku, s katerim se diči, kateri mu je ves njegov ponos, ovega naroda zahvalnost, katerega slavni (?) možje, botri dedičem našega pesnika so vedeli za to hčer, vedeli, da jo je pesnik v oporoki dediča postavil, ah možje 'preslavni' so toliko storili za to hčer, da je Preširnova hčer dobivala miloščino ljubljanskih ubošcev celih 4, reci: štiri krajcarjev na dan, pustili so 6letno hčer pesnikovo vetrovni osodi.« Pisec je slovenske rodoljube pozval, naj darujejo za Prešernovo hčer. »V imenu pesnika, v imenu česti narodove, v imenu Preširnove hčere tedaj prosim rodoljubje slovensko, daj na oltar narodne zahvalnosti kak dar; daj otrepi uboštva solze pesnikovi hčeri – vsaj malko, daj, da te eden prihodnjih ali sedanjih pesnikov slovenskih ne stigmatizira, dajte čestilci Preširna, molim, kak dar revici, ki se zove Preširnova hči. – Napravljajte v ta namen besede, pobirajte mej prijatelji.«⁴⁸

Akademsko društvo Slovenija je koncert priredilo v počastitev 25. obletnice Prešernove smrti. Častni član Slovenije, gimnazijski profesor Josip Stritar, je za slovesnost napisal pesem »Preširnova oporoka«, ki jo je na slovesnosti deklamiral Andrej Ferjančič: »Gorjé narodu, kateri slep zaméta / Nebeške poezije blagi dar; / Za svètnim blagom vedno spéhan léta, / Dejanje vóditu mu prid in kvar; / Iz srca globočine pesem péta / Srcá ne dviga, blaži mu nikdár! / Gorjé Slovén ti, ako pevška Vîla / Jokaje bi kedaj te zapustila!«⁴⁹

Poročevalec *Slovenskega naroda* piše, da je slovesnost potekala v znamenju slovensko-hrvaške vzajemnosti. Akademsko društvo Slovenija se je pri pripravi slovesnosti povezalo s hrvaškim društvom Velebit. »Hrvatski dijak na Dunaji in slovenski se ne gledata več kot tujca, in Hrvat slavi Preširna kot svojega pesnika, kakor Slovenec. To sporazumljenje; ta zajednost je veselo znamenje in daje upanje, ka se bratovski rodovi jugoslovanskega naroda hočejo združiti in združenje, vsaj

⁴⁸ J. Sl...c (K. Slanc), »Čestilci Preširnovi«, *Slovenski narod*, 1874, št. 286.

⁴⁹ Josip Stritar, »Preširnova oporoka«, *Slovenski narod*, 1874, št. 288.

književno združenje Jugoslovanov ima biti namen našega delovanja. Le združeni Jugoslovani smemo upati, ka si priborimo častno mesto v velikem vsesvetnem boji za napredek. – Tako misli večina mladih Slovencev na Dunaji.»

Predsednik Slovenije bi napravil boljši vtis, če bi jasneje govoril, je menil poročevalec *Slovenskega naroda*. Vseh 16 točk je bilo sprejetih s pohvalo, še posebej nastop 12-letnega učenca dunajskega konservatorija Hrvata Franja Kržema (1862–1881), ki je igral na gosli. Na klavirju ga je spremljala sestra Anica Kržema (1. stavek koncerta Henrija Vieuxtempsa). »Kdor omenjeni koncert pozna, vé ka se ga le izurjeni umetniki upajo lotiti in bode razumel končati ne hoteče ploskanje, s katerim je bila ta točka, od mladega umetnika tako izborno izvršena, sprejeta. Hrvatje ne pretirajo, imenovaje ga svojega Mozarta – g. Krežma neki tudi uže prav mičnih pesmic sklada.« Javno hvalo so zaslužili tudi hrvaški skladatelj Vatroslav Kolander (1848–1912), ki je na harmonij zaigral lastno kompozicijo »Pjesma brez riječi« in adagio iz Beethovnovega septeta, Miroslav Wenk (Foersterjeva »Po jezeru«) in slovenski pevski zbor, ki je bil združen s hrvaškimi pevci (pevovodja Gross). »Nezakonska mati‘ baritonsolo z brenčočim zborom se je moralo ponavljati, dasiravno je gospod pevovodja namen imel, nič ponavljati, kajti program je bil skoro predolg. Tudi Zajčev zbor: ‚Uboj‘, moral se je dvakrat peti.« Med uglednimi gosti so bili slovenski državni poslanci, Stritar in zastopniki slovanskih društev. Prispelo je okoli 20 telegramov in s posebnim navdušenjem so bili sprejeti tisti, ki so poudarjali jugoslovanstvo.⁵⁰

Denarne prispevke je poslalo nekaj posameznikov, ki se slavnosti niso mogli udeležiti. Poročevalec *Slovenskega naroda* je zapisal, da njihovi prispevki »morebiti misli dopuščajo, da pesnika, lipo našo bliščečo se zvezdo vse časti, kar je izobraženega v našem narodu, ker mej temi darovatelji je celo – g. Dežman, Schaffer, Hočevar, mej njimi je učen duhoven, grof Barbo, grof Hohenwart.«⁵¹

Slika 5: Karel Slanc (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Karel_Slanc.jpg)

⁵⁰ »Z Dunaja 13. decembra«, *Slovenski narod*, 1874, št. 288.

⁵¹ »Z Dunaja 18. decembra«, *Slovenski narod*, 1874, št. 292. – Kustos in ravnatelj Deželnega muzeja v Ljubljani Karel Dežman (1821–1889) je bil najbolj znan slovenski narodni odpadnik (nemškutar), eden voditeljev nemško-liberalnega Ustavovernega društva na Kranjskem, poslanec v kranjskem deželnem zboru in v letih 1871–1873 ljubljanski župan. Nemški liberalec, pravnik dr. Adolf Schaffer (1840–1905) je bil od leta 1871 ljubljanski občinski svetnik in v letih 1873–1879 državnozborski poslanec. Poslovnež Martin Hočevar (1810–1886) iz Krškega je

Slika 6: Andrej Ferjančič (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK)

Slika 7: Simon Rutar (<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RutarSimon.jpg>)

Prešernova slovesnost 9. decembra 1876 (Dijaško društvo Triglav v Gradcu)

Akademsko društvo Slovenija je v letnem semestru 1873 začasno suspendiralo svoje delovanje. Ivan Prijatelj poudarja, da je vodilna vloga v gibanju slovenske akademske mladine tedaj prešla v roke graškega dijaštva.⁵²

Dijaško društvo Triglav v Gradcu je bilo ustanovljeno 15. decembra 1875.⁵³ Med ustanovitelji so bili Fran Omahen, Simon Rutar, Bogoslav Šket in Davorin Sinkovič. Prvi predsednik je bil Vatroslav Klemenčič. Društvo Triglav je leta 1877 za svoje geslo izbralo: *Biti slovenske krvi, biti Slovencu ponos!*⁵⁴ Do leta veljal za nemškutarja. Grof Karl Siegmund von Hohenwart (1824–1899) je bil veleposestnik na Kranjskem in politik. Leta 1871 je bil avstrijski predsednik vlade. V državnem zboru je od leta 1873 kot poslanec zastopal gorenjski kmečki volilni okraj.

⁵² Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, str. 103.

⁵³ V Gradcu je dotlej delovalo že nekaj podobnih društev. Že aprila 1848 so slovenski študentje in narodno zavedni intelektualci ustanovili Ustavno politično društvo Slovenija (prvo politično društvo na Štajerskem), ki se je leta 1849 preoblikovalo v literarno društvo. Decembra 1869 je bilo na tehniki v Gradcu ustanovljeno društvo Vendija (slovstveno društvo jugoslovanskih tehnikov), ki ga je aprila 1875 razpustila policija. V letih 1873 in 1874 je delovalo vseslovansko društvo Sloga.

⁵⁴ Josip Blaž, »Zgodovina akademičnega društva Triglav«, *Slovan*, 1886, št. 7, str. 108.

1906 je pripravilo šest Vodnikovih slovesnosti (prvo že februarja 1876) in petnajst Prešernovih slovesnosti.⁵⁵

Društvo Slovanska beseda, ki so ga marca 1868 ustanovili graški Čehi in Slovenci, se je odločilo, da se marca 1876 prostovoljno razpusti. Na občnem zboru junija 1876 so sklenili ustanoviti slovansko moško pevsko društvo, katerega pravila so bila potrjena 13. avgusta 1876. Med ustanovitelji Triglava je bil tudi njegov prvi pevovodja. Arnošt Förchtgott Tovačovský. Na prvem občnem zboru oktobra 1876 so izvolili odbor.

Slovansko pevsko društvo višjih šol je imelo svoj prvi javni nastop na Prešernovi slavnosti 9. decembra 1876 v gostilni Zum grünen Anger. Program slavnosti je bil naslednji: »Slovan« (Vašak, poje zbor), slavnostni govor Simona Rutarja, »Na Prahu« (Veit, zbor), Beethovnova skladba v izvedbi tria (dr. Ipavec, Borowansky in Korel), samospev v izvedbi gospodične Ljudmile Kiebacher, deklamacija Sketa, četverospjev »Strunam«, »Na moru« (D. Jenko, zbor), Gounoudova Meditacija za glasovir, gosli in čelo, »Naprej« (zbor).⁵⁶

Študent zgodovine in geografije Simon Rutar (1851–1903) je v slavnostnem govoru, pri katerem se je tesno oprl na Levčev govor na dunajski slavnosti 2. decembra 1870, poudaril, da je Prešeren posvetil vse svoje moči slovenskemu narodu, kateremu je ustvaril lastno slovstvo in ga tako uvrstil med omikane narode. Rutar je govor zaključil z naslednjimi besedami: *»Slavna gospoda! Če pomislimo, kedaj so te pesni beli dan zagledale, čuditi se moramo, da je Preširnov duh za toliko časa pred drugimi v prihodnost gledal. – In če se je mogel Preširen v onih nesrečnih časih sužnosti in tlačenja na tak način za Slovanstvo potegovati, kaj bomo pa mi storili, ki živimo v boljih okolnostih, ko Slovenija nij več, viharjev jeznih mrzla domačija? – Na noge, bratje, vzemimo tega prvaka za vzgled, posnemajmo njegovo rodoljubje, njegovo delavnost, napredujmo po poti, katero nam je ta svitla zvezda pokazala. Podajmo si roke k bratovski zvezi vsi, kar nas je rodov Slave. Gladimo si pot do prave omike in vsled tega do narodove sreče in njegovega blagostanja. Skoro pride čas, ko se ima odločevati naša osoda, naša prihodnost; gorje, če nas najde nepripravljene. Če pa bomo pod Preširnovim praporom in v njegovem duhu neustrašeno delovali, izpolnila se bode njegova želja:*

Svoboden kot očakov

Naj bo Slovanov dom!»⁵⁷

Graški dopisnik *Slovenskega naroda* je poudaril: *»Drug se je zanašal na drugega; manje sposobni smo prepustili reč sposobnišim in tako je zaostalo vse. Toda, svet mora vedeti, ka tukaj nijsmo pozabili slaviti našega mojstra-pesnika, kakor se nam je to preteklo leto očitalo brez uzroka. In baš letos smemo ponosno reči, ko smo imeli Preširnovu slavnost, ker se je storjena tako dobro obnesla. Bila je namreč tako mnogobrojno obiskana – tudi lepi spol je postavil svoj kontingent*

⁵⁵ Kelemina, Hraševac, Serajnik, *Akad. tehn. društvo »Triglav«*, str. 27.

⁵⁶ »Iz Gradca 29. nov.«, *Slovenski narod*, 1876, št. 279.

⁵⁷ Govor Simona Rutarja je objavljen v listu *Zora*: »Govor pri Preširnovi slavnosti. V Gradcu pri besedi slovan. pevskega društva 9. decembra«, *Zora*, 1876, št. 24, str. 392–394 (citirani odlomek str. 394).

– kakor uže leta nij bila nobena. V to je pripomogla dosti pomenljivost slavnosti in prvi javni nastop novoustanovljenega moškega pevskega društva. To je izpeljalo svojo nalogo takrat prav dobro. Edino želeli bi bili, ako bi bil zbor močnejši pri pesni ‚Jaz sem Slovan‘ in ‚Naprej‘. Ker je bila sobana prenapolnjena, je storilo tudi to svoj učinek, koje oboje pa se v prihodnosti lahko popravi s tem, ko se pevci vsi udeležujejo redno vaj, posebno zadnjih in ko se priskrbi večer sobana. Gospodje, koji so svirali, so tako spretni in skušeni v glasbi ko se od njih nij mogla druga, nego le izvrstna izpeljava naloge pričakovati. Naj blagovolijo ohraniti svojo požrtvovalnost in nagnjenost novemu društvu! Tudi dobro voljo gospodične pevkije, za večer moremo hvaliti in želimo jo večkrat slišati, toda, v njenem in našem interesu je, ako si prizadeva bolj razumljivo besede izgovarjati. H koncu je treba omeniti še deklamatorja, koji bi bil moral pesem – ‚Povodnji mož‘ – v vseh delih dobro premisliti, jezik in grlo dobro vaditi, bližati se vsaj po moči čuvstvu, ko je udahnul pesnik svojemu umotvoru, pred vsem pa pomisliti, ka so poslušalci hotelo tudi nekaj slišati. Slavnosten govor nij ponujal mnogo novega; toda bil je primeren in, ako bi govornik bil govoril nekoliko z večjo živahnostjo, ko ne rečem ognjem sem ter tje, bil bi popolnejši. Došli gosti so ostali vsi dolgo v noč, med njimi tudi mariborski gosti kar priča, ka nijso bili s ponujenim nezadovoljni.«⁵⁸

Prešernova slovesnost 7. decembra 1877 (Dijaško društvo Triglav)

Dne 7. decembra 1877 je društvo Triglav pripravilo Prešernovo slovesnost v Steinfeldski dvorani (Steinfelder-Bierhalle) v Gradcu. V lepem številu sta se je udeležili tudi bratski društvi Hrvatska in Srbijada. »Res je napolnilo veselje vsakoga, komur bije srce za Slovanstvo, videvši, kako se je izobražena jugoslovanska mladina, okinčana s prekrasnimi trobojnicami, bratsko sešla slaviti in praznovati za Slovenijo najlepši dan, rojstveni dan ‚buditelja-pevca‘. A tudi mnogo druge odlične gospode je počastilo se svojo navzočnostjo Preširnov spomin, kakor tudi ponos graške univerze, slavni učenjak in zaslužni narodnjak, dekan filozofične stroke g. profesor dr. Krek« (tj. slavist Gregor Krek, 1840–1905).⁵⁹ Po pozdravnem nagovoru predsednika Triglava je nastopilo Slovansko pevsko društvo višjih šol »v občo zadovoljnost vseh zbranih«. Policija je prepovedala Vodnikovo odo »Ilirija oživljena«, ki je bila predvidena za prvo točko. »A nič ne de, zato je pa še toliko bolj živo in ognjeno odmevalo v navdušenih slovanskih srcih: Napoleon kliče: ‚Ilirija

⁵⁸ »Iz Gradca 18. decem.«, *Slovenski narod*, 1876, št. 293.

⁵⁹ Gregor Krek je v študiji o slovenski literaturi, objavljeni v monumentalni enciklopedični zbirki *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Kärnten und Krain* (Band 8, *Erstes Heft*, Dunaj 1891), o Prešernu zapisal: »Sijajna podoba med vzpenjajočimi pesniki je France Prešeren (rojen kmečkim staršem 3. decembra 1800 v Vrbi pri Bledu na Gorenjskem, umrl 8. februarja 1849 kot odvetnik v Kranju), saj vse daleč presega tako po globini kot po širini svoje duhovne izobrazbe, po naravni nadarjenosti, ustvarjalni moči in oblikovnem mojstrstvu, kakor tudi s pesniško tehniko, dikcijo in jezikom. Presega pa tudi Vodnika v meri, v kakršni lahko genij preseže umetniško povprečno razvit talent. Le nekaj desetletij ločuje njuno dejavnost, a kakšna razlika se kaže tako v vsebini kot v obliki njunih pesniških proizvodov!« (Gregor Krek, *Slovenska literatura*, str. 114).

vstan '! ' Ustaja, izdiha: ,Kdo kliče na dan? ' ; pela se je pa mesto ,Ilirije ' – ,Naša zemlja ' .« Slavnostni govornik je bil študent filozofije Matej Valpotic, ki je sklenil svoj govor s Stritarjevimi verzii:⁶⁰

»Preširen budi, Preširen nas vodi,
Na delo za njim, na duševni boj!
Pravici udani, luči, svobodi,
Naprej, za svoj dom navdušeni roj!
Preširna vihra pred nami zastava,
Voditelju-pevcu kličemo: Slava!«⁶¹

Triglav je slavnost pripravil v sodelovanju s Slovanskim pevskim društvom višjih šol, ki je bilo ustanovljeno leta 1871. Kvartet pod vodstvom pevovodje Doleša je zapel Prešernovo »Strunam«. »Pesem se je morala ponoviti, kakor tudi pozneje sledeča <Pod oknom>, koja je lepo ubrano pel oktet.« Lovro Požar je deklamiral »Preširnovi oporoki« (Josip Stritar alias Boris Miran). Sledilo je branje telegramov. »Ko se je izvršil program z vsemi svojimi točkami v popolno zadovoljnost poslušalcev, začela je godba polka Jelačićevega – ki je tudi mej programovimi oddelki najlepše slovanske komade tako živo svirala, da se je začela večkrat navdušena slovanska mladina s petjem strinjati v godbo – igrati poskočne plesse, da se tudi uže noge niso več več vzdržavati mogle, da bi se ne zasukale. Tedaj se je vrtil v gornjem delu dvorane en del mladine s krasoticami v prijaznem plesnem krogu, drugi pak se bratil pri čašah in navdušeno pogovarjal o boljših časih Slovanstva in posebno Slovenstva in se zibal v onih blagih dneh, ko bo veljala tudi za Slovane – vsa svoboda! In res jeli so uže popevati: ,Naprej zastava Slave! ' ko stopi strogega očesa policijski komisar po konci – na čelu se mu je svetil v mračnih črtah Šilerjev rek: ,denn das Auge des Gesetzes wacht ' – in spridi nam to veselje s prepovedjo te pesni. Seve, da je moralo to ,predrzo ' petje takoj utihniti, ker pri omenjenem gospodu ne velja nikakova interpelacija. Pokoriti se je treba.

Tako smo obhajali v največjem veselji (izvzemši imenovane nepravilne) slavnost velezaslužnega pesnika in šli še le ob štirih zjutraj k pokoju. Nekateri poredneži pa so domov grede na javnej ulici zaokrožili še – rusko himno, da je ta vzvišena pesen odmevala po praznih ulicah, kakor bi jo otlo ponavljali duhovi padlih slovanskih junakov za Plevno!«⁶²

Prešernova slovesnost 7. decembra 1878 (Dijaško društvo Triglav)

Prešernova slovesnost 7. decembra 1878 v Gradcu sta skupaj pripravila Triglav in Slovansko pevsko društvo višjih šol v dvorani Zum grünen Anger. Prisotni so bili člani društev Hrvatska in Srbadija. Program se je začel po pozdravnem

⁶⁰ »Iz Gradca 10. dec.«, *Slovenski narod*, 1877, št. 285.

⁶¹ Josip Stritar, »Na Preširnovem domu 15. septembra 1872«, *Slovenski narod*, 1872, št. 107.

⁶² »Iz Gradca 10. dec.«, *Slovenski narod*, 1877, št. 285. – Ruski prodor proti Carigradu se je konec leta 1877 ustavil pri Plevni. Tu je Osman Nuri paša štiri mesece in pol kljuboval napadom ruskih in romunskih čet; 29. decembra 1877 je ruska vojska osvojila Plevno.

nagovoru predsednika Triglava Bruneta. »Hajdrihova kompozicija pesni Virkove: 'Slava Slovencev' pela se je s krepkim navdušenjem.« Slavnostni govornik je bil Fran Zbašnik (1855–1935). Pevsko društvo je kot tretjo točko zapelo novo kompozicijo dr. Benjamina Ipavca »Narodu« (besedilo Baptista alias Janko Kersnik), ki jo je dopisnik *Slovenskega naroda* označil za »narodno elegijo«. »Petje bilo je milo. Ko so utihnili glasovi zadnjega akorda, zagrmelo je navdušeno klicanje g. skladatelja, ki nas je bil prijazno počastil tudi ta večer sè svojo navzočnostjo. – Deklamacije vršile so se gladko; in tudi sledeče pevske točke, kakor i citranje – vse je bilo dosledno, kar je priznavalo tudi občinstvo sè svojo glasno pohvalo.« Pesmi »Danici« (G. Ipavec, zbor in bariton solo) in »Domovina« (Dürerer, zbor) so morali zaradi živahnega ploskanja ponavljati. Po koncu uradnega dela programa je sledila prosta zabava.⁶³

Prešernov večer 8. decembra 1877 (Akademsko društvo Slovenija)

Dne 8. decembra 1877 je Prešernov večer v Krischkejevi dvorani pripravila dunajska Slovenija, ki je imela v šolskem letu 1877/1878 že več kot sto članov. »Bila je to svečanost, kakove se 'Slovenije' najstarši udje ne spominjajo. Možaki, ki so biseri slovenskega naroda, tega večera niso mogli prehvaliti in najčastnejše izjave, ki so se ta večer slišale o 'Sloveniji' iz ust, kojih domorodni glasovi doneli so uže daleč čez ozko slovensko domovino, kaj rečem, skozi meje avstrijskega okvirja, so jasen dokaz, da je naša mladež vrla, navdušena, da goji ideale in časti narodne velikane.« Med odličnimi gosti so bili državni poslanci dr. Josip Vošnjak, Viljem Pfeifer, grof Alfred Coronini in Monti, advokata dr. Lenoch in dr. Kl. Seshun, dr. prava Vovk, dr. med. Drozda in Sterger, predsednik Slovanskega pevskega društva višjih šol A. A. Buchta, član dunajske opere in pevovodja tega društva prof. Šuman, češki tenorist Jerie, vitez Luschin, odbor Slovanskega pevskega društva višjih šol idr. Prisotnih je bilo veliko Srbov, Čehov, Hrvatov, člani društev Slovanska beseda, Akademicky spolek, Zora (srbsko društvo, ust. 1863), Društva hrvatskih tehnikov, Velebit, Tatran (slovaško društvo), Osnova (rusinsko društvo), predsednik in več odbornikov poljskega društva Ognisko. »Prvokrat imeli smo Poljake v svojej sredini; in društvo 'Slovenija' je tudi prvo slovansko društvo na Dunaji, koje so Poljaki sè svojo pričujočnostjo počastili. Tako smemo ponosno reči, da so mnogoštevilno bile zastopane vse slovanske narodnosti pri Preširnovi slavnosti.« Po končanem programu sta publiko mdr. nagovorila poslanec dr. Josip Vošnjak in dr. Jan Lenoch. »Telegramov došlo je mnogo iz vseh stranij slovenske pokrajine, od peneče Adrije, od Save, Drave, Mure, Krke; telegrami so se mej oficijalnim programom prečitali in vsak je bil z obilnim ploskom in burnimi navdušenimi klici sprejet. Pozabiti ne smem, da je bilo mnogo krasnega spola zastopanega in sicer izmej jako odličnih rodovin, kar je gotovo dokaz, da naši vrli akademiki v širše socijalne kroge naših duševnih velikanov imena in pomen razširjajo.«⁶⁴

⁶³ »Iz Gradca 13. dec.«, *Slovenski narod*, 1878, št. 290.

⁶⁴ »Z Dunaja 9. decembra«, *Slovenski narod*, 1877, št. 284.

Komers 3. decembra 1879 (Akademsko društvo Slovenija)

Dne 3. decembra 1879 je Slovenija organizirala dunajski »Komers v spomin Prešernu«. Slovenija je tedaj želela pripraviti tudi komers v čast slovenskim poslancem, a jim tega ni dovolila policija.⁶⁵ Dopisnik *Slovenskega naroda* je v poročilu o uspeli Prešernovi slavnosti zapisal, da se ta lahko primerja z »bésedami« ljubljanske čitalnice. »*Vsaj so se izrazili baš najodličnejši gosti sami, kateri bivajo navadno v središči domovine, da kaj tacega niti Ljubljana ne zmore.*« Prisotni so bili državni poslanci Klun, grof Margheri, Nabergoj, Pfeifer, dr. Poklukar, pl. Scheid in dr. Vošnjak. »*Mladina je gledala z navdušenim k mizi, pri kateri so sedeli stebri našega naroda. Želeli smo si le to, da bi mogli tudi mi enkrat tako delati v blagor svoje domovine, kakor omenjeni gospodje. Gospod Jos. Stritar, slavni naš pesnik in ljubimec slovenske mladine, je tudi prišel počastiti prvaka slovenskih pesnikov. Posebno nam je pa vskipelo srce, ko je prišel oče našega društva v dvorano, neomahljiv zaščitnik vsega, kar je našemu narodu v blagor, g. prof. Šuklje. Vse simpatije, katere le more darovati mladina, uživa ta gospod pri nas. 'Slovenija' mu je velno preljuba hčerka in kakor smo uže večkrat opazili, je on srečen, kadar je mej nami, in zato 'slava' mu.*« Navzoči so bili častniki Kuhovega polka, člani Slovanskega pevskega društva s predsednikom dr. Lenochom in pevovodjem Buchto, slovanska društva Bukovina, Omladina, Zora, Društvo hrvatskih tehnika, Velebit, Sič (Sicz), Oginsko in društvo Akademische Lesehalle. Srbski kongres je zastopal urednik časopisa *Srbska zora*. »Čast nam je tudi bila pozdraviti lepo število gospij in gospodičen. Čast in hvalo moramo dati odboru 'Slovenije', ki je za ta komers tako neutrudno delal, ter nam priredil vsposed svečanosti, kateri je zadostil vsem zahtevam poslušalcev. Tu si imel petje in sicer zbore, četverspeve in samospeve, potem ti je razveseljevalo uho igranje na glasovir, na gosli in na cello, na dalje si moral občudovati govore in deklamovanje. Vse to se je provajalo s tako preciznostjo, s tako umetnostjo, da bi tujec, poslušajoč slučajno vse te točke in ne vedoč, da je napravila to svečanost naša 'Slovenija', nikakor ne mogel misliti, da priredi kaj tacega borno dijaško društvo, društvo, katero ne dobiva od nikoder nikake pomoči. Tu je treba prave navdušenosti, požrtvovalne delavnosti od dijaške strani, da more 'Slovenija' svoja podjetja tako eksceletno izvršiti. Zgodi se pa tudi mnogokrat, da položi ud našega društva svoje zadnje novce dobrovoljno na altar dragej mu 'Sloveniji'.«

Program: pozdravni nagovor predsednika Slovenije jurista Jakoba Pukla (1849–1913), A. Foersterjev zbor »Samo«, slavnostni govor Danila Majarona, (1859–1931), ki je poudaril: »Pesnik Preširen je podoba svojega mučeniškega naroda, žrtev domovine!«⁶⁶ Stegnarjev zbor »Oblakom« (bariton solo Pirnat) naj bi dajal vtis, »da tu ne poslušamo pevcev dijaškega društva, temveč ude kacega društva, kder sodelujejo najboljše pevske moči, pevci, kateri po svetu slové«. »G. Pirnata moramo pač pozdravljati kot izvrstnega baritonista. Njegov glas doni tako melodično, tako lepo zvoneče

⁶⁵ §, »Z Dunaja 24. novembra«, *Slovenski narod*, 1879, št. 276. – Policija je društvu Slovenija v letu 1878 prepovedala pripraviti tudi komers v Bleiweisovo čast (»Z Dunaja 28. nov.«, *Slovenski narod*, 1878, št. 278).

⁶⁶ Govor Danila Majarona je objavil *Slovenski narod* (D. Majaron, »Dn 3. decembra 1879!«, *Slovenski narod*, 1879, št. 284).

na uho, da bi človek želel vedno poslušati ga.« Mendelsonovi »Pesem pomladna« in »Pesem pri zibeli« je na glasovir zaigral Josip Mašek. Hajdrihov četverospjev »Slovo« so zapeli Melčoch, Orožen, Pirnat in Simčič. »Ponavljati se je moral se ve da ta četverospjev, kakor i druge točke. Sedaj je bila na vrsti deklamacija. Vse je bilo tiho po dvorani in težko smo pričakovali nastopa gospice Alme Štefanovičeve. Živo odobravanje pozdravi krasotico, ko je stopila na oder. Vse je občudovalo krasno devo in zamakneno poslušalo Preširno pesem: ,Orglar'. Iz njenih vilinih ust prihajale so besede kakor kristalne kaplje iz rožnega cveta.« Oskar Lauppert (bariton) je zapel Nedvėdove »Želje«. »Jednasta točka vspeveda bila bi gotovo čast vsakemu koncertu in bila je tudi našemu. Igrali so namreč gg. Josip Mašek (glasovir), Anton Klein (gosi) in Emil Bock (cello) C. G. Resingerjev trijo za glasovir, gosli in cello, opus 164. I. stavek s tako preciznostjo, da jim je moral vsak poslušatelj čestitati.« Češki skladatelj Konstantin Alois Jahoda-Křtinský (1828–1895) je zapel lastno kompozicijo »Zagorska«. »Po burnem ploskanji in živem odobravanji so morali pevci ta oktet ponoviti. Neprenehljivi ,živio' in ,slava'-klici doneli so gospodu skladatelji in pevci so ga vzdignili navdušeni na svoje rame. Ostalih zborov ne bodem omenjal, pel jih je pevski zbor ,Slovenije'. Vspored, ki je bil dolg, rekel bi skoro predolg, je bil pri kraji in začel se je zabavni del.« Predsednik Slovenije Pukl je prebral pozdravne telegrame. Poslanec dr. Josip Vošnjak je izrazil zadovoljstvo nad rezultatom volitev v državni zbor in spomnil na prezgodaj umrlega poslanca grofa Jožefa Emanuela Barba Waxensteina (1825–1879). Fran Šuklje je nazdravil v čast Josipu Jurčiču. Prejšnji predsednik Slovenije je govoril o sodelovanju slovanskih društev na Dunaju. »Govorili so potem izvrstno še predsedniki in zastopniki raznih društev. Navesti mi je nemogoče vse govore, ker bi potem dopis ne imel konca. Ko smo se ločili, kar je bilo se vé da uže proti jutru, želel si je pač vsakteri, da bi kmalu zopet mogel navzočen biti pri takej slavnosti, kakoršna je bila ta v čast našemu velikanu; udje ,Slovenije' pa smo šli ponosno domov, ker je pokazalo naše društvo, kaj premore.«⁶⁷

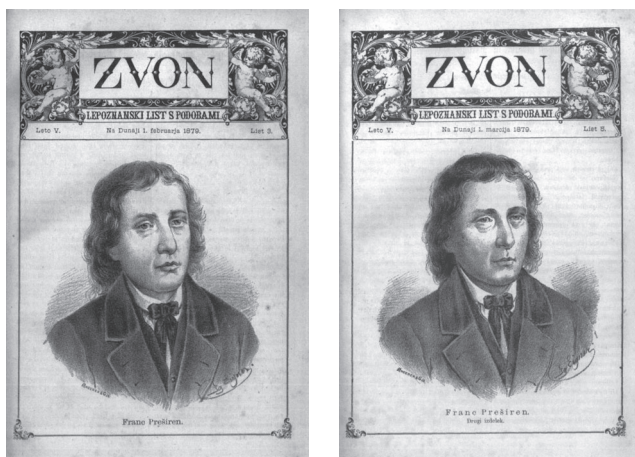
Slovenija je 14. marca 1879 pripravila »bėsedo« v spomin pesniku Simonu Jenku.⁶⁸

Slika 8: Fran Zbašnik (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK)

⁶⁷ §, »Z Dunaja 5. decembra«, *Slovenski narod*, 1879, št. 286.

⁶⁸ »Z Dunaja 20. marcija«, *Novice*, 1879, št. 13.

Sliki 9 in 10: Prešernova portreta na naslovnici revije Zvon (1879, št. 3 in 5), v kateri je Fran Levec leta 1879 objavil Prešernovo biografijo. Avtor portretov je Ignaz Eigner.

Graški Triglav in Slovansko pevsko društvo višjih šol sta 9. decembra 1879 pripravila Prešernovo slovesnost v dvorani Zum grünen Anger. Program je bil naslednji: pozdravni nagovor predsednika Triglava Lovra Požarja, »Na moru« (Davorin Jenko), slavnostni govor Svitoslava Pintarja,⁶⁹ »Na Preširnovem domu« (B. Ipavec, veliki zbor s četverospévom in bariton solo), »Erinnerung an Enns« (Carl J. F., na citre igra A. Lavrenčič), »Nova pisarija«, osmospev »Predivo je plela« (V. Lisinski), Blumacherjev potpourri slovenskih napevov (citre A. Lavrenčič), »Savska« (Gustav Ipavec, zbor s četverospévom). Med posameznimi točkami je igrala godba mestnega gledališča.⁷⁰

Dne 4. decembra 1880 je Prešernovo slovesnost priredilo dijaško društvo Triglav v Gradcu, ki je hkrati praznovalo tudi petletnico svojega delovanja. »Prostorna dvorana bila je natlačeno polna. Videli smo tukaj vse odličniše narodne može, lepši spol poslal je primerno mnogo svojih zastopnic, dijaško društva ‚Srbadija‘ prišla je korporativno, kakor tudi češki vseučiliščniki v velikem broju. Pevci izvršili so svojo nalogo dobro, in občinstvo jim je z obilo pohvalo plačalo vsako pesem.« Slavnostni govornik je bil študent prava dr. Valentin Krisper (1860–1931). Zabavni del je vodil dr. Vatroslav Klemenčič, ki je pripravil šaljiv govor o idealizmu in realizmu. Med napitnicami je igrala godba češkega Mondlovega polka. »Po gosp. Dr. Klemenčičevem govoru sledi živahna napitnica za napitnico: Srb i Slovenec, Čeh in Rusin se pozdravljajo, ter povdarjajo z navdušenimi i gorečimi besedami slovansko solidarnost, slovansko bodočnost. Vmes pa se glasijo krasne slovanske pesni, in izvrstna godba češkega polka Moldnovega svira nam same slovanske komade.«⁷¹

Graški dopisnik *Slovenskega naroda* je menil, da je vsakoletno slavljenje Prešernovega spomina lepo in koristno, vendar se je treba vprašati, ali so res

⁶⁹ Morda jezikoslovec, slovstveni zgodovinar Luka Pintar (1857–1915), ki je v letih 1877–1881 študiral na graški univerzi klasično filologijo in slavistiko.

⁷⁰ »Iz Gradca«, *Slovenski narod*, 1879, št. 282.

⁷¹ (Jakob Žnidaršič), »Iz Gradca 8. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 284.

potrebne slovesnosti, ki se ponavljajo vsako leto, saj na ta način izgubijo svojo privlačnost. Ob tem pa Slovencem ni v čast število prodanih izvodov *Poezij* v zadnjih desetih letih. »Večina izobraženih Slovencev nêma Preširna, ga zato tudi brati in uživati ne more. Prosti narod – žal – Preširna komaj po imenu pozna. Preširen ima več ‚čestiteljev‘, nego poznavalcev in posnemovalcev. Preširna na jeziku, v srci praznoto, v dejanji pa goli materijalizem – to se le prepogosto nahaja. Ko bi vsak zaveden Slovenec svojega Preširna imel in temeljito poznal, moralo bi biti boljše v tem oziru. Zatorej naj bi bila zdaj prva skrb rodoljubnih založnikov slovenskih knjig in drugih vplivnih narodnjakov, da se Preširnovi pesni na novo in v ličnej obliki natisnejo. ‚Čestilci‘ Preširnovi bi pa potem imeli nalogo širiti jih mej soboj in mej narod.«⁷²

Dne 8. decembra 1880 je dunajska Slovenija pripravila Prešernovo slovesnost v Zillingerjevi dvorani. »Zabavnega dela boljši del bil vam je poslan in karakterizira se lahko v jednem stavku: bila je prava slovanska zabava, kakor so tu navadne. Govoril je Rus, Hrvat, Srb itd., celo Poljak. A kakor res zabavno je bilo v drugem oddelku, to nas tudi koncertni del nij dolgočasil, kajti razveseljevali so nas slovenski pevci in slovenska grla, slovenski glasovi ti so tu v resnici na glasu. To čutijo naši rojaki sami in zato menda tudi nij predsednikov pozdrav bil dolg a primeren, slavnostni govor ne kratek, a tudi ne slab in izvoljena romanca uže itak znana, samo bi jo bil dober deklamator moral malo kasneje narekati.« Glasbene točke: Jenkova »Molitev«, Prešernovi »Nezakonska mati« in »Soldaška« ter »Milica« Stanka Pirnata. »V ‚Milici‘ (posvetil g. St. Pirnat ‚Sloveniji‘), uže tolikrat uglasbenej, pokazal je skladatelj, da nehče zaostati za svojimi tekmeci; naj srečno nadaljuje! Izboren pevec in nadepolen skladatelj! In da tudi nij iz one velike množice ‚kuja-jočih se‘, pokazal je še posebno, ko nam je mesto odpadle točke na glasoviru pel Preširnovega ‚Mornarja‘. Naslednja dva zbora peli so nasproti vsej vročini tako, da sta se morala ponavljati, akoravno so se pevci premišljali.«⁷³

Slavnostni govornik Fran Šuklje je govoril tako navdušeno in prepričevalno, »da je občinstvo tako rekoč elektriziral in vsi govorniki družih slovanskih plemen so se ozirali v svojih govorih na njegov govor«. Prevajalec Prešerna v češčino Josef Penížek (1858–1932) je poudaril, da sta bila Prešeren in Čelakovsky prijatelja, in nazdravil »společnosti slovensko-češkej«.⁷⁴

Slovenski študentje na Dunaju so leta 1880 razmišljali o vstopu v Akademicky spolek, ki je bilo vseslovansko društvo, čeprav so bili v njem samo Čehi. Društvo Slovenija je na predlog študenta prava Babnika sprejelo resolucijo, v kateri je izrazilo svoje mnenje, da je najbolj primerno, da slovenski študentje vstopajo v Akademicky spolek. Še preden je bila resolucija na seji Slovenije sprejeta, je v Akademicky spolek vstopilo šest slovenskih študentov, dva od teh, Babnik in Murko, pa sta bila izvoljena za odbornika društva. Slovenski študentje so dotlej zahajali v Akademische Lesesalle, ki pa je dobila prpruski značaj.⁷⁵

⁷² »Iz Gradca 5. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 282.

⁷³ »Z Dunaja 18. decembra«, *Slovenski narod*, 1880, št. 293.

⁷⁴ -u- (Josip Jurčič), »Z Dunaja 9. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 286.

⁷⁵ »Z Dunaja 9. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 286.

Dne 2. decembra 1882 je Triglav priredil Prešernovo slavnost v prostorih Steinfelder Bierhalle v Gradcu. Spored: pozdrav predsednika, »Domovini« (B. Ipavec, zbor z bariton in tenor solom), slavnostni govor Miroslava Malovrha (1861–1922), Chopinova »Mazurka« (na klavir igra B. Ipavec), »Kam« (Prešeren), »Pred durmi« (S. Jenko, poje gospa Kiebacher ob klavirski spremljavi B. Ipavca), »Uvod h Krstu pri Savici« (deklamacija Janka Bezjaka), A. B. Tovačovsky »Na Krkonošich« (zbor), Chopinova »Poloneza« (klavir B. Ipavec), A. B. Tovačovsky: »Kitica slovanskih narodnih pesmi« (zbor s spremljavo klavirja), ruska narodna »Sarafan« (poje gospodična Kiebacher, klavirska spremljava B. Ipavec), »Danes tukaj, jutri tam« (J. Kocijančič).⁷⁶

Slika 11: Miroslav Malovrh (foto: Ludvik Krema; Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK)

Prešernove slavnosti v gostilni Stadt Wien na Dunaju 6. decembra 1882 so se udeležili državni poslanci grof Harrach, Nabergoj, Obreza in dr. Vošnjak, Stritar s soprogo, prof. Šuman z družino, prof. Glaser, prof. Švrljuga, dr. Pogačnik, Cigale, dr. Drozda, dr. Lenoč, dr. Babnik, univerzitetna profesorja Suzanowicz iz Moskve in Vasiliji Vasilijevič iz Petrograda, zastopniki društev Slovanska beseda, Slovansko pevsko društvo, Akademicky spolek, Zvonimir (hrvaško društvo), Zora (srbsko), Ognisko (poljsko), Bukovina (rusko), Tatran (slovaško), Sicz (rusinsko), Spolek čeških mediků in društva Austria. *»Ali tudi bulgarski narod je poslal nekaj vrlih prič, – tako da je dvorana podajala lepo sliko velike slovanske družine, zedinjene na godovnji jednega najblažjih svojih pesnikov.«*⁷⁷

Rektor dunajske univerze prof. dr. Friedrich Maassen je obljubil deputaciji Slovenije, ki sta jo tvorila Babnik in Majaron, da se udeleži slovesnosti. Prorektor dunajske univerze prof. dr. Anselm Ricker je Sloveniji daroval 20 goldinarjev.⁷⁸

Po pozdravnih besedah predsednika Slovenije Jakoba Pukla so pevci pod vodstvom Jana Jiřika zapeli Nedvědov zbor »Vojaci na potu«, »zbor zavil, ki pa daje osobito izobraženemu okusu mnogo užitka«. Slavnostni govornik je bil Danilo Majaron. *»Le to omenjamo, da je bil gospod Majaron koj pri svojem nastopu*

⁷⁶ »Vabilo na slavnost«, *Slovenski narod*, 1882, št. 276.

⁷⁷ L-br, »Preširnova slavnost na Dunaji, 6. decembra 1882«, *Slovenski narod*, 1882, št. 284.

⁷⁸ »K Preširnovi slavnosti dunajske 'Slovenije'«, *Slovenski narod*, 1882, št. 280.

s ploskanjem pozdravljen in je tudi ob koncu svojega govora moral se zapored prikazati na odru mej burnim odlikovanjem. Zabilježiti je tudi, da je občinstvo klicalo gospodu Stritarju veliko ovacijo, ko se ga je gospod govornik spominal kot slovečega učenca Preširnovega.« Sledila je »Luna sije« (Anton Nedvėd, tenor solo jur. Matija Hudnik). Chopinovo »Polonezo« je na klavir zaigrala gospodična Bogomila Šumanova, ki se je morala kar štirikrat vrniti na oder. »Milobna pesen ,Srdcu' (I. pl. Zajc) v hrvatski besedi, katero je potem zbor zapel, bila je kakor nalašč za to, da je malo pobožala in potolažila krv vročo.« Hudnik je zapel arijo iz Smetanove opere *Prodana nevesta*, na klavirju pa ga je spremljala gospodična Bogomila Šumanova. »Umlaufova ,Serenade' je bila v dobrih rokah. Gospod Jahoda-Krtinsky, ,Sloveniji' jako blagovoljen in priljubljen česk rojak, spremljal je po svoji kompoziciji na glasoviru gospoda ***, ki se za temi zvezdami skromno skriva, če prav se vselej zmagovito bori s citrami. Velika pohvala.« Foersterjev četverospjev so zapeli M. Hudnik, Fr. Dolenc, M. Brajša in D. Majaron. Zadnja točka je bila Kocijančičev »Venec narodnih slovenskih pesmi I.« (pevci s solistom M. Brajšo, članom Zvonimira). »Zlasti pa je navdušena konečna pesem: ,Ne udajmo se! Slovani, ne udajte se!' odprla vse zatvornice navdušenja in ploskanja, tako, da smo boječe pogledovali na uniformo tam doli zadaj. A ponoviti je bilo treba, prej nij bilo miru.« Sledil je zabavni del s številnimi napitnicami. Jana Jiřika so vzdignili na ramena in ponesli po dvorani.⁷⁹

Na Prešernovo slovesnost decembra 1883 na Dunaju so prišli državni poslanci, ugledni Dunajčani slovenskega rodu, zastopniki slovanskih akademskih društev, ruski gost prof. Suzanowicz. Petje je vodil jurist Bilc, zabavnemu delu večera pa je predsedoval agr. J. Kraigher.⁸⁰

Triglav je 5. decembra 1884 priredil Prešernovo slavnost v Steinfelder Bierhalle. Program: pozdrav predsednika, »Bohinjska« (A. Foerster, zbor), slavnostni govor Antona Rogina (1862–1944), »Strunam« (D. Jenko, četverospjev), »Danici« (G. Ipavec, zbor in bariton solo), deklamacija J. Bezjaka »Slovo od mladosti«, »Kitica slovanskih pesnij« (A. Tovačovský, klavirska spremljava dr. B. Ipavec), »Moja rožica« (A. Nedvėd, četverospjev), »Sirota« (A. Hajdrih, zbor in tenor solo), »Zvezna« (A. Nedvėd, zbor), zabava.⁸¹

Slovenija je Prešernovo slovesnost 9. decembra 1884 priredila v dvoranah gostilne Zur Stadt Wien. Poleg članov Slovenije so bili prisotni slovenski državni poslanci, prof. Šuman s soprogo in hčerkama, grofica Pakeny z družino, prof. Josip Stritar, prof. Kalander, več slovenskih odvetnikov, zastopniki slovanskih dijaških društev (Akademický spolek, Bukovina, Tatran, Sicz, Zora, Zvonimir, Slovansko pevsko društvo, Slovanska beseda) in drugi dunajski meščani. Spored je bil naslednji: pozdrav predsednika Alojzija Franka, »Pobratimija« (A. Foerster, zbor), slavnostni govor Danila Majarona, »Nezakonska mati« (Fran Hlavka, zbor), »Ukazi« (K. Mašek, zbor), »Scherzi« (Chopin), »Šta se bore misli moje« (Alojz Kalauz,

⁷⁹ L-br, »Preširnova slavnost na Dunaji, 6. decembra 1882«, *Slovenski narod*, 1882, št. 284. – Za govor Danila Majarona glej: »Za Preširnov god«, *Slovenski narod*, 1882, št. 294.

⁸⁰ Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 89.

⁸¹ »Vabilo na Preširnov slavnost«, *Slovenski narod*, 1884, št. 278.

na klavirju Bogomila Šumanova), »Hercegovska« (A. Heidrich, zbor), Umlauf: Concert Phantasie II. (na citre igra J. Hostnik), »Vojaška« (B. Ipavec, zbor), »Tičica gozdna« (Fr. Majer, četverospjev) in »Venec slovenskih narodnih pesmi« (J. Kocijančič). Pevovodja je bil Jan Jiřík, klavirska spremljava Bösendorfer. Zabavni del slovesnosti je vodil Jakob Pukl. *»Biser vsega večera bil je gotovo veličastno in živo pevan zbor Hlavkov, Nezakonska mati, ki je poslušalcem živo vtisnil lepo idealno podobo ljubljenca našega naroda Preširna. Ako pa ta zbor imenujemo biser večera, moramo pa tudi omeniti družih biserov večera, namreč, slavnostni govor, katerega mojstersko sestavljenega je z odlično spretnostjo govoril doktorand Majaron, dalje igra na glasovirji gospice Bogomile Šumanove, katera je z mojsterskim igranjem zaslužila in tudi prejela gromovito pohvalo zbranega občinstva. Enako bila je tudi z veliko pohvalo sprejeta g. Hostnikova igra na citrah, dalje se je moral ponavljati krasno peti četverospjev, Tičica gozdna, z živim in ljubodonečim glasom posebno gosp. tenorista. Pa tudi fantovske pesmi zadnje točke bile so sprejete s pohvalo in so se morale ponavljati.«*⁸²

Dne 9. decembra 1885 je Slovenija ponovno priredila Prešernovo slovesnost v gostilni Zur Stadt Wien. Program: pozdrav predsednika, študenta medicine Dereanija, »Ustaj, rode!« (Gj. Eisenhut, zbor), slavnostni govor dr. Matije Murka (1861–1952), Meyerbeerjeva »Kavatina« iz opere »Robert le diable« (tamburaški orkester), »Naša zvezda« (Fran S. Vilhar, zbor in tenor solo), »Kam?« (B. Ipavec, zbor in bariton solo dr. J. Floršiča, »Njega ni« (A. Nedvėd, četverospjev), J. Žakova mazurka »Vinký«, »Naprej« (D. Jenko, tamburaški orkester), venec slovenskih narodnih pesmi (zbor s četverospjevom) in zabavni del. Pevovodja je bil Jan Jiřík. Na koncertu so sodelovali pevci in tamburaši hrvaškega akademskega društva Zvonimir. Zabavni del je vodil jurist Triller.⁸³ Janko Vencajz piše, da so se Prešernove slovesnosti udeležila vsa slovanska društva na Dunaju razen srbske Zore.⁸⁴

Prešernov večer 10. decembra 1885 (Dijaško društvo Triglav)

Dne 10. decembra 1885 je graško akademsko društvo Triglav priredilo Prešernov večer v Steinfelder-Bilerhalle. Graški dopisnik *Slovenskega naroda* je spisal navdušen opis slovesnosti. Ob glavni mizi so sedeli Slovenci, desno od vhoda Srbi in levo Hrvati. Po pozdravu predsednika Triglava Jakoba Toplaka je zadonel A. Nedvėdov »Pozdrav« (zbor in bariton solo). *»Po ti je bilo petje, katerega ne čuješ vsakega dne: krasno pesen peli so izvrstno izvežbani pevci, kojim je dala natura čiste krepke glasove. Za to precizno petje želi so pa tudi občno pohvalo, ter ploskanje ni hotelo prenehati, dokler se neso še jedenkrat pokazali na odru.«* Sledil je slavnostni govor Josipa Blaža. *»Prva lastnost govornika je, da ima v resnici govorniško nadarjenost. Kaj pomaga krasno sestavljeni govor, kaj krasna njegova*

⁸² II., »Z Dunaja 12. dec.«, *Novice*, 1884, št. 51; »Preširnova slavnost na Dunaji«, *Ljubljanski list*, 1884, št. 233; »Z Dunaja 11. dec. (Preširnova slavnost)«, *Slovenec*, 1884, št. 288.

⁸³ »Akad. društvo 'Slovenija'«, *Slovenski narod*, 1885, št. 279; *Ljubljanski list*, 1885, št. 279.

⁸⁴ Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici*, str. 96.

vsebinska, ako nima stvarnik njegov one nadarjenosti, koja daje beseda življenje! Zaman se bi trudil popisati, s kakim ognjem, s kako naudušenostjo, a zopet kako preiščeno, strokovnjaško je ta gospod govoril! Poslušalci bili so očarani, zamaknjeni. – Govornik je končal, a vse je tiho, ni glasu ni čuti; stoprav stopnija njegova vzbudi poslušalce iz zamaknenosti, in sedaj dal se je oddušek onim občutkom, koje je vzbudil govornik v srci vsakega poslušalca: dobro-živio-slava-klici doneli so po prostorni dvorani, vse je drlo proti odru, da čestita gospodu govorniku.

Komaj smo se oddahnili, še so se čuli tu pa tam slava-klici – tu nam zadoni na uho mili zvok krasnih glasov, koji so res ustvarjeni drug za drugega! Grobna tihota nastane, vse je mirno, vsak se boji motiti to nebeško, angeljsko petje. Gospod urednik! Vaši slavni Ljubljanski pevci znani so po vsej Slovenskoj, zmatra se jih za nedosegljive – čuli li bi bili ta kvartet, kako mило, kako ubrano je pel Hajdrihovo pesen ‚Deklica‘, prepričan sem, da bi rekli: Vsa čast jim, lahko se merijo z našimi! Občinstvo ni se hotelo zadovoljiti s tem, da se je pesen ponavljala, zahtevalo je še in še. »Kvartet Kunovar, Sajnkovič, Ožek in Defranceschi je zapel Hajdrihovo »Deklico« (četverospjev), Härtelnov »Pozdrav« in »Mojo rožico«. »Videlo se je pevcem, da so že utrujeni, a občinstvo bilo je kar zamakneno v prekrasno to petje, da je še zmirom želelo poslušati divne melodije.« Janko Bezjak je deklamiral »Uvod h Krstu pri Savici«. »Kaj naj rečem o tej deklamaciji? Gospod deklamator je v tej stroki nepresegljiv! Škoda, da ni dalje deklamoval, človek bi ga bil poslušal dolgo in dolgo!« Šesta točka je bila skladba »Mrak« (G. Ipavec). Sledile so »Tam gdje stoji«, »Tičica gozdna«, »Triglav« in »Jadransko morje« (A. Hajdrih) v izvedbi omenjenega kvarteta.

Zabavni del je vodil poslanec Božidar Raič (1827–1886). »Ni mi treba hvaliti tega gospoda kot izvrstnega govornika, vsaj ga vsak pozna, kako zna on poslušalce nauduševati ter unemati za vse dobro. Škoda, ko nismo mogli njegovega govora stenografovati, vsak bi ga bil bral z velikim veseljem. Ko je opominjal navzočno slovansko mladino, naj se peča kolikor mogoče s znanostjo, da bode potem, stopivši v življenje, koristila domovini, ko je napil društvu ‚Triglavu‘ čegar krasno ime ga spominja starodavnega našega Triglava, kateri gleda z jedno glavo v minolost, z drugo v sedanost, a s tretjo v prihodnost, tu vzbudil je mej navzočno mladino tako naudušenost, da mu ni nehala klicati: živio i slava.« Društvu Triglav so nazdravili predsednik Srbadije Mihajlo Papi, predsednik Hrvatske Marinković in Bolgar Mamo Tarko. Študent prava Žitko je v nagovoru opozoril na zasluge prof. dr. Gregorja Kreka za slovanske dijake v Gradcu, »katerim je on pravi oče«. Prof. dr. Krek se je vidno ganjen zahvalil in poudaril, da ostane zmerom zvest svoji domovini; »in če bi mu bilo na voljo dano, da postane, ako se svojemu narodu izneveri, največji gospod, v nasprotnem slučaju pa najmanjši pritlikovec, gotova volil bi zadnje.« Toplak je napil v čast navzočim poslancem, Peter Defranceschi (1863–1937) Srbadiji, Blaž Hrvatski.

Nato je Raič odložil predsedništvo, ga oddal Bezjaku in se poslovil z besedami, da bo zmerom srčno ljubil jugoslovansko mladino. »Tu je dosegla navdušenost svojemu narodu udanih mladih ljudij svoj največji vrhunec; prijeli so g. Raiča ter ga nesli mej gromječimi živio-klici po celej dvorani. S solzami v očeh zahvali

se je g. župnik za to ovacijo ter zagotovil, da on tega večera, koji mu je bil jeden najkrasnejših v življenji, ne bode nikdar pozabil. Odbila je ura polnoči, do 50 gospodov je odšlo in ostala mladina izvrstno se je zabavala do ½3 ure u jutro.«⁸⁵

Slika 12: Josip Blaž, 1885 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Josip_Bla%C5%BE.jpg)

Slika 13: Božidar Raič (<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=9061732>)

Dunajski Prešernov večer 14. decembra 1886 je potekal v nabito polni dvorani hotela Zur goldenen Birne. Prisotni so bili akademiki iz Akademickega spolka, Bukovine, Ogniska, Zore, Zvonimira idr. društev, odborniki Slovanskega pevskega društva, ministrski tajnik Levičnik, Navratil, Josip Stritar,⁸⁶ dr. Kresnik in dr. Simončič s soprograma. Predsednik Slovenije Josip Kušar je po pozdravnih besedah napovedal, da bo Slovenija počastila spomin na prezgodaj umrlega Josipa Jurčiča, zato je tokratni večer bolj skromen. Vendar je poročevalec *Slovenskega naroda* zapisal: »No, i ‚Slovenija‘ ponudila nam je mnogo več, nego smo pričakovali! Pevovodja stud. phil. Böhm vodil je pevce pri raznih slovenskih in hrvatskih zborih in prisvojil si mnogo hvale. Zajčeva ‚Dijaška‘, istega ‚Črnogorac Črnogorki‘ peli sta se prav dobro. Duhovit član ‚Slovenije‘ g. J. Kržišnik slavil

⁸⁵ »Iz Gradca. 12. decembra (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1885, št. 286.

⁸⁶ Slovenija je 5. junija 1886 pripravila slavnostni večer v počastitev 20-letnice knjižnega delovanja svojega častnega člana Josipa Stritarja (»Vabilo na slavnostni večer«, *Slovenec*, 1886, št. 124).

je v berilu pesnika zasluge. Posebno iznenadil nas je orkester obstoječ iz članov ,Zvonimira‘ in ,Slovenije‘ pod vodstvom vrlega Bohinca. V tem glasbenem klubu so Slovenci: Bohinec, Abram, Pirec, Kušar, Žebré in Hrvatje: Brlič, Tilming, Imhof, Korejzel, Morošević, Rihtarič in Stancel. Sviral je več Parmovih komadov, ki so se tako priljubili, da so vsi zahtevali, naj se ponavljajo. Posebne hvale prislužile so si Parmove ,Slovanske cvetke‘ in ,Spomin na Kranj‘. Da so člani ,Slovenije‘ začeli pestovati glasbo, to je iznenadilo; in da so že prvi večer sè sodelovanjem vrlih ,Zvonimirašov‘ pokazali toliko spretnosti v glasbi, tega nismo mogli verjeti.«⁸⁷ Pevski zbor je vodil Böhm. Voditelj zabavnega dela večera je bil Matija Murko. Vsaki zdravici je sledila pesem.⁸⁸

Dne 7. decembra 1887 se je v dvorani gostilne Zum wilden Mann v Gradcu zbrali zastopniki raznih slovanskih narodov, mdr. so bili prisotni častni član Triglava dr. Gregor Krek s soprogo, državnozborski poslanec Hren s soprogo, deželni poslanci Jerman, Kukovec in Šuc, dr. Benjamin Ipavec, ravnatelj Bradaško s soprogo, docent dr. J. Klemenčič, prof. Hauptmann, zastopniki akademskih društev Hrvatska, Srbadija in Ognisko. Po pozdravnih besedah predsednika Triglava Ivana Glaserja je pevski zbor pod vodstvom Josipa Fona zapel Foersterjevo »Pjevajmo!«. »Čulom smo se čudili, da se je ta pesen izpela tako izborna, kajti znana nam je bila malomarnost in brezbriznost večine gg. pevcev, kar se je tikalo pevske vaje. Da pa se je ta točka vender izvršila precizno, zdi se nam, je prva in glavna zasluga g. pevovodje, ki je z železno ustrajnostjo in ne štedeč časa vodil slabo obiskane pevske vaje.« Slavnostni govornik je bil dr. medicine Jožef Rakež. »Vsi trpeli smo še pod vtisom slavnostnega govora, ko nastopi godčevski kvartet ter zasvira Haydnovo ,Serenado‘. Sviranje gosp. stud. med. Kuharja in izvežbanih mu pomagačev gg. ddra. Neubergerja, med. Šukljeja in tehnika Hocha pl. Deseniškega ugajalo je v toliki meri, da se je moral komad pojavljati. Istotako godilo se je z moškim zborom ,Oblačku‘, v katerem se je seštevno odlikoval solo g. stud. iur. Domicelja.« Podgorec, Švab, Domicelj in Šuklje so zapeli četverospjev »Pri oknu«, godčevski kvartet je izvedel Haydnov »Menuet«. »Vspored završil se je z zborom ,Slovenec sem‘, katerega je vse občinstvo stojé poslušalo.« Ustanovni član in prvi predsednik Triglava docent dr. Josip Klemenčič je prevzel vodenje zabavnega dela večera.⁸⁹

Akademsko društvo Slovenija je 4. marca 1888 priredilo Vodnikovo slavnost.⁹⁰ Dijaško društvo Triglav pa je 13. decembra 1888 v dvorani gostilne Zur grünen Anger znova pripravilo slavnostno sejo v Prešernov spomin. Program: nagovor predsednika, »Pozdrav« (A. Nedvêd, moški zbor in bariton solo), »Sanje« (K. Mašek, četverospjev), deklamacija, »Mornarska« (G. Ipavec, moški zbor), »Slava Slovencem« (A. Foerster, moški zbor).⁹¹

⁸⁷ (Fran Levec), »Z Dunaja 22. decembra«, *Slovenski narod*, 1886, št. 294.

⁸⁸ »Prešeren-Abend in Wien«, *Laibacher Zeitung*, 1886, št. 291.

⁸⁹ »Iz Gradca 10. decembra«, *Slovenski narod*, 1887, št. 283.

⁹⁰ »Vabilo na slavnost«, *Slovenec*, 1888, št. 48.

⁹¹ »Akademično društvo 'Triglav' v Gradci«, *Slovenski narod*, 1888, št. 284.

Prešernova slovesnost 3. decembra 1890 (Akademsko društvo Slovenija)

Dne 3. decembra 1890 je akademsko društvo Slovenija proslavilo 90-letnico Prešernovega rojstva s slovesnostjo v dvorani hotela Pri zlatem križu. Med uglednimi gosti so bili predsednik Slovanske besede grof Harrach, predsednik slovanskega pevskega društva dr. Bouchal, Josip Stritar, državni poslanec dr. Andrej Ferjančič in zastopniki slovanskih akademskih društev. Slavnostni govornik je bil dr. Matija Murko, ki je mdr. poudaril: *»Prešern je po takem naš opravičen ponos pred svetom in med nami, naš buditelj in učitelj, prerok in porok lepših dni.*

Čudno je vprašanje, katero hočemo zdaj staviti, ali ono je tukaj na mestu. Poznamo in čislamo li Prešerna tak, kakor on zasluži? Odgovarjam na to odločno: ne! Teško je verjeti, da se je kedaj koli primerjal Vesel Koseski Prešernu ali celo stavil više njega; čudiš se, ako se o Prešernu le tak mimogrede govori, ne samo v starših člankih, ampak celo v novejših šolskih knjigah, kjer je Prešernu odmerjeno skoro enako mesta s pisatelji, o katerih velja njegova zabavljica:

Prišli bi že Slovencem zlati časi,

Ak klasik bil bi vsak pisár, kdor nam kaj kvasi.«⁹²

Murko je pozval Slovence, naj postavijo tudi Prešernu dostojen spomenik v Ljubljani. Leta 1889 so namreč pred ljubljanskim licejem slovesno odkrili spomenik Valentinu Vodniku (prvi slovenski figuralni spomenik). Uredništvo *Ljubljanskega zvonu* je Murkov govor pospremlilo z obvestilom, da je odbor Pisateljskega podpornega društva sklenil začeti z zbiranjem prispevkov za Prešernov spomenik. Tajnik društva je bil publicist in zgodovinar Simon Rutar. Med 52 podpisniki poziva k zbiranju za Prešernov spomenik, objavljenega 8. februarja 1891 v *Ljubljanskem zvonu*, so bili: Fran Levec, dr. Fran Celestin, dr. Benjamin Ipavec, Janko Kersnik, dr. Gregor Krek, dr. Matija Murko, Simon Rutar in Fran Šuklje.⁹³

Gospodična Blaženka Kerlič je občinstvo 3. decembra 1890 očarala *»s svojo dražestjo in svojim milim glasom«* (arija »Rože« iz Aimé Maillartovega »Puščavnikovega zvončka«, Zajčevi »Domovini in ljubavi« in »Lastavice«, »Luna sije«). *»Prešernova pesem, postala nam je, ko smo jo čuli iz njenih ljubeznivih ust, še veliko dražja, – narodni napev še krasnejši! Obila pohvala ponavljala se je po vsaki točki.«* Na slovesnosti je sodeloval tamburaški orkester hrvaškega akademskega društva Zvonimir (Katkičev »S Bogom more«, veliki tamburaški zbor F. Janda »Venček slovenskih narodnih pesmi«). Kvartet Slovenskega pevskega društva so sestavljali Chladek, Stiebler, Skřivanek in R. Freund (Simon Jenkova in Anton Foersterjeva »Pobratimija«). *»Tudi tukaj smo imeli priliko, diviti se krasnim, ubranim glasovom, tudi tukaj prepričali smo se iz nova, kolik vspeh ima lepa pesem do človeškega srca! – Transskripcija narodne pesni 'Po jezeru', mojstersko delo zaslužnega našega Foersterja, je krasna kompozicija, ki se lahko igra v vsakem umetniškem koncertu, zahteva pa tudi izvrstno izvežbanega in spretnega igralca, da, umetnika na klavirju, in to je sin skladatelj, g. drd. Vladimir Foerster.«* Moški

⁹² Govor Matije Murka je objavljen v *Ljubljanskem zvonu*, 1891, št. 2, str. 81–87 (citirani odlomek str. 85).

⁹³ »Narodu slovenskemu!«, *Ljubljanski zvon*, 1891, št. 3, str. 192.

zbor pod vodstvom častnega pevovodje Slovenije Jana Jiřika je zapel Foersterjevo »Pobratimijo« in »Hercegovsko« (skladatelj Anton Hajdrih). »Zavednemu češkemu rodoljubu bodi zagotovljena vedna hvaležnost Slovenjanov, ko so tudi sedaj v znak priznanja in zahvale poklonili svojemu pevovodji lavrov venec.« Koncertu je sledila zabava, na kateri so prebirali prispele telegrame. Dr. Ivan Tavčar, Ivan Hribar in dr. Danilo Majaron so iz Ljubljane poslali telegram z naslednjim besedilom: »Prešernova domovinska ljubezen ostani nam uzor do groba! Na lepi vaš domovinski praznik pošiljamo iskrene slovanske pozdrave.« Graški Triglav: »V duhu bratsko združeni z vami radujemo se današnjega vašega slavlja ter kličemo: Slava! našemu pesniku-prvaku.« Srbsko akademsko društvo Stražilovo iz Gradca: »Uz bratsko pozdravlje čestitamo vam proslavi devetdesetgodišnjice velikega pesnika Prešerna.« Ormoške Slovenke: »Ob devetdesetletnici pesnika velikana pošiljamo gorke želje v nebeško višino, da čuva Bog naš rod in njegove svetinje. Slava dr. Prešernu! Slava slaviteljem!« Dr. Fran Celestin iz Zagreba: »Prešerna je prešinjal ogenj rodoljubja in blagor človečnosti, isti ogenj naj vedno ogreva tudi vas, mlade čestilce, in slovenski narod bode imel naudušenih borilcev za vsestranski napredek.«⁹⁴

Slika 14: Matija Murko, 1903 (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK)

Slika 15: Janko Žolger (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ivan_%C5%BDolger.jpg)

⁹⁴ Andrej Lenarčič, »Z Dunaja 9. decembra«, *Slovenec*, 1890, št. 283; »Z Dunaja 5. decembra«, *Slovenski narod*, 1890, št. 283.

Prešernova slovesnost 5. decembra 1891 (Dijaško društvo Triglav)

Poročevalec *Slovenskega naroda* piše, da je Triglav na Prešernovo slovesnost v Anini dvorani pri Danielu 5. decembra 1891 povabil poleg slovenskih oziroma slovanskih gostov tudi več odličnih nemških rodbin v Gradcu. »Tako dokazali smo jim na najpoštenejši način, da narod slovenski je narod vrl in čil, da se mu gode velike krivice po onih, ki ga ne poznajo. Čuli smo iz ust marsikaterega Nemca hvalilne besede, brali smo na obrazih začudenje in veliko priznanje na kasni slavnosti. Dobili smo na časten način ugleda pri narodu, ki ima, zaslepljen in varan po strastnih naših nasprotnikih, v svojih listih stalne rubrike, ki grdiijo naš rod.« Prišli so prof. dr. Krek, prof. Hubad, prof. Turkuš, prof. Hauptman, major Komel pl. Sočebnan, dr. Benjamin Ipavec, zastopniki društev Hrvatska, Stražilovo, Ognisko in Prokop. »Občudovali smo nadalje krasen venec gospej in gospodičin, videli smo mnogo častnikov, kratko rečeno, posetilo nas je odlično in elegantno občinstvo.«⁹⁵

Po pozdravnih besedah predsednika Triglava Ivana Janka je sledila Ipavčeva »Slovanska pesem«. »Ta slovanskemu pevskemu društvu na Dunaji posvečen zbor ni posebno umeten, a zahteva vendar točne interpretacije in posebno v mrmlajočem zboru dovoljnega nuaciranja; ipak pel jo je 'Triglav', ki ne šteje več ko 20 pevcev, v občno zadovoljnost. Gosp. cand. med. Bela Štuhec, v širših tukajšnjih krogih znan in čislán baritonist, moral je prevzeti za ta večer tudi tenorjevo ulogo, a pel je prvi del solospéva jako lepo, drugi del dokaj spretno. Pesen ponavljal se je.« Sledil je »Potpourri iz opere Nikola Šubić Zrinjski« skladatelja Ivana Zajca (združeni tamburaši društev Hrvatska in Triglav). »Priznati moramo, da so nas prav prijetno iznenadili, posebno z ozirom na okolnost, da se naši tamburaši šele par mesecev vadijo. Gosp. stud. med. Jukavec pa tudi umeje voditi zbor s tako spretnostjo, da so mu morali naši novinci vzlic svoji tremi ob prvem javnem nastopu nehoté slediti.« Slavnostni govornik je bil kand. jur. Jan-ko (Ivan) Žolger (1867–1925). Sledila je Nešverova »Ukolébarka«. »Ta točka s čudovitim, v resnici zazibajoče delujočim svojim motivom je bila neka apoteoza Žolgerjevega fantazije polnega govora, in ž njo ponudili so naši vrli gudalači posebno muzikalično izobraženejšemu delu občinstva izreden užitek. /.../ Kdor je videl in čul izvesti tako skladbo pod vodstvom pri dijakih zelo priljubljenega gosp. Kuharja, – ta želel si bo gotovo v drugo jednakega užitka. Ravnateljica tukajšnje operne šole, gospa Ana Mayr-Peyrimsky izrazila se je, da je bila ta točka proizvajana umetniško dovršeno. V vijolin solih odlikovala sta se posebno brata stud. med. in stud. tech. Guči.« Oktet je zapel Eisenhutov »San« in Ipavčevo »Planinsko rožo« (bariton solo predsednik Triglava Silvo Domicelj).⁹⁶

Predsednik zabavnega dela večera je bil prof. Fran Gestrin (1868–1893), ki je za svoje pribočnike izbral predsednika Hrvatske Halavanjo, predsednika Straži-lova Jovanovića in predsednika Ogniska Lirhamerja. Kand. jur. Hilarij Vodopivec

⁹⁵ »Prešernova slavnost akademičnega društva 'Triglav'-a v Gradci«, *Slovenski narod*, 1891, št. 284.

⁹⁶ »Prešernova slavnost akademičnega društva 'Triglav'-a v Gradci«, *Slovenski narod*, 1891, št. 285.

(1868–1930) je s pozdravom nagovoril zastopnice krasnega spola. Igrali so tamburaši. Bojevita koračnica »Naprej« je bila povod za vrsto napitnic.

Poročevalec *Slovenskega naroda* je svoje poročilo sklenil z naslednjimi besedami: »Minila je noč, napočil je krasen jesenski dan. Prijetno ogrevajoči solčni žarki zvalili so nas v prosto naravo in po daljšem sprehodu zbrali smo se popoldan v slovenski krčmi na bližnem Ruckelbergu. Bilo nas je do petdeset in v naši sredi imeli smo dokaj odličnih gostov. V veseli zabavi potekle so nam ure – predsedoval je naš pevovodja gosp. cand. med. Švab, a kot kontrapikuž je kaj imenitno fungiral gosp. prof. Gestrin. Do poznega večera divili smo se domačim pesmam in krasnim češkim popevkam gosp. Kubada. A ko smo o polunoči v slovo segli gostom v roko, ko smo se poslavljali na svidenje – tedaj še le bili smo prepričani, da smo dostojno završili Prešernovo slavnost.«⁹⁷

Slika 16: Prešernov portret v enciklopedični zbirki *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Kärnten und Krain* (Band 8, Erstes Heft, Dunaj 1891). Avtor portreta Thomas Hrnčič.

Slika 17: Fran Gestrin (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK)

V letu 1893 je Prešernova slovesnost v organizaciji graškega Triglava potekala 24. januarja. Dijaški list *Vesna* piše, da so se vabilu Triglava odzvala vsa akademska slovanska društva, društvo Hrvatska pa je celo obljubilo, da bo sode-

⁹⁷ »Prešernova slavnost akademičnega društva 'Triglav'-a v Gradci«, *Slovenski narod*, 1891, št. 287.

lovalo na koncertu. Poleg uglednih slovanskih je bilo na slovesnosti znova več nemških rodbin. Prisoten je bil rektor dr. A. Schlager v družbi več visokošolskih in srednješolskih profesorjev. Po uvodnem nastopu zbora in pozdravnih besedah predsednika Triglava dr. Antona Schwaba je sledil venec iz opere Zrinski v izvedbi hrvaškega tamburaškega zbora. Kvartet (Jerman, Kapus, Stuhec, Jošt) je zapel Foersterjevega »Njega ni« in Stuhec - Ipavčev samospev »Čolničku«. *»Lepo doneč glas pevcov in izborna prednašanje poznato je v vseh graških krogih. Frenetično odobravanje prisililo je pevca, da je dodal Vilharjev ‚Šta čutim‘.«* Tamburaški zbor je izvedel »kolo« iz »Teharskih plemičev« v priredbi dr. Schwaba. Koncert je zaključila Hajdrihova »Hercegovska« (domači moški zbor). Drugi del slovesnosti je bil namenjen plesu. Igrala je godba 47. pešpolka. Dvorana je bila okrašena s šopki in grbi v narodnih barvah. *»S prvimi akordi blagodonečega valčka pa so se zavrteli po dvorani predplesalski pari ter s tem otvorili prvi slovenski ples v ‚velikonemškem‘ Gradcu. Ples je trajal do ranega jutra. Čili Triglavani pokazali so, da znajo dostojno čestiti tudi Terpsihoro. Prvo četvorko je plesalo do 60 parov. Ljubkim plesalkam ostane ta ples gotovo v najboljšem spominu.«*⁹⁸

Akademsko društvo Slovenija je svojo slovesnost pripravilo 6. februarja 1893. Ronacherjeva dvorana naj bi veljala za najbolj imeniten prostor za zabave na Dunaju. *»Vspeh je bil sijajen; po sodbi vseh navzočih presegli smo slavje srbsko in češko in si z njim pripravili ugled, kateri pomore izvestno k izredni oslavi petindvajsetletnice v bodočem letu.«* Poleg zastopnikov vseh slovanskih društev je bilo prisotnih tudi nekaj nemških dijakov, bolgarskih in bosanskih častnikov ter uglednih posameznikov. Moški društveni zbor je zapel Foersterjevo »Pobratimijo« in Nedvədovo »Vojaci na potu«, mešani zbor slovenskega pevskega društva pa Foersterjev »Venec Vodnikovih in nanj zloženih pesmi«, kvartet (Mičoh, Karlovšek, Grm, Stjeskal) Foersterjevo »Njega ni«, slovensko-hrvaški tamburaški zbor Jandin »Venec slov. pesmi« in skupaj z ženskim zborom Katkičev »Vienac hrvatskih narodnih popevaka«, Miletičevo »Tamburico-koračnico« in Zajčev »Ples, satira i satirica«. Moški zbor Slovenije je vodil Jan Jiřik, mešani zbor A. A. Buchta, tamburaški zbor dr. Bartulič. *»Koncert, ki je tvoril prvi del programa, obnesel se je v vsakem oziru izvrstno, vendar ni zaostal drugi del, namreč ples, kar nič za njim. Uže število, še bolj pa dražest nežnih dam bila sta izredna. Prvo četvorko je plesalo 96, drugo 84, a tretjo 58 parov. Prvega kola se je udeležilo 42, drugega 26 in besede 32 parov. Ob konci plesa je rajalo hitro polko ob polu peti uri v jutro še 18 neutrudljivih dvojic. Ples je priredil zelo ukusno Slovenijan stud. jur. Vodušek.«* Program je natisnila tiskarna D. Hribarja v Celju.⁹⁹

Graško akademsko društvo Triglav je 23. januarja 1894 priredilo Prešernovo slavnost s koncertom in plesom v Aninih dvoranah (Annensäle). *»Že pred 8. uro zvečer polnili so se prostori, in ko se je začel vzpored, gledalo ti je oko po številnem elitnem občinstvu; videl si gg. vseučilišna profesorje: dr. Gr. Krek-a, dr. J. Kisterja in dr. V. Oblak-a, več slov. državnih in deželnih poslancev, mnogo izbranih dam*

⁹⁸ »Prešernova slavnost 'Triglava' 24. januarja (Izv. dop.)«, *Vesna*, 1893, št. 2, str. 27–28.

⁹⁹ »Slavnost akad. društva 'Slovenija' (Izv. dop.)«, *Vesna*, 1893, št. 2, str. 28.

iz najvišjih krogov – žal, da jih iz slovenske domovine ni bilo nič! – več oficirjev, zastopnike akademiških društev« (Hrvatska, Srbadija in Ognisko iz Gradca, češko akademsko društvo Prokop iz Leobna (Ljubnega), Zvonimir in Slovenija z Dunaja). Oder je krasila društvena zastava (trobojnica). Predsednik Triglava dr. medicine Fr. Krušič je Prešerna označil za »svetlo luč slovenstva, ki je razjasnila naše nebo«. »Prešernove ideje so naše ideje, on nam je pokazal pot k napredku in omiki, on nas je učil, da je Slovenec k velikemu poklican, a to sev ne v razmerah, v katerih je zdaj, ampak radi tega, ker je Slovan in ,tja bomo našli pot ...'« Nastopili so združeni slovensko-hrvaški tamburaški orkester pod vodstvom M. Podlesnika, Drahsler (gosli), moški zbor pod vodstvom Savnika (Vilharjevo »slovo« s solom Bele Štuhca). »Ko je vrli tamburaški zbor končal ni bilo ploskanju konca.« V plesnem delu je godba 47. pešpolka zaigrala več slovanskih skladb. »Otvorili so sijajni ples sledeči gospodje in gospodične: g. dr. med. Fr. Krušič z gdč. Evgenijo pl. Kantoni, g. dr. Fr. Mayer z gdč. Riči Prus, g. drd. med. Ant. Vojska z gdč. I. pl. Beier, g. dr. med. B. Štuhec z gdč. A. pl. Beier, g. stud. med. V. Supan z gdč. Fino Prus, g. stud. med. A. Kunst z gdč. Berto pl. Beier, g. Peter Majdič z gdč. Mici pl. Fichtenau, g. stud. med. J. Hočevan z gdč. K. Hanak, g. stud. med. F. Kunaj z gdč. Evg. Pl. Glojnar, g. stud. med. M. Podlesnik z gdč. A. Zajc, g. stud. mont. Jan Gosek z gdč. Ireno Zajc, g. drd. med. J. Lažansky z gdč. Zavadsky, g. stud. iur. J. Prevec z gdč. J. Padovič, g. drd. med. J. Lončarek z gdč. B. Hanak. Gospodične predplesalke bile so odlikovane s krasnimi, pestrimi šopki s primernimi trakovi in napisi; nenavadno pozornost pa so vzbujala darila za dame predplesalke, v rudečem polji ,Triglavov' grb, temnobojni orel z narodnimi barvami čez prsi, na emblemu pa napis: ,Triglav 1894'. Tudi ,plesni red' za ostale dame bil je fino izvršen.« Prvo četvorko je plesalo okoli 150 parov.

Novembra 1893 so se člani Triglava v večjem številu udeležili slavnosti češkega akademskega društva Prokop v Leobnu. Dne 24. januarja 1894 so jim člani Prokopa obisk vrnil.¹⁰⁰

Triglav je Prešernovo slavnost (koncert) ponovno pripravil marca 1895. Med 600 prisotnimi v Anskih dvorinah je bila vsaj tretjina Nemcev. Po pozdravnem govoru predsednika Triglava Mihajla Podlesnika je nastopil godalni srbsko-slovenski orkester (Reissigerjeva uvertura »Felsenmühle«). »Gromovito ploskanje dokazalo je vrlim igralcem in vzlasti nadarjenemu njih vodniku g. Gojmiru Kreku, kako ve ceniti taka proizvajanja občinstvo, ki je razvijeno v muzikalnem in lepoglasnem vkusu.« Študent medicine J. Stratek je ob spremljavi klavirja zapel Vilharjevo »Zvezdo«. »V prvič imeli smo priliko čuti obsežen, lep, sonoren glas nadepolnega pevca; dasi ni še dovršen, izšolan baritonista, priznati mu je treba finost v prehodih, in če se bode uril pridno, prerokujemo mu sijajno bodočnost.« Poročevalec Slovanskega sveta je posebej pohvalil orkester slovensko-hrvaških tamburašev in njegovega vodjo Podlesnika, ki so izvedli Ipavec-Neratove »Teharske plemiče«, Mascagni-Gučijevo »Cavalliero rusticano«, »Češke narodne pesmi« in druge skladbe. »Kar smo povedali o prvi točki, velja tudi o vseh teh: finost in dovršenost v sviranju, visoka

¹⁰⁰ »Iz Gradca 26. januarja«, *Slovenski narod*, 1894, št. 23.

tehnika teh, deloma gotovo ne lahkih skladeb in proizvajanje z razumom in srcem. Imeli smo vtis, kakor bi slušali samo umetnike. Glavno zaslugo seveda ima, kakor uže povedano, pri tem g. Krek, ki je s požrtvovalno pridnostjo vabil in vodil ves čas naš orkester in pevske zборе.» Podobna hvala je veljala tudi pevskemu nastopu dr. medicine Bela Štuhca (Ipavčev »Čolniček«, Wagnerjev »Tannhäuser«). »Čista, krasna intonacija, živahnost predavanja, dovršena izreka, izredno krepak, zvonki in obsežen glas, – vse to ga stavi v vrsto opernih pevcev. /.../ Zbora sta bila dva in sicer Ipavčev, 'Kdo je mar' z godbo in Försterjev, 'Venec Vodnikovih pesnij' za klavir in harmonij. Prva pesen, dasi ne lahka po kompoziciji sami, igrala in pela se je v občno zadovoljnost in pohvalo. Priliko smo imeli občudovati divni, mogočni glas g. drd. med. Sierhamerja; želeli bi, da bi nam bila še kedaj prilika dana čuti ga. Na klavirju spremljal je zbor uprav dovršeno g. drd. med. Victor Supan, ki je pozneje pri Vodnikovem vencu takisto mojstersko prebiral harmoniju tipke. – Foersterjev, 'venec' je priznано težka skladba; a čudili smo se, kako izvrstno so peli pevci to pesen, ta melodijozno potpuri slovenskih, skoro ponarujenih napevov. Vtis, kateri je ta zbor napravil na poslušalce, bil je izreden, in ploskanju ni bilo ne konca ne kraja.« Slavnostni govornik je bil jurist Karel Šavnik ml. (1874–1928). Po koncertu je bil komers. »Razvijal se je početkom jako živahno in trajal v najboljši zabavi in radosti do ranega jutra. Lepa vrsta dam ostala je pozno v noč v veseli družbi, in marsikatero sivo glavo opazili smo v naši sredini. Za zdravico vrstila se je zdravica, domovini, rodoljubom, došedšim navlaš k slavnosti ta večer iz domovine, Srbom, Hrvatom, Čehom, Bolgarom itd. Vmes pa so pevci popevali slovenske in slovanske narodne in dijaške popevke.«¹⁰¹

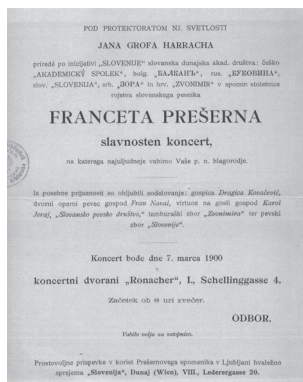
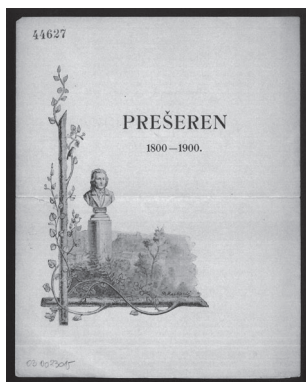

Slika 18: Karel Šavnik ml. (Jutro, 1928, št. 218)

Prešernov večer, ki ga je 1. decembra 1900 v Gradcu priredil Triglav, je bil po mnenju *Slovenca* dokaj medel. »Pričakovali smo mnogo več. Slavnostni govor o Prešernu je bil precej plitev in plehek.« Dijaški pevski zbor je zapel četverospava

¹⁰¹ A-r, »Prešernova slavnost slovenskega akad. društva 'Triglav' / V Gradcu 20. marca«, *Slovanski svet*, 1895, št. 12.

»Strunam« (Davorin Jenko) in »Pod oknom« (Anton Hajdrih). Tamburaški zbor hrvaškega akademskega društva Sloboda je vodil pl. Ghetaldi. »Prosta zabava je jasno pokazala, kako globoko je prodrli Prešernov veliki duh v srca in glave nas malih potomcev.«¹⁰²

Sliki 19 in 20: Vabilo na slavnostni koncert ob stoletnici Prešernovega rojstva 7. marca 1900 na Dunaju

Slika 21: Rajko Nahtigal (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rajko_Nahtigal.jpg)

Dunajska slovesnost ob stoletnici Prešernovega rojstva 7. marca 1900 (Akademsko društvo Slovenija in druga slovanska društva na Dunaju)

Dunajska slovesnost ob stoletnici Prešernovega rojstva, ki je bila 7. marca 1900 v prostorni Ronacherjevi dvorani (Schellinggasse 4), je imela vseslovanski značaj. Prireditelji slavnostnega koncerta, ki je bil organiziran na pobudo Slovenije in pod pokroviteljstvom grofa Jana Harracha, so bila slovanska društva: češko Akademický spolek, bolgarsko Balkana, rusko Bukovina, Slovenija, srbska Zora in hrvaško Zvonimir. Slovenija, ki je imela sedež na Lederergasse 20, je na vabilu napovedala nekatere od sodelujočih in pozvala povabljenca, naj prostovoljne prispevke namenijo v korist Prešernovega spomenika v Ljubljani. »Iz posebne prijaznosti so obljubili sodelovanje: gospica Dragica Kovačević, dvorni operni

¹⁰² »Prešernov večer v Gradcu«, *Slovenec*, 1900, št. 277.

pevec gospod Fran Naval, virtuoz na gosli gospod Karol Jeraj, „Slovansko pevsko društvo“, tamburaški zbor „Zvonimir“ ter pevski zbor „Slovenije“.¹⁰³

Društvo Slovenija je v spomin na slavnost dalo natisniti razglednice z napisom *Največ sveta otrokom sliši slave*. Predloge za razglednice je izdelal slikar Peter Markovič (1866–1929). Natisnil jih je Karol Gorišek na Dunaju. Pripravljalni odbor je to razglednico obenem s 50 razglednicami parčka v gorenjski noši v pokrajini pod Triglavom, ki jih je podaril Ivan Bonač, prodajal na dunajski slovesnosti.

Ronacherjevo dvorano sta krasila Prešernov doprnski kip (delo kiparja Alojzija Repiča, odlitek iz mavca) in slikani portret (slikar Peter Markovič). Med uglednimi gosti so bili grof Jan Harrach, dvorni svetnik Jagič, sekcijski svetnik Globočnik pl. Sorodolski, dvorni svetnik Ploj, češki poslanci Engel, Kramar, grof Deym, Stransky, Čelakovsky, Hořica, Skala, Spidler, poslanci Krščansko slovanske zaveze Barwinsky, dr. Ferjančič s soprogo, Gregorčič, Krek, Kušar, Laginja, Pogačnik, Povše, Pfeifer, Šuklje, Spinčič in Žitnik ter nekdanja izdajateljica ruskega filozofskega lista *Voprosy po filosofiji i psihologiji* gospa Aprikozova iz Rusije, gališki duhovnik Lunevič, dr. Murko, prof. Primožič, urednika Pukl in Podgornik, srbski duhovnik Mišić. Češko društvo umetnic v Pragi je poslalo svojo zastopnico, pisateljico Gabrielo Preissovo (1862–1946). Rusko kolonijo so zastopali Preobraženskiy, Ryškov, Schwarz in štipendist peterburške univerze Jastrebov s soprogi. Zagrebški akademiki so poslali kot zastopnika Brežana in Čvrljugo. Prisotni so bili člani društev Zora, Zvonimir, Akademicky spolek, Bukovina, Ognisko, Siči in Slovensko katoliško akademsko društvo Danica.

Po pozdravu predsednika Prešernovega odbora Vodnika je nastopil slavnostni govornik, slavist, filolog in jezikoslovec Rajko Nahtigal (1877–1958): »*Slavna gospoda! Vaše mnogobrojno število, reprezentujoče ogromno večino slovanskih rodov, dokazuje, da ni zastoj prešnil pred stoletjem nov tok žil slovanskega etnografskega organizma, preporodivši mu dele, vzbudivši v celoti čut sorodstva in teženja po kulturni edinosti.*

Slovanska duhovna solidarnost je tedaj prvič nesvestno zagospodovala!

Ko so Rojenice položile venec najvišjega pesniškega genijstva okolo glave novorojenčkom: ruskemu Puškinu, poljskemu Mickiewiczu, češkemu Čelakovskemu, jadrno so prispele na tožni jug in kumovale v rajskem kraju slovanskih Alp tudi slovenskemu Prešernu.

Da, Prešeren, prvak slovenskih pesnikov, pravi sin in ponos skromnega svojega selskega naroda, sličen mu je v življenju nezapletenih, bednih zgodah ter v duha prebogatih vrlinah, dostojen in v mnogem soroden si drug svojim slavnim slovanskim bratrancem, in tudi tvoja slava je slava slovanska, slava občega kulturnega napredka!«¹⁰⁴

Operni pevec Fran Naval (pravo ime Franc Pogačnik, 1865–1939) je zapel Prešernovo »Nezakonsko mater« »z milobnim svojim glasom tako globoko čuvstveno, njegova interpretacija je bila tako izvirna in dovršena, da je sledil frenetičen aplavz

¹⁰³ Vabilo na Koncert v spomin stoletnice rojstva Franceta Prešerna, Dunaj 1900.

¹⁰⁴ Govor Rajka Nahtigala je objavljen v *Prešernovem albumu* (»Franc Prešeren. 1800–1900«, *Prešernov album*, 1900, str. 720–723).

glasovom njegovega zvonkega grla.» Nastopili so pianistka Kovačevićeva, ki je sodelovala tudi na Puškinovi slavnosti leta 1899. »*Požrtovalnost velesipmatične Hrvatice moramo tembolj občudovati, čim večja umetnica postaja iz nje od dne do dne. Njeno igro krasi čudovita spretnost in sijajno izražanje. Poleg tega je gospica Kovačević jako prikupna prikazen na koncertnem odru.*» Podobno prepričljiv je bil nastop violinista Karla Jeraja (1874–1951). »*Njegova občudovanja vredna tehnika, pod katero, rekel bi, oživi mrtvi instrument, pripovedujoč nam krasne, še neslišane reči iz pravljične dežele glasbe, je občeznana. V zvokih njegovih gosli je zvenela sedaj poezija slovesa, potem zibajoča godba, kakor spomin iz plesne dvorane ali z vožnje po jezeru, ki nas je zazibala naposled v sen umetniškega uživanja in naslajanja. Umetnik, kakor tudi njegova sestra, spremljajoča ga na klavirju, sta žela zaslužen pohvalo.*» Zvonimirjevi tamburaši so zaigrali intermezzo iz »Ksenije« in Zajc-Tudorjevega »Sljepac Marko« »s tako preciznostjo, da smo se čudili, kako more tako malobrojen zbor doseči toliko učinkov in spraviti toliko lepih strani komadov do veljave. Nežen v petju in slikovit v nastopu je bil ženski zbor, krepak mešani zbor, Slovanskega pevskega društva.« Zbor Slovenije pod vodstvom Kozine je zapel Prešernovi »Luna sije« in »Strunam«. Slovesnost je zaključila Volaričeva pesem »Slovanski svet, ti si krasan!« V zabavnem delu je vojaška godba igrala slovanske melodije.¹⁰⁵

Z navdušenim ploskanjem so bili sprejeti telegrami, ki so jih mdr. poslali češka pesnika Svatopluk Čech (1846–1908) in Jaroslav Vrchlický (1853–1912), hrvaški pesnik in urednik *Vineca* Jovan Hranilović (1855–1924), ruski romanopisec Muravlin (grof Dimitrij Golicyn), urednik Komarov idr.¹⁰⁶ Božidar Kukuljević Sakcinski (1861–1927) je iz Ivanca poslal naslednji telegram: »*Ujedinjenje hrvatstva i slovenstva neka bude najdivniji plod bratske slave velikog Prešerna.*» Predsednik Slovenske matice Fran Levec, ki je decembra 1900 pripravil slavnostni predavanji o Prešernu v Narodnem domu in Deželnem gledališču v Ljubljani, je zapisal: »*Slovenska Matica* iskreno pozdravlja Prešernove častivce na Dunaju.« Tržaški Slovenci in drugi Slovani: »*Združenim Slovanom, slavečim stoletnico Prešerna pridružujejo se v duhu združeni tržaški Slovani: Mandić, dr. Gregorin, dr. Rybař, Stulik, Milošević, dr. Abram, dr. Zuccon, dr. Slavik, dr. Kurelić, Jakić, Martelanc, Dolinar, Josip Mankoč, Kavčič, Gomilšak, Stoka, Bogić, Dolenc, Bolonić, dr. Dorčič, Jesenko, Stepančić, Golja, Ivanišević, Sunara, Trunk, Abram, Gabrielčić, Goljevšek, Klinar, Toros, dr. Trnopleasar, Firisin, Cukar, Brnčić, Franc Bergant, Zorko, Perušek, Kunej, Vuković, Resl.*«¹⁰⁷

Slovesnosti, ki so jih prirejali slovenski študentje na Dunaju in v Gradcu, so bile pomemben del kulturnega oziroma narodotvornega procesa, v katerem je dr. France Prešeren v drugi polovici 19. stoletja postal osrednji »nacionalni pesnik«, pesniški genij, ki je povzdignil slovensko literaturo na svetovno raven in Slovencem na ta način omogočil, da so se lahko postavili ob bok drugim narodom. Odločilno spodbudo so prispevali mladoslovenci, ki so s slavljenjem Prešernovega

¹⁰⁵ Svito Repouž, »Prešernova slavnost na Dunaju«, *Slovenski narod*, 1900, št. 59.

¹⁰⁶ Svito Repouž, »Prešernova slavnost na Dunaju«, *Slovenski narod*, 1900, št. 58.

¹⁰⁷ Svito Repouž, »Prešernova slavnost na Dunaju«, *Slovenski narod*, 1900, št. 60.

spomina vzpostavili lasten kulturni koncept, s katerim so odgovorili na staroslovenski program, v katerem je mesto prvega pesnika pripadlo Valentinu Vodniku. Generacijska bližina in ne nazadnje dejstvo, da je na Dunaju živel Josip Stritar, sta vplivala na odločitev, da so slovenski študentje začeli prirejati Prešernove slovesnosti, Vodnikove slovesnosti pa so sčasoma opustili. Vrhunec omenjenega procesa so predstavljale slovesnosti ob stoletnici Prešernovega rojstva in postavitev Prešernovega spomenika v Ljubljani pet let kasneje.

Različne slovesnosti na Dunaju in v Gradcu so bile v svoji zasnovi med seboj presenetljivo podobne, saj skoraj pri vseh srečamo slavnostne govornike in podobno strukturirane govore, recitacije, pevske in glasbene točke ter zabavni del. Kulturne prireditve so bile obenem rituali, namenjeni negovanju kulta Prešernovega pesniškega genija in potrditvi ustvarjalnega naboja slovensko zavednega prebivalstva. Zato ni presenetljivo, da je večina poročevalcev pisala z veliko naklonjenostjo o nastopajočih na prireditvah, čeprav so ti spadali med amaterske oziroma ljubiteljske izvajalce. Organizatorji Prešernovih slovesnosti so sčasoma prevzeli vidne kulturne in politične funkcije. V narodnih gibanjih ima čaščenje narodnih junakov tudi pomembno povezovalno vlogo, zato so bile Prešernove »bésede«, komersi, koncerti, večeri in druge slovesnosti priložnost za povezovanje Slovencev med seboj in z drugimi slovanskimi društvi.

Viri in literatura

Časopisni viri

- M., »Iz Dunaja 18. julija«, *Novice*, 1862, št. 30.
 »Iz Gradca 16. januarja«, *Novice*, 1866, št. 4.
 »Iz Dunaja«, *Slovenski glasnik*, 1867, št. 2.
 »Dunaj 30. nov.«, *Novice*, 1867, št. 49.
 »Preschernfeier«, *Laibacher Tagblatt*, 1867, št. 280.
 »Beseda na spomin Preširnu«, *Novice*, 1868, št. 50.
 Š-š-š-š-š! (Fran Levca), »Pismo z Dunaja (Preširnova beseda)«, *Slovenski narod*, 1868, št. 106.
 P., »Slovenski študentje«, *Slovenski narod*, 1869, št. 138.
 »V spomin rojstnega dneva dr. Fr. Prešerna«, *Novice*, 1870, št. 48.
 »Na Dunaji 4. dec.«, *Novice*, 1870, št. 49.
 -u- (Josip Jurčič), »Beseda v Preširnov spomin na Dunaji«, *Slovenski narod*, 1870, št. 136.
 -u- (Josip Jurčič), »Preširnova slavnost na Dunaji«, *Slovenski narod*, 1870, št. 142.
 Fran Levca, »Vodnik in Preširen (Slavnostni govor Fr. Levca pri Preširnovi besedi na Dunaji 2. decembra 1870)«, *Slovenski narod*, 1870, št. 144.
 Josip Stritar, »Preširnu na spomin«, *Zvon*, 1870, št. 22.
 »Beseda«, *Zvon*, 1870, št. 24, str. 388.
 »Z Dunaja 11. marcija«, *Soča*, 1872, št. 11.
 »Vabilo k besedi«, *Slovenski narod*, 1872, št. 14.
 »Iz Dunaja 10. marca. Svečanost v spomin Preširnu«, *Slovenski narod*, 1872, št. 30.
 Josip Stritar, »Na Preširnovem domu 15. septembra 1872«, *Slovenski narod*, 1872, št. 107.
 M. R. (Fran Levca), »Preširnova slavnost v Gorici«, *Soča*, 1873, št. 2.
 »Iz Gorice 2. jan.«, *Slovenski narod*, 1873, št. 4.
 »Iz Dunaja 17. jan.«, *Slovenski narod*, 1873, št. 15.

- J. Sl...c, »Čestilci Preširnovi«, *Slovenski narod*, 1874, št. 286.
 »Z Dunaja 13. decembra«, *Slovenski narod*, 1874, št. 288.
 Josip Stritar, »Preširnova oporoka«, *Slovenski narod*, 1874, št. 288.
 »Z Dunaja 18. decembra«, *Slovenski narod*, 1874, št. 292.
 »Iz Gradca 29. nov.«, *Slovenski narod*, 1876, št. 279.
 »Iz Gradca 18. decem.«, *Slovenski narod*, 1876, št. 293.
 »Govor pri Preširnovi slavnosti. V Gradcu pri besedi slovan. pevskega društva 9. decembra«, *Zora*, 1876, št. 24.
 »Z Dunaja 9. decembra«, *Slovenski narod*, 1877, št. 284.
 »Iz Gradca 10. dec.«, *Slovenski narod*, 1877, št. 285.
 »Z Dunaja 28. nov.«, *Slovenski narod*, 1878, št. 278.
 »Iz Gradca 13. dec.«, *Slovenski narod*, 1878, št. 290.
 §, »Z Dunaja 24. novembra«, *Slovenski narod*, 1879, št. 276.
 »Iz Gradca«, *Slovenski narod*, 1879, št. 282.
 Danilo Majaron, »Dné 3. decembra 1879!«, *Slovenski narod*, 1879, št. 284.
 §, »Z Dunaja 5. decembra«, *Slovenski narod*, 1879, št. 286.
 »Iz Gradca 5. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 282.
 (Jakob Žnidaršič), »Iz Gradca 8. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 284.
 -u- (Josip Jurčič), »Z Dunaja 9. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 286.
 »Z Dunaja 9. dec.«, *Slovenski narod*, 1880, št. 286.
 »Z Dunaja 18. decembra«, *Slovenski narod*, 1880, št. 293.
 »Vabilo na slavnost«, *Slovenski narod*, 1882, št. 276.
 »K Preširnovi slavnosti dunajske ,Slovenije««, *Slovenski narod*, 1882, št. 280.
 L-br, »Preširnova slavnost na Dunaji, 6. decembra 1882«, *Slovenski narod*, 1882, št. 284.
 »Za Preširnov god«, *Slovenski narod*, 1882, št. 294.
 II., »Z Dunaja 12. dec.«, *Novice*, 1884, št. 51.
 »Vabilo na Preširnovu slavnost«, *Slovenski narod*, 1884, št. 278.
 »Akad. društvo ,Slovenija««, *Slovenski narod*, 1885, št. 279.
 »Akad. društvo ,Slovenija««, *Ljubljanski list*, 1885, št. 279.
 »Iz Gradca. 12. decembra (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1885, št. 286.
 »Preširen-Abend in Wien«, *Laibacher Zeitung*, 1886, št. 291.
 (Fran Levec), »Z Dunaja 22. decembra«, *Slovenski narod*, 1886, št. 294.
 Josip Blaž, »Zgodovina akademičnega društva Triglav««, *Slovan*, 1886, št. 7, str. 108.
 »Iz Gradca 10. decembra«, *Slovenski narod*, 1887, št. 283.
 »Akademično društvo ,Triglav' v Gradci«, *Slovenski narod*, 1888, št. 284.
 Andrej Lenarčič, »Z Dunaja 9. decembra«, *Slovenec*, 1890, št. 283, 285.
 »Z Dunaja 5. decembra«, *Slovenski narod*, 1890, št. 283.
 »Narodu slovenskemu!«, *Ljubljanski zvon*, 1891, št. 3.
 »Prešerнова slavnost akademičnega društva ,Triglav'-a v Gradci«, *Slovenski narod*, 1891, št. 284, 285, 287.
 »Prešerнова slavnost ,Triglava' 24. januarja«, *Vesna*, 1893, št. 28.
 »Iz Gradca 26. januarja«, *Slovenski narod*, 1894, št. 23.
 A-r, »Prešerнова slavnost slovenskega akad. društva ,Triglav' / V Gradcu 20. marca«, *Slovanski svet*, 1895, št. 12.
 »Prešernov večer v Gradcu«, *Slovenec*, 1900, št. 277.
 Svito Repouž, »Prešerнова slavnost na Dunaju«, *Slovenski narod*, 1900, št. 58, 59, 60.
 Andrej Ferjančič, »Iz mojih spominov«, *Življenje in svet*, 1927, št. 15, str. 420–421.

Literatura

Pesmi Franceta Preširna, Klasje z domačega polja (Nabrala in izdala J. Jurčič in J. Stritar), Ljubljana 1866.

Vencajz, Janko, *Spomenica o petindvajsetletnici akad. društva Slovenija na Dunaji*, Ljubljana 1894.
Prešernov album. Ob stoletnici pesnikovega rojstva (1880–3. XII. 1900) izdal Ljubljanski zvon, Ljubljana 1900.

Kelemina, Jakob, Hraševce, Šandor in Serajnik, Srečko, *Akad. tehn. društvo »Triglav«: Njegov razvoj in zgodovina tekom 30 let*, Ljubljana 1906.

Prijatelj, Ivan: Vloga 'omladine' v prvem obdobju 'mladoslovenskega' pokreta. *Ljubljanski zvon*, 1924, str. 150–158, 209–217, 281–287, 343–350, 414–431, 531–537, 594–603, 670–677, 729–737.

Stritar, Josip, *Zbrano delo, Šesta knjiga*, Ljubljana 1955.

Prijatelj, Ivan, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, Četrta knjiga, Ljubljana 1961.

Šuklje, Fran, *Sodobniki, mali in veliki*, III. del spominov, Ljubljana 2010.

Avstro-ogrška monografija v besedi in podobi, Ljubljana 2018.

SUMMARY

Prešeren, The Vienna Slovenija Society and the Graz Triglav Society. Prešeren Celebrations in Vienna and Graz in the Final Decades of 19th Century

Damir Globočnik

The 1850s saw Prešeren in competition with Valentin Vodnik for the position of Slovenia's foremost "national" poet. The first cultural organisations to honour Prešeren's memory with a special commemorative event (called a *béseda*) were the Škofja Loka reading society (11 February 1863) and the Kranj reading society (13 December 1863), although the following year they forgot about Prešeren and once again celebrated Vodnik. In 1866, three exponents of the Young Slovene Movement – Fran Levstik (1831–1887), Josip Stritar (1836–1923), and Josip Jurčič (1844–1881) – published the first edition of Prešeren's *Poems*, containing the influential essay that enthroned Prešeren as the nation's foremost poet. The idea of publishing a collection of Slovene classics – of which Prešeren's *Poems* was the only volume to see publication – came about in the context of a Viennese literary society, in which Jurčič and Stritar were the most active members.

The Old Slovenes venerated Vodnik and Jovan Vesel Koseski, while the Young Slovenes chose Prešeren. Likewise, Slovene students in Vienna and Graz gave precedence to Prešeren over Vodnik. Slovenes in Vienna, where the majority of Slovene university students studied, honoured the memories of both Prešeren and Vodnik with major commemorations in 1864. Over time, however, they began to devote more attention to Prešeren.

In January 1866, a *béseda* was held for Prešeren by the Slovenija literary society in Graz. The keynote speech given by Albert Levičnik (1846–1934) at the *béseda* held in Prešeren's memory by Slovene university students in Vienna in January 1867 showed the influence of Stritar's essay.

The Slovene student society Sava was founded in November 1867 at the prompting of Fran Levec (1846–1916) and Fran Šuklje (1849–1935) and organised a Prešeren celebration in December of that same year. In February 1868, by agreement with the Croatian literary society Velebit, a new joint society called Jug ("South") was founded. The only important public event organised by Jug (at the prompting of the society's secretary Fran Levec) was a *béseda* for Prešeren in December 1868. In May 1869, Slovene students in Vienna founded a new academic society called Slovenija, which presented itself to the other Slavs in Vienna with a Prešeren celebration in December 1869. The keynote speaker at this celebration – and at the *béseda* dedicated to Prešeren in December 1870 – was Fran Levec. The celebration was organised by a special section of the society headed by Fran Šuklje.

The Slovenija society in Vienna was unsuccessful in its attempt to organise a *béseda* for Prešeren in 1872 (or early 1873). The reason given for this was a shortage of singers and a lack of cohesion among them. Prešeren's memory was instead honoured with a solemn assembly or meeting in March 1872.

In December 1874, instead of a *béseda*, the Slovenija society in Vienna organised a concert to mark the 25th anniversary of Prešeren's death. Josip Stritar, an honorary member of Slovenija, composed the poem *Preširnova oporoka* ("Prešeren's Will") for the ceremony. The funds raised through the sale of concert tickets were presented to Prešeren's illegitimate daughter Ernestina Jelovšek (1842–1917), who at that time lived in Vienna with her mother Ana Jelovšek (1823–1875) in humble conditions.

The Slovenija society temporarily suspended its activities in the summer semester of 1873, whereupon the leading role in the Slovene students' movement passed for a time to students in Graz. Slovene students in Graz founded the Triglav student society on 15 December 1875. By 1906 it had held six commemorations of Vodnik (the first of them in February 1876) and fifteen commemorations of Prešeren.

The Slavonic Student Choral Society (founded in Graz in 1876) gave its first public per-

formance at the Prešeren celebration in December 1876. In his keynote speech, Simon Rutar (1851–1903) drew on the speech given by Fran Levec at the Vienna celebration in December 1870. At the Prešeren celebration, jointly organised by the Triglav society and the Slavonic Student Choral Society in December 1877, the police intervened to prohibit the planned recital of Vodnik's ode *Illyria rediviva*, the first item on the programme. In December 1879, the Slovenija society in Vienna held a meeting in memory of Prešeren (a similar meeting honouring the Slovene deputies in the Imperial Parliament was not permitted by the police).

The gala concert held to mark the centenary of Prešeren's birth in March 1900, an initiative of the Slovenija society, had a pan-Slavist character.

The article at hand offers a detailed description of the Prešeren celebrations organised by Slovene students in Vienna and Graz between 1864 and 1900, listing the prominent figures and representatives of other Slav associations or societies who attended these events, and covering the principal emphases of keynote speeches and some reactions to the events (e.g. telegrams). It also draws attention to the relatively uncritical reporting of events of a national character and Prešeren's growing importance in the second half of the nineteenth century. The 1890s saw intense preparations for the erecting of a statue of Prešeren in Ljubljana, by which time Prešeren's status as the greatest Slovene poet was already undisputed.

Marija Wakounig

Ivan Žolger: Staatsrechtler – Minister ohne Portefeuille – Delegat.

Studie zur Elitentransformation in der späten Habsburgermonarchie

WAKOUNIG, Marija, Dr., Univ. Prof., Universität Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte, A-1090 Wien, Spitalgasse 2, marija.wakounig@univie.ac.at

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4697-3735>

Ivan Žolger: Staatsrechtler – Minister ohne Portefeuille – Delegat. Studie zur Elitentransformation in der späten Habsburgermonarchie

Zgodovinski časopis (Historische Zeitschrift), Ljubljana 79/2025, No. 1–2, pp. 104–119, 60 Fußnoten

Sprache: De.(Sn., De., Sn.)

Der Untersteirer Ivan Žolger (1867–1925) gehörte zur jenen intellektuellen bürgerlichen Elite, die sich in der späten Habsburgermonarchie herausgebildet hatte und nach deren Zusammenbruch in den neuen Nationalstaaten führend behaupten konnte. Žolger blieb bis zum Ende der Monarchie als einziger Südslawe und Slowene im Ministerrang (ohne Portefeuille) der Dynastie und dem Kaiserstaat loyal; danach stellte er sein Wissen und seine Loyalität in den Dienst des neuen SHS-Staates bzw. des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen, vertrat im Rahmen der jugoslawischen Delegation Slowenien auf der Friedenskonferenz in Paris, war der erste jugoslawische Vertreter beim Völkerbund in Genf sowie Mitglied des Ständigen Internationalen Gerichtshofs in Den Haag. Auch das Privatleben von Žolger kann als Beispiel für die Transformation herangezogen werden: Als Sohn eines slowenischen Bauern ehelichte der Jurist die Tochter eines vermögenden, zum Katholizismus konvertierten, Fabrikanten, mit der er drei Kinder hatte und Slowenisch als Familiensprache in Wien und Maribor praktizierte.

Schlüsselwörter: Elitentransformation, Habsburgermonarchie, Minister ohne Portefeuille, Verfassung, Staat der Slowenen Kroaten und Serben/ Königreich der Serben; Kroaten und Slowenen, Pariser Friedenskonferenz.

WAKOUNIG, Marija, dr., univ. prof., Univerza na Dunaju, Inštitut za vzhodnoevropsko zgodovino, A-1090 Wien Spitalgasse 2, marija.wakounig@univie.ac.at

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4697-3735>

Ivan Žolger: ustavni pravnik – minister brez listnice – delegat. Prispevek k transformaciji elit v pozni Habsburški monarhiji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 1–2, str. 104–119, 60. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik De.(Sn., De., Sn.)

Spodnještajerec Ivan Žolger (1867–1925) je spadal k intelektualni meščanski eliti, ki se je izoblikovala v pozni Habsburški monarhiji in se je po njenem razpadu uveljavila kot vodilna v novih nacionalnih državah. Večjezični ustavni pravnik in univerzitetni profesor si je kot visoki državni uradnik pridobil veliko teoretičnega znanja o naravi državnosti in se dobro zavedal krhkosti državnih tvorb. Do konca monarhije je kot edini Slovenec in južni Slovan na položaju ministra (brez listnice) ostal do konca monarhije zvest habsburški dinastiji in Avstriji, po razpadu pa je svoje znanje in zvestobo namenil novi Državi SHS oziroma Kraljevini SHS. V okviru jugoslovanske delegacije je na mirovni konferenci v Parizu zastopal Slovenijo, bil prvi jugoslovanski predstavnik pri Ligi narodov v Ženevi in član Stalnega sodišča za mednarodno pravo v Haagu. Tudi Žolgerjevo zasebno življenje je primer transformacije: kot sin slovenskega kmeta se je poročil s hčerko bogatega, spreobnjenega industrialca in si ustvaril družino ter na Dunaju in v Mariboru kot družinski jezik uporabljal slovenščino.

Ključne besede: transformacija elit; Habsburška monarhija, minister brez listnice, ustava, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov/Kraljevina Srbov, Hrvatov, Slovencev; Pariška mirovna konferenca.

*Heike und Ludwig „Wiggerl“ Hagen
in Dankbarkeit gewidmet!*

Diese Abhandlung möchte einen Beitrag zur Erforschung jener Akteure leisten, die sich aufgrund ihrer Begabung und Bildung noch vor dem Ende der Habsburgermonarchie zur intellektuellen Elite emporschwingen konnten, die den Zusammenbruch nicht nur erahnt, sondern vorausgesehen und erwartet haben, und die dank ihrer beruflichen Stellung an der Spitze des sinkenden Kaiserreiches in der Lage waren, nach dessen Zusammenbruch 1918 als elitäre Transmitter zweier Systeme in einem neuen (National-)Staat in Erscheinung zu treten.

Die vorläufigen Forschungsergebnisse zu Ivan (bzw. Johann) Žolger (Žolgar) basieren hauptsächlich auf bis dato nicht bekannten Egodokumenten¹; mit diesen sind Materialien gemeint, die im Kontext einer Person entstanden sind, wie Personenstandskunden (Geburts-/Heirats-/Sterbeurkunde, Heimatschein, oder Immatrikulation-sunterlagen), Berichte in Medien oder Gerichtsakten, Korrespondenzen, Tagebücher etc.² In der Forschungsliteratur taucht Žolger relativ häufig im Zusammenhang mit der Entstehung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben bzw. des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen³ oder im Rahmen der Friedenskonferenzen in Paris 1919/1920⁴ auf. Wer er war, wie er agierte oder wie er sein Privatleben gestaltete, darüber ist wenig bekannt. Das allerdings ist von großer Relevanz. Žolger hat mehrere grundlegende Werke verfasst, darunter 1917 eines, das bis heute zu den maßgeblichen gehört, wenn man sich mit dem Hofstaat an sich beschäftigt⁵: In dieser Monographie findet man sowohl eine Anleitung wie Staatlichkeit begründet, d.h. welche Ingredienzien ein Herrschaftsgebilde besitzen muss, um als solches anerkannt zu werden, als auch eine Anleitung, wie ein Staat „versenkt“ wird.

¹ Originaldokumente oder deren Abschriften wurden der Verfasserin von den nichtleiblichen Erben von Ivan Žolger freundlicherweise in Kopie zur Verfügung gestellt. Diese werden in Folge als (PAW), (FŽ) angeführt.

² Zu den Egodokumenten vgl. Fulbrook – Rublack, *In Relation*, S. 263–277. Ferner Schulze, *Ego-Dokumente*.

³ In diesem Zusammenhang ist auf die folgende Publikation zu verweisen: Gašparič–Škrubej, *Slovenski pravniki* (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>), sowie auf Rahten, *Zur Biographie*, 225–232.

⁴ Die neuesten Ergebnisse siehe bei Rahten, *Po razpadu*.

⁵ Žolger, *Der Hofstaat*. Siehe dazu das ausführliche Feuilleton von Wilhelm Weckbecker in der *Neuen Freien Presse*, Wien 31. 8. 1917, S. 1–5.– Wissenswertes zum Ritter-Titel: Žolger hat nie einen Wappenbriefentwurf abgeliefert, auch nie die Titelverleihungsurkunde abgeholt. Siehe dazu ÖStA/AVA, Akte des k.k. Ministerrats-Präsidiums (AM-P), Wien 10. und 15. 6. 1917.

Abb. 1: Ivan Žolger um 1900 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ivan_%C5%BDolger.jpg)

Biographisches

Ivan Žolger wurde am 22. Oktober 1867 in Devina 21 in der Untersteiermark als erstes von acht Kindern (sieben Söhne, eine Tochter) geboren.⁶ Seine Eltern, Ana und Ivan (auch Johann Scholger, vulgo Trah), entstammten beide soliden bäuerlichen Verhältnissen. Die Klassifizierung „Grundbesitzer“ in den jeweiligen Taufscheinen⁷, aber auch in den Immatrikulationsunterlagen⁸, lassen darauf schließen, dass sie als Untertanen der Grafen Attems nach der Grundherrschaftsaufhebung 1848 etwas mehr erwerben konnten als ein Keuschler und somit auch etwas mehr galten.

Nach dem Besuch der Volksschule in Slovenska Bistrica (Windischfeistritz) konnte der außergewöhnlich begabte Ivan von 1880 bis 1888 dank Unterstützung des heimischen Pfarrers das deutschsprachige Gymnasium in Maribor (Marburg) besuchen. Nach der mit Auszeichnung bestandenen Matura leistete er als Einjährig-

⁶ Im zweisprachigen Taufschein/Krstni list der Stadtpfarre Slovenska Bistrica (Windisch Feistritz), Geburts- und Taufprotokoll, tomus VIII, pag. 53 wurden als Eltern Ivan (Johann) Žolger und Anna (geborene Marušek), als Taufpaten (Simon Ačko und Ursula Pristovnik, Grundbesitzer) und die Hebamme Maria Verschitz „ungeprüft“ eingetragen. In der Taufmatrikel <https://data.maticula-online.eu/de/slovenia/maribor/slovenska-bistrica/02576/?pg=53> wurden alle Namen, bis auf den Nachnamen der Mutter, germanisiert. Auch der Nachname des Vaters wurde später von „Prach-Sorger“ (Verschreibung für Scholger/Žolger) in „recte Žolger“ ausgebessert. Darin ist auch ein Nachtrag aus dem Sterbejahr 1925: „Postal jako slaven mož.“ Siehe dazu auch schriftliche Auskünfte aus den Tauf (Geburts)-, Trauungs- und Sterbe-Matrikeln über die Familie des Johan[n] Žolgar (!) vom Stadtpfarramt Slovenska Bistrica (Windisch-Feistritz) 30. 8. 1888: Ivans Brüder Josef, Anton, Ludwig, Franz und Ignaz kamen zwischen 1870 und 1878 zur Welt, 1880 seine Schwester Amalia und 1882 schließlich sein Bruder Karl. Siehe PAW, FŽ, Kopien.

⁷ Zum Vater Johann/Ivan (*19. 12. 1834) siehe Poročni list (Testimonium copulationis), 20. 2. 1865 mit einem Auszug aus der Poročna knjiga (Matrimonium parochiae) VI, DS. 85, ausgestellt in Slovenska Bistrica (Windisch Feistritz!), 7. 7. 1941; siehe dazu auch: <https://data.maticula-online.eu/de/slovenia/maribor/slovenska-bistrica/02608/?pg=86>. Siehe dazu auch den Auszug aus dem Rojstni in krstni list der Pfarre Slivnica für die Mutter Ana (*1. 6. 1845 Juni), ausgestellt am 10. September 1938 in Slivnica bzw. <https://data.maticula-online.eu/de/slovenia/maribor/slivnica-pri-mariboru/02514/?pg=142>. Siehe PAW, FŽ, Kopien.

⁸ UAG, Nationale Žolger/W 1888/89.

Freiwilliger seinen Militärdienst ab.⁹ Danach (1889) übersiedelte der junge Leutnant in der Reserve zum Studium der Rechte nach Graz (1889–1892 beendet¹⁰) und bediente sich nach dem Abschluss aller Lehrveranstaltungen einer damals den adeligen bzw. gut situierten und bürgerlichen Studierenden vorbehaltenen Mode, nämlich der *peregrinatio academica* (studentische Mobilität)¹¹, die ihn nach Paris führte (1892–1893¹²).¹³ Die daraus resultierenden Französischkenntnisse sollten sich als sehr fruchtbar und karrierefördernd erweisen. Sein Studium finanzierte sich Žolger (wie damals für begabte Studierende aus bauerlichen und ärmeren Schichten üblich) mit so genannten Instruktionen. Unter diesem Begriff ist der private Nachhilfeunterricht für vermögende Schüler und Studenten zu verstehen. Noch vor der *sub auspiciis Imperatoris*-Promotion im Juni 1895 – welcher historische Bedeutung beigemessen wurde, zumal sie am 14. Juni 1895 quasi auch das neue Grazer Universitätsgebäude promovierte¹⁴ –, nahm er 1894 seine ersten Anstellungen als Konzeptspraktikant der Statthalterei in Graz und in Ptuj (Pettau) an. Bereits 1898 wechselte er in das Ministerium für Bildung und Unterricht nach Wien¹⁵, in dem seine wissenschaftliche und auch politische Karriere, sozusagen im Windschatten des Ministerratspräsidiums, begann: Žolger stieg in Folge 1902 zum Unterstaatssekretär auf, 1905 zum Ministerialsekretär, 1908 zum Sektionsrat, 1911 zum Ministerial und 1915 zum Sektionschef.¹⁶

Die Anstellung Žolgers im Unterrichtsministerium beförderte auch sein Standing innerhalb der bildungs- und wirtschaftsbürgerlichen Gesellschaft Wiens. In der schmalen slowenischen Intellektuellen- und Politikerschicht, besonders bei den Vätern von heiratsfähigen Töchtern, gehörte der polyglotte und gesellschaftlich eher zurückhaltende Žolger zu den begehrten Junggesellen. Versuche befreundeter slowenischer Politiker, ihn bei den wenigen nobilitierten und sozial aufgestiegenen slowenischen Familien als passenden Heiratskandidaten einzuführen, schlugen fehl, weil sich deren Töchter wohl eher einen wohlhabenden und nicht ursprünglich dem slowenischen Bauernstand entstammenden Bräutigam vorgestellt haben¹⁷; auch das

⁹ Der Konduitenliste (Art Grundbuchblatt des k.u.k. Kriegsministeriums) ist eine interessante Personenbeschreibung zu entnehmen: Demnach hatte der 1,67m große Žolger blondes Haar und blaue Augen, eine groß proportionierte Nase, ein rundes Kind und ein längliches Gesicht. ÖStA/AVA, Grundbuchblatt Žolger 1888/1889.

¹⁰ Zum Studienende 1892 in Graz vgl. das Gesuch um die Venia legendi, UAG, Habilitationsacte (HA) Žolgers 1898, Graz 9. 1. 1898.

¹¹ Zur studentischen Mobilität im 19. Jahrhundert vgl. Plaschka – Mack, Wegenetz europäischen Geistes.

¹² Žolger gab an, dass er ein Jahr (1892/1893) an der École de droit in Paris verbracht habe. Siehe dazu Personalblätter der Universität Wien, UAW, Senat S 304.13449.

¹³ ÖStA/AVA, Standesausweis Žolger.

¹⁴ Grazer Tagblatt, Graz 14. Juni 1895, S. 11. Vgl. dazu auch Das Vaterland, 19. 6. 1895, S. 11.

¹⁵ Zum so genannten Domizilwechsel siehe Žolger an Dekanat Graz, Wien 12. 12. 1898, UAG, HA Žolger.

¹⁶ 1907 wurde er mit der Leitung des Staatsrechtlichen Departements betraut, mit dem er Wesentliches zur Verwaltung und zur Verfassung entwickelte und in dem er erste Überlegungen über Verfassungen und deren Änderungen anstellte. ÖStA/AVA, Standesausweis Žolger.

¹⁷ Vgl. Hribar, *Moji spomini I*, S. 181: „Edina izjema je bil dr. Ivan Žolger. Le-ta me je prosil, naj ga vpeljem pri Gorupu. Omogočil sem mu, da je ob velikih počitnicah bil gost

sagt sehr viel über das elitäre Selbstverständnis einer in sozialer und ethnischer Transition befindlichen Gesellschaft knapp nach der Jahrhundertwende aus.

Žolger ehelichte als knapp Neununddreißigjähriger (am 2. Oktober) 1906 in der Pfarrkirche Maria Hilf Elsa (Elisabeth Cäcilia Maria) Friedmann (geb. 11. Dezember 1879). Elsa war die Tochter des vermögenden Krawattenstoffe- und Seidentücherfabrikanten Max(imilian) Friedmann¹⁸ und der Anna, geborene Winterstein.¹⁹ Beide Eltern entstammten vermögenden mährisch-jüdischen Familien, die noch in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zum Katholizismus konvertiert waren. Ihrem Ehemann und den drei gemeinsamen Kindern (Aleksander, Ivan, Ana/Anica) zuliebe erlernte Elsa die slowenische Sprache. Die Familie lebte in der äußeren Auhofstraße nahe dem Lainzer Nikolaitor in einem extra für sie erweiterten Jugendstilhaus mit einer parkähnlichen Anlage, bewacht von einem britischen Langhaarcollie.²⁰

Abb. 2: Žolger mit seiner Frau um 1910 (Privatbesitz)

Gorupovih, ki so bivali v Krivi Vrbi ob Vrbskem jezeru. Toda zdi se, da Gorupove hčere niso bile očetovega prepričanja in da jim je Slovenec bil nekam premalo. Skratka obnašale so se proti mlademu, inteligentnemu in družabno olikanemu dr. Žolgerju tako, da je le-ta sklepal, da jim ni všeč, ako jih obiskuje. Zato je, da pokaže Gorupovim svojo veljavo, poiskal si na Dunaju primerno in premožno nevesto. Ta nevesta je bila sicer Nemka po rodu; a naučila se je svojemu možu na ljubo slovensko in odgaja tudi deco v slovenskem narodnem duhu.”

¹⁸ Zu Friedmanns Fabrik in Svitavy (Zwittau, Mähren) siehe Bujatti, *Geschichte der Seiden-Industrie*, S. 161.

¹⁹ Siehe dazu <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/06-gumpendorf/02-75/?pg=139>, Trauungs-Schein der Pfarre Gumpendorf Wien VI., fol. 106, 2. Oktober 1906; sowie <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/13-ober-st-veit/02-06/?pg=78>, Trauungs-Schein der Pfarre Ober St. Veit Wien in Hietzing, toms 4, fol. 76, Wien 10. 9. 1876 (Trauung der Eltern von Elsa Friedmann, Maximilian Friedmann, *9. August 1845, und Anna Winterstein, *31. März 1854).

²⁰ Die Angaben beziehen sich auf Unterlagen und Fotos sowie Interviews (geführt zwischen 2015–2018) mit den Erben nach Ivan Žolger, PAW, FŽ, Kopien.

Diese großbürgerliche Idylle bekam Risse. Die Jahre nach dem Ersten Weltkrieg blieben nicht ohne Folgen für die Familie. Ivan Žolger gehörte nach dem Zerfall der Monarchie der bildungspolitischen Elite eines neuen Staates an, bis er am 16. Mai 1925 im 58. Lebensjahr seinem Krebsleiden (einem Gehirntumor) auf der Laßnitzhöhe in der Steiermark erlag.²¹ Er wurde nach Wien überführt, wo er am 20. Mai 1925 am Hütteldorfer Friedhof begraben wurde.²²

Berufliches

Žolger, der seit 1894 in der staatlichen Verwaltung tätig war, verfolgte parallel dazu auch eine akademische Karriere auf dem Gebiet des Verwaltungs- und Staatsrechtes. Sein Versuch, sich 1898 an der Universität Graz mit der Habilitationsschrift *Das österreichische Verordnungsrecht* für Verwaltungslehre und österreichisches Verwaltungsrecht zu habilitieren, scheiterte.²³ Paul Steinlechner (1841–1920)²⁴, ein Mitglied der Habilitationskommission und Professor für Österreichisches Zivilrecht, verfasste (im Oktober 1898) ein 27 Seiten umfassendes polemisches Vernichtungsgutachten, das er „Correferat“ nannte und in dem er dem Habilitationswerber Unkenntnis der Materie und Plagiiierung zu beweisen versuchte.²⁵ Damit war das positive Gutachten (Juni 1898) des berühmten Staats- und Verwaltungsrechtlers Ludwig Gumpłowicz (1838–1909²⁶), ebenfalls Professor in Graz, vom Tisch, und Žolger gezwungen, sein Gesuch um Habilitation im Dezember 1898 zurück zu ziehen.²⁷

Da dem Habilitationsakt in Graz weder die fast 500 Seiten lange Habilitationsschrift, noch der beigezeichnete Lebenslauf, noch die geplanten Vorlesungen angefügt sind, ist es schwer, die Sachverhalte zu klären. Interessant ist, dass sich Žolger mit derselben Arbeit an der Universität Wien ein Jahr später (1899) aus Verwaltungslehre und österreichisches Recht habilitiert hat. Da die Archivalien der Juridischen Fakultät Raub eines Bombentreffers Ende des Zweiten Weltkrieges wurden, wird die Nachwelt auf das, was sich rund um diese Habilitation tatsächlich abgespielt hat, noch etwas warten müssen.²⁸ Warum sich die Grazer so vehement

²¹ Žolger erlag am 16. Mai 1925 um 22.00 Uhr einer „Gehirngeschwulst und Gehirn-lähmung“. Siehe dazu die Abschrift Kopie des Totenscheins der Pfarre Nestelbach vom 2. Juni 1925 (entnommen dem Sterbeprotokoll der Pfarre Nestelbach, tomus VIII, pag. 209), PAW, FŽ, Kopien. – Vgl. *Die Stunde*, Wien 23. 5. 1925, S. 6; *Neues Grazer Tagblatt*, Graz 19. 5. 1925, S. 5; *Wiener Zeitung*, Wien 20. 5. 1925, S. 4–5;

²² 1978 ließen die noch lebenden Kinder Žolgers die Eltern von der Hütteldorfer Familiengruft auf den Wiener Zentralfriedhof umbestatten. Siehe dazu. <https://www.friedhofewien.at/verstorbenensuche?name=Zolger+Ivan&cemetery=Alle+Friedhöfe&find=true&sort=Familienname&order=ascend&histGr=true>; <https://www.friedhofewien.at/verstorbenensuche-detail?fname=Ivan+Zolger&id=034DB7KK.I&initialId=034DB7KK.I&fdate=1978-04-24&c=046&hist=false>, 30.6.2024.

²³ UAG HA Žolger.

²⁴ http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Steinlechner_Paul_1841_1920.xml, 30.6.2024.

²⁵ UAG, HA Žolger.

²⁶ <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118719475.html#ndbcontent>; http://www.biographien.ac.at/oebl_2/106.pdf, 30.6.2024.

²⁷ UAG, HA Žolger.

²⁸ Siehe dazu Personalblätter der Universität Wien, UAW, Senat S 304.13449. Die Verfasserin dankt der via E-Mail übermittelten Auskunft des Leiters des UAW, Hofrat Mag. Thomas Maisel, vom 19. Februar 2014.

gegen den jungen Habilitationswerber aussprachen, der alle studienrelevanten Abschlüsse mit Auszeichnung bestanden hatte und ebendort von denselben Professoren gefördert worden war, ist noch nicht bekannt, es könnte aber mit dem politischen Stimmungsbild in der Steiermark zusammenhängen: Möglicherweise wehrte sich die lokale, eher deutschnational ausgerichtete Bildungselite gegen so genannte *homines novi* aus der wenig geachteten slowenischen Bevölkerung des eigenen Landes. Für diese These sprechen auch die erfolgreichen Bemühungen des slowenischen Reichstagsabgeordneten Andrej Ferjančič (1848–1927)²⁹ und des Anwaltes Danilo Majaron (1859–1931)³⁰, Žolger von Graz abzuführen und ihn im Unterrichtsministerium in Wien unterzubringen. Von akademischen Querschüssen ließ er sich offenbar nicht beirren und verfolgte seine Ziele beharrlich. Im Rahmen seiner Tätigkeit im Unterrichtsministerium machte er sich mit Detailkenntnis der Materie unentbehrlich. Seine umfassenden und vergleichenden rechtshistorischen Studien konnte er auch wegen seiner Sprachkenntnisse betreiben: Neben der slowenischen Muttersprache beherrschte er Deutsch, Französisch, Englisch, Italienisch, Tschechisch, Serbokroatisch und auch Ungarisch.³¹ Latein und Altgriechisch waren ihm seit der Gymnasialzeit geläufig und bei den wissenschaftlichen Arbeiten hilfreiche Werkzeuge.

Während sich seine erste Publikation noch allgemein mit dem Österreichischen Verwaltungsrecht (424 Seiten) beschäftigte³², spitzte er seine folgenden Arbeiten thematisch zu: ab 1903 erschienen Werke zum englischen, deutschen und italienischen Bildungswesen³³; 1911 sein Buch zum österreichisch-ungarischen Ausgleich³⁴, bei dem ihm der Nachweis der inhaltlich nicht abgestimmten Ausgleichstexte und somit die Ursache der permanenten Querelen bei den jährlichen Delegationsverhandlungen zwischen den Österreichern und den Ungarn gelang.³⁵ Um den ungarischen Text zu verstehen, übersiedelte Žolger temporär nach Debrecen. 1916 sprach er sich über die staatsrechtlichen Grundlagen der Wehrmacht der Habsburgermonarchie in der *Österreichischen Zeitschrift für Öffentliches Recht* entschieden gegen die ungarischen Teilungspläne der Armee aus.³⁶ Er argumentierte, dass eine Teilung den Dualismus zementieren und die nationale Frage zusätzlich befeuern würde. 1917 befasste sich Žolger in einem Gutachten mit den österreichischen Kronländern und

²⁹ <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi186908/>. 30.6. 2024.

³⁰ <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi341535/> 30.6.2024.

³¹ Über die muttersprachlichen und sonstigen südslawischen Sprachkenntnisse von Žolger haben sich zwei Teilnehmer der nicht gerade kleinen jugoslawischen Delegation wenig schmeichelhaft geäußert (siehe dazu Rahten, *Po razpadu*, S. 155). Diese Seitenhiebe waren der Antipathie und der krampfhaften Suche nach Fehlern bei Žolger geschuldet, der es als ehemaliger habsburgischer k.k. Spitzenbeamter und Minister innerhalb der jugoslawischen Delegation nicht einfach hatte.

³² Žolger, *Österreichisches Verordnungsrecht*.

³³ Žolger, *Kommerzielles Bildungswesen in England*; Žolger, *Kommerzielles Bildungswesen im Deutschen Reiche*; Žolger, *Kommerzielles Bildungswesen in Italien*.

³⁴ Žolger, *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*.

³⁵ Siehe dazu die ausführliche Besprechung des Buches von Felix Schiller im *Pester Lloyd*, Budapest 4. 6. 1911, S. 4–5.

³⁶ Žolger, Die staatsrechtlichen Grundlagen der Wehrmacht Österreich-Ungarns, S. 525–615. Siehe dazu Schmetterer, Hans Kelsens Vorschläge, S. 129–156. – Zu weiteren Stellungnahmen Žolgers vgl. Wiederin, Diskussion über die Stellung der Länder, S. 875–891.

gab sein Buch über den Hofstaat heraus.³⁷ Alle hier kurz genannten Werke waren in ihren Entstehungsphasen auch eine Schule für den Staats- und Verfassungsrechtler Žolger: Sie überzeugten ihn, dass jede Nation über ein Selbstbestimmungsrecht verfügt und dass keine Nation eine andere dominieren darf. Obwohl diese Einstellung gegensätzlich zum etablierten politischen Mainstream war, arbeitete die Zeit für ihn. Als sich nämlich im dritten Kriegsjahr 1917 auch innerhalb des Jugoslawischen Klubs im Parlament die Sezessionstendenzen zu verdichten begannen und sich im Rahmen der so genannten Maideklaration mehrere Tausend Frauen und Männer (mittels Unterschrift) für einen eigenständigen jugoslawischen Staats ausgesprochen haben, standen in Wien die Zeichen auf Sturm.³⁸ Insbesondere nach der Rede des slowenischen Abgeordneten und Leiters des Klub, Anton Korošec, am ersten Sitzungstag des wiedereröffneten Reichsrats am 30. Mai 1917, in der dieser *die Vereinigung aller von Slowenen, Kroaten und Serben bewohnten Gebiete der Monarchie zu einem selbständigen, von jeder nationalen Fremdherrschaft freien, auf demokratischer Grundlange aufgebauten Staatskörper unter dem Zepter der Habsburgisch-Lothringischen Dynastie* forderte.³⁹ Die österreichische Regierung versuchte eine Trendumkehr und berief den allseits anerkannten Žolger am 30. August 1917 zum Minister ohne Portefeuille in das Beamtenkabinett von Ernst Seidler. Die beiden Männer hatten bis auf ähnlich verlaufende Beamtenkarrieren wenig gemeinsam.⁴⁰ Der erste und einzige Slowene, sogar der einzige Südslawe, der mit einer der höchsten politischen Funktionen betraut worden war, sollte eine Verfassungsreform im Sinne einer Förderation der cisleithanischen Hälfte durchführen.⁴¹ Žolger, der zunehmend mit der Haltung des Jugoslawischen Klubs sympathisierte („daß die bis in die Knochen loyalen Südslawen gegen das Kriegsbudget stimmen werden“⁴²; protestierte gegen die inszenierten Verfolgungen von Südslawen) und großes Verständnis für die nationalen Forderungen und keine Vorliebe für den Dualismus zeigte⁴³, arbeitete eine Verfassungsänderung aus, den deutschnationalen Zeitungen einen Wechselbalg nannten und heftig polemisierten.⁴⁴

Der Ernennung zum Minister ohne Portefeuille Ende August ging die Erhebung Žolgers in den Ritterstand am 10. Juni 1917 voraus. Begründet wurde die Nobilitierung u.a. mit seinen Expertisen insbesondere zum österreichisch-ungarischen

³⁷ Žolger, *Der Hofstaat*.

³⁸ Zur Maideklaration vgl. u.a. Lukan, *Habsburška monarhija*, S. 91–149.

³⁹ *Stenographische Protokolle*, S. 34 (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0022&size=45&page=1000>). – Zu Korošec im Mai 1917 vgl. Bister, „*Majestät, es ist zu spät ...*“, S. 215–220. Rezent dazu Rahten, *Anton Korošec*.

⁴⁰ Siehe dazu die alte und noch immer brauchbare Dissertation von Kosnetter, *Ministerpräsident*, S. 3–6. Siehe dazu auch Haberl, *Das Nationalitätenproblem*, S. 88–90. Ferner *Neue Freie Presse*, Wien 31. 8. 1917, S. 1–4.

⁴¹ Vgl. den erkenntnisreichen Beitrag von Škrubej, *Zadnji poskus revizije ustave v Habsburški monarhiji*, S. 131–156. Vgl. auch Gröger, *Oktober 1918*.

⁴² Zitat bei Bister, „*Majestät, es ist zu spät ...*“, S. 259.

⁴³ Siehe dazu Poltzer-Hoditz, *Kaiser Karl*, S. 221–227; Zitat ebda., S. 494–495: Žolger an Poltzer-Hoditz, Wien 17. 10. 1917.

⁴⁴ U.a. *Freie Stimmen*, Klagenfurt 1. 3. 1918, S. 6; *Freie Stimmen*, Klagenfurt 7. 5. 1918, S. 2; *Nordmährische Rundschau*, Mährisch Neustadt, 5. 5. 1918, S. 1.

Ausgleich und zur Armee.⁴⁵ Interessant ist, dass der nobilitierte Sektionschef der ausdrücklichen Aufforderung des zuständigen Innenministeriums, für die Ausfertigung eines Ritterstandsdiploms einen, den heraldischen Regeln entsprechenden Wappenbriefentwurf samt Beschreibung beizubringen und die ordnungsgemäßen Taxen zu bezahlen, nicht nachkam⁴⁶, sich aber in seinem Buch über den Hofstaat als „Ritter von Žolger“⁴⁷ bezeichnete. In der Forschung gibt es darüber keine einhellige Meinung. Eine mögliche Annahme wäre, dass Žolger aufgrund seiner Studien, die bis ins Mittelalter reichten, zur Überzeugung gekommen war, dass er als „nur“ Nobilitierter mit einem Zusatz etwa als „Ritter von Windischfeistritz“ oder „von Auhof“ sofort als nicht alter Ritterstand erkannt worden wäre, und dass er deswegen wenig Eifer zeigte, das Ritterstandsdiplom fertigen zu lassen. An den Taxen von 715 Kronen (400 + 315) wird es nicht gelegen sein.⁴⁸

Wie bereits erwähnt, vertrugen sich Ministerpräsident Seidler und sein Minister ohne Portefeuille, Žolger, nicht. Die Tätigkeit des letzteren für den Jugoslawischen Klub, seine Überzeugung von der Unzeitgemäßheit des Dualismus, sein Eintreten für den Föderalismus und die Gewährung nationaler Autonomien – dafür ließ ihn Kaiser Karl I. bestellen⁴⁹ – brachten Žolger auch in Konflikt mit den Ungarn. Nicht unerwähnt bleiben sollen außerdem die Kampagnen deutschnational ausgerichteter Zeitungen.⁵⁰ Am 4. Mai 1918 reichte es Seidler, der den Kaiser geheim um die Enthebung seines Ministers bat; dies ist einem Geheimvermerk zu entnehmen⁵¹; am 6. Mai kam Žolger diesem Ränkespiel mit einem Demissionsgesuch zuvor, am 9. Mai 1918 schließlich wurde er des Amtes enthoben, wobei sich Kaiser Karl dessen „Wiederverwendung im Dienste“ vorbehielt.⁵²

Žolger als Transmitter

Ab wann Žolger realisierte, dass mit den Habsburgern kein Staat mehr zu machen war, ist schwer eruierbar. Seine grundlegenden Arbeiten für die Verfassungsreform der Monarchie einerseits, seine Involvierung im Jugoslawischen Klub

⁴⁵ ÖStA/AVA, AM-P, Adelsakte, Adelsakt von Žolger Johann, 10. 6. 1917. Zur medialen Annonce vgl. *Wiener Zeitung*, Wien 24. 6. 1917, S. 4; *Neue Freie Presse*, Wien, 25. 6. 1917, S. 5; *Neues Wiener Tagblatt*, Wien 25. 6. 1917, S. 6; *Neues Wiener Journal*, Wien, 26. 6. 1917, S. 8.

⁴⁶ ÖStA/AVA, Akte des k.k. Ministeriums des Inneren (AM-I), Wien 10. 6. 1917.

⁴⁷ ŽOLGER, *Der Hofstaat*.

⁴⁸ ÖStA/AVA, AM-P, Adelsakte, Adelsakt von Žolger Johann, 10. 6. 1917. Kerschbauer, *Nobilitierungen*, S. 98, nimmt an, dass Žolger deswegen das Diplom nicht abholte, weil die Erhebung in den Ritterstand nicht auf seine Bitten, sondern auf Initiative von Kaiser Karl I. zustande kam.

⁴⁹ Škrubej, Ivan Žolger in zadnji poskus revizije ustave, S. 141–149.

⁵⁰ U.a. *Grazer Tagblatt*, Graz 12. 2. 1918, S. 1–2; *Grazer Tagblatt*, Graz 28. 2. 1918, S. 1; *Freie Stimmen*, Klagenfurt 1. 3. 1918, S. 6.

⁵¹ ÖStA/HHStA Wien, Kabinettsarchiv (KA)/Geheimakten, Karton 41,42 alt, Wien 4. 5. 1918.

⁵² Siehe dazu u.a. *Teplitz-Schönauer Anzeiger*, Teplitz-Schönau 11. 5. 1918, S. 1; *Grazer Tagblatt*, Graz 11. 5. 1918, S. 6, das seine Freude über den Rücktritt nicht verbergen konnte und die Ministertätigkeit von Žolger zu den „dunkelsten Perioden der deutschösterreichischen Politik“ zählte. – Vgl. auch *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, Salzburg 10. 5. 1918, S. 3; *Steirische Alpenpost*, Bad Aussee 17. 5. 1918, S. 2. Vgl. u.a. Bister, Feliks: „*Majestät, es ist zu spät ...*“, S. 284–285.

des Reichsrates, seine ohne Konsequenzen gebliebene Beschwerde gegen die Verfolgungen von Südslawen und sein Verständnis für die slowenische Maideklaration des Jahres 1917 andererseits dürften seine Sinne für eine Sezession sehr geschärft haben. Die zeitlich parallel entstandenen Werke über die österreichisch-ungarische Wehrmacht und den Hofstaat der Habsburger waren wohl zusätzlich ausschlaggebend dafür, dass er weder in der Armee, noch in den staats- und verfassungsrechtlichen Urkunden irgendwelche *longue durée*-Argumente für den Fortbestand des Dualismus, der die Ungarn bevorzugte und eine föderative Monarchie behinderte, fand. Die Bemühungen des Hofes, den auch als diplomatisch hochgeschätzten Staatsrechtler für eine Beruhigung der südslawischen nationalen Forderungen im Parlament einzusetzen, kulminierten in der einseitigen Erhebung Žolgers in den Ritterstand im Juni 1917, in seiner Ernennung zum Minister ohne Portefeuille Ende August 1917 und in seiner Ernennung zum ordentlichen Universitätsprofessor für Verwaltungsrecht an der Wiener Universität im Jänner 1918.⁵³

Als *point of no return* interpretieren kann man seine erzwungene Demission am 6. Mai 1918: Žolger, der seit Jahrzehnten in Wien arbeitete und lebte, stellte am 24. Mai 1918 in seiner untersteirischen Heimatgemeinde Slovenska Bistrica die Anfrage, ob er dort noch das Heimatrecht habe, d.h. ob er dort noch gemeldet sei. Am 16. Juni wurde ihm mitgeteilt, dass er niemals aufgehört habe, ein Gemeindeglieder zu sein und man ihn vielmehr zum Ehrenbürger ernannt habe.⁵⁴ Zwischen dem 6. und dem 24. Mai 1918 muss demnach auch Žolger zur Überzeugung gelangt sein, dass die Zukunft der Südslawen in einem eigenen Staat und nicht im Rahmen einer wie immer gearteten Habsburgermonarchie lag.⁵⁵ Diese Haltung teilte er mit dem Jugoslawischen Klub und den Tschechen gleichermaßen.

Nach der Ausrufung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben Ende Oktober 1918 – ab 1. Dezember 1918 Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen – übersiedelte Žolger mit seiner Familie zunächst nach Maribor. In der slowenischen Regierung leitete er die Verfassungskommission und legte dieser eine vorläufige Verfassung vor. Diese Žolger-Verfassung wurde vor der Sezession und wahrscheinlich noch vor seiner Demission am 6. Mai 1918 ausgearbeitet!⁵⁶ Es war nur logisch, dass ihn der stellvertretende Ministerpräsident des Königreiches, Korošec, zu den Friedensverhandlungen nach Paris (Jänner 1919–Juni 1919) entsandte, denn Žolger war nicht nur ein hervorragender Kenner der Materie (Staats- und Verfassungsrecht), sondern auch einer von wenigen in der jugoslawischen Delegation, der sich sprachlich ohne Dolmetscher unterhalten konnte. Seine Delegationskanzlei dort

⁵³ *Fremdenblatt*, Wien 21. 3. 1918, S. 2; *Prager Abendblatt*, Prag 21. 3. 1918, S. 2;

⁵⁴ Kopie des Gemeindebeschlusses vom 16. Juni 1918 (Slovenska Bistrica, Geschäftszahl 65) im PAW, FŽ, Kopien.

⁵⁵ Diese Haltung teilte er mit dem Leiter des Jugoslawischen Klubs, Anton Korošec, der bei seiner letzten Audienz Kaiser Karl I. auf dessen Bitten, loyal zu bleiben, geantwortet haben soll: „Majestät, es ist zu spät.“ Siehe Bister, Feliks: „*Majestät, es ist zu spät ...*“, S. 312.

⁵⁶ Zur so genannten Žolger-Verfassung, der „*Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani*“ vom 14./21. November 1918, zur Wiener Kanzlei Žolgers und zu seiner Fähigkeit, slowenische Universitätsabsolventen in Wien zu gewinnen bzw. zu verbinden, vgl. die Beiträge von Škrubej, Ivan Žolger, S. 130–156; Škrk, Profesorji Ivan Žolger, Ivan Tomšič in Stanko Peterin, S. 102–104; Kranjc, Gregor Krek, S. 162–169. (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).

soll mustergültig gewesen sein.⁵⁷ Begeistert von Wilsons Selbstbestimmungsrecht kämpfte er erfolglos für die Rechte der Slowenen in Kärnten und im Küstenland. Dies könnte der Grund sein, dass er sich wieder der Wissenschaft zuwandte und seine Forschungen auf das Internationale Recht ausweitete. Ende August 1919 wurde er zum Universitätsprofessor für Internationales Recht an der neugegründeten Universität Ljubljana ernannt.⁵⁸ Wegen seiner Fach- und Sprachkenntnisse entsandte ihn König Petar I. zur ersten Vollversammlung des Völkerbundes (November/Dezember 1920) nach Genf⁵⁹ und zum Ständigen Internationalen Gerichtshof in Den Haag, so dass Žolger seine Antrittsvorlesung über „Novo meddržavno pravo“ an der Universität Ljubljana erst im März 1921 nachholte.⁶⁰ Bis zu seiner schweren Erkrankung im Herbst 1924 verhandelte, unterrichtete, forschte und publizierte er unermüdlich im Bestreben, den jungen slowenischen Teilstaat staats- und verfassungsrechtlich fit für die modernen Herausforderungen zu machen. Auf dem Gebiet der Terminologie für das Staats-, Verfassungs- und Internationale Recht leistete Žolger Pionierarbeit in slowenischer, serbokroatischer und auch deutscher Sprache.

Abschließende Thesen

Ivan Žolger gehörte zweifellos einer neuen *Elite* sowohl in der Habsburgermonarchie als auch im SHS-Staat bzw. Königreich Jugoslawien an. In den letzten Dezennien des 19. Jahrhunderts profitierte der gebürtige Untersteirer vom nationalen Sendungsbewusstsein der damals sehr schmalen Intelligenzschicht, nämlich vom Dorfpfarrer, der die Begabung des slowenischsprachigen Bauernbuben erkannt, ihm den Besuch des Gymnasiums finanziert und ihm somit neue Bildungs- und Karrierewege erschlossen hat. Es ist beeindruckend, dass er sich vom elitären akademischen Deutschnationalismus einiger Grazer Professoren nicht brechen und beirren ließ, sondern seine Kenntnisse aus dem Staats- und Verfassungsrecht sowohl der Ministerialbürokratie als auch den Universitäten von Wien und Ljubljana sowie der Pariser Friedenskonferenz zur Verfügung stellte bzw. am jeweiligen Wirkungsort weiterentwickelte. Žolger muss sich spätestens seit seinem Pariser Studienaufenthalt seiner enormen Sprachbegabung bewusst gewesen sein: In allen seinen Werken, die sich mit internationalen Schul-, Verfassungs- oder Verwaltungsfragen auseinandersetzten, zog er die jeweiligen sprachlichen Verordnungen, rechtlichen Grundlagen und Rechtsliteraturen heran. Zum Verständnis des österreichisch-ungarischen Ausgleichs leistete er Aufklärungsarbeit – nachdem er die ungarische Sprache freiwillig erlernt hatte.

⁵⁷ Siehe dazu Rahten, *Po razpadu*, der im Kapitel *Žolgerjeva dunajska pisarna v Parizu* (S. 131–159) die Tätigkeit des Delegaten, basierend auf bis dato unbekannten Materialien, umfassend beschreibt. Vgl. dazu auch Rahten, *Slovenski pravniki*, S. 115–129 (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).

⁵⁸ Vgl. Kopie des in cirillischer Schrift verfassten königlichen Ernennungsdekrets zum Universitätsprofessor, V Beogradu, 31. 8. 1919, PAW, FŽ, Kopien.

⁵⁹ He, *The Crucial Role of the United Nations*, S. 77–90.

⁶⁰ Der erste slowenische Universitätsprofessor für Internationales Recht hat anschließend seine Antrittsvorlesung auch publiziert: Žolger, *Novo meddržavno pravo*, S. 1–17. Siehe dazu auch Rahten, *Slovenski pravniki*, S. 125.

Die Ernennung zum Minister deutet auf zwei Eliten-Sachverhalte hin, die bereits einen Umbruch anzeigten: In der Regierung Seidler waren zehn Promovierte, davon sechs Nobilitierte, nur zwei Adelige und drei Nichtakademiker vertreten; das sogenannte Beamtenkabinett zeugte bereits von der ausgedünnten Personaldecke des Kaisers, sodass mit hoch gebildeten und in der Materie versierten Beamten (Funktionselite), die sich ihren Platz an der Sonne durch Leistung erarbeitet haben (Leistungselite), regiert werden musste. Mit Žolger wurde überhaupt der erste Südslawe als k.k. Minister ernannt. Als er sein Amt knapp vor Kriegsende aus politischen Gründen verlor, suchte er sofort nach langfristigen Alternativen (siehe Heimatrecht). Aufgrund seiner Sachkenntnis, seiner Kontakte zum Jugoslawischen Klub und zu maßgeblichen Kreisen erschien ihm der Zerfall der Monarchie unausweichlich, er hat praktisch noch am Vorabend des Zerfalls die erste Verfassung (naredba) des neuen Slowenien im Rahmen des SHS-Staates getextet. Žolger war ein logischer Transmitter zweier politischen Systeme und hat sich als slowenischer Delegationsleiter bei den Paris Friedensverhandlungen für weitere berufliche Aufstiege empfohlen, indem er sich vom Verfassungs- und Staatsrechtler zum anerkannten Experten des Internationalen Rechts entwickelt hat.

Auch sein Privatleben deutet Richtung *Elite*, wiewohl die Heiratspartner nicht unterschiedlicher sein könnten: Der vielsprachige, katholische, intellektuelle und im bescheidenen Wohlstand lebende Ministerialbeamte ehelichte eine sehr wohlhabende, gebildete Frau, deren mährische Vorfahren vom Judentum zum Katholizismus bzw. zum Protestantismus konvertiert waren. Ihre Familie ermöglichte dem jungen Ehepaar ein überdurchschnittliches Wohnen am Wiener Stadtrand, wo Žolger seine slowenisch-nationale Orientierung beibehalten und Slowenisch als Familiensprache durchsetzen konnte. Damit war er auch im Vergleich zu vielen slowenischen Intellektuellen und Politikern eine große Ausnahme, die sich sogar zuhause in der Untersteiermark oder Krain der als elitär interpretierten deutschen „Zugehörigkeitssprache“ bedienten.

Was hatte Žolger den anderen voraus bzw. was machte ihn als Mitglied einer neuen *Elite* wahrnehmbar? Multilingualität, Studium, Kenntnis der Materie, Strebsamkeit und Anpassungsfähigkeit – gemeinhin Fähigkeiten, die der alten Elite, dem Adel zum Beispiel, teilweise fehlten und die für die neuen Funktions- und Leistungseliten zur Voraussetzung wurden.

Quellen und Literatur

Quellen

Archivalische Quellen

ÖStA/AVA – AM-P – Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Akte des k.k. Ministerrats-Präsidiums

ÖStA, HHStA, KA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv/Geheimakten

PAW, FŽ – Privataarchiv Wakounig, Fond Žolger

UAG – Universitätsarchiv Graz, Nationale Žolger

UAW – Universitätsarchiv Wien, Senat

Online zugängliche Quellen

ANNO (<https://anno.onb.ac.at>)

<https://www.dlib.si>

Matricula online (<https://data.matricula-online.eu/de/>)

www.friedhofewien.at/verstorbenensuche

<https://www.slovenska-biografija.si>

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrats im Jahre 1917. XXII. Session, Bd. 1. Wien 1917 (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0022&size=45&page=1000>).

Literatur

Bister, Feliks, „Majestät, es ist zu spät ...“ Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918. Wien/Köln/Weimar: Böhlau, 1995.

Bujatti, Franz: *Die Geschichte der Seiden-Industrie Österreichs, deren Ursprung und Entwicklung bis in die neueste Zeit.* Wien: Hölder, 1898.

Fulbrook, Mary – Rublack, Ulinka, In Relation. The ‘Social Self’ and Ego-Documents. *German History* 8/3, 2010, S. 263–277.

Gašparič, Jure – Škrubej, Katja (Hgg.), Slovenski pravniki in začetki slovenske državnosti. *Prispevki za novejšo zgodovino – Contributions to Contemporary History* 59/2, 2019 (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).

Gröger, Roman Hans, *Oktober 1918. Vorgeschichte und Folgen. Ein Beitrag zum 100. Jahrestag des Völkermanifestes.* Horn: Berger, 2018.

Haberl, Elisabeth, *Das Nationalitätenproblem der österreichisch-ungarischen Monarchie und das Völkermanifest als letzter Rettungsversuch durch Kaiser Karl und Maximilian Hussarek.* Wien: ungedr. Phil. MA-Arb., 2011.

He, Qizhi: *The Crucial Role of the United Nations in Maintaining International Peace and Security.* Tomuschat, Christian (Hg.), *The United Nations at Age Fifty. A Legal Perspective.* The Hague/London/Boston: Kluwer Law International, 1995, S. 77–90.

Hribar, Ivan: *Moji spomini I.* Ljubljana: Slovenska Matica, 1983.

Kranjc Janez, Gregor Krek, njegovo delo v pravosodju in prispevek k oblikovanju pravosodne knjižnice. Gašparič, Jure – Škrubej, Katja (Hgg.): *Slovenski pravniki in začetki slovenske državnosti. Prispevki za novejšo zgodovino – Contributions to Contemporary History* 59/2, 2019, S. 157–179 (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).

Kerschbaumer, Arno Georg, *Nobilitierungen unter der Regentschaft Kaiser Karl I./IV. Károly király (1916–1921).* Graz: Filipancic Andreas, 2016.

Kosnetter, Christine, *Ministerpräsident Dr. Ernst Ritter v. Seidler.* Wien: ungedr. phil. Diss., 1963.

Lukan, Walter, Habsburška monarhija in Slovenic v prvi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis* 62, 2008, S. 91–149.

Plaschka, Richard G. – Mack, Karlheinz (Hgg.), *Wegenetz europäischen Geistes.* Bd. 2: *Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert.* Wien: Böhlau, 1987.

Poltzer-Hoditz, Arthur, *Kaiser Karl. Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs.* Wien: Amalthea, 1980.

Rahten, Andrej: Slovenski pravniki na diplomatskem parketu do mednarodnega priznanja nove države. Gašparič, Jure – Škrubej, Katja (Hgg.): *Slovenski pravniki in začetki slovenske državnosti. Prispevki za novejšo zgodovino – Contributions to Contemporary History* 59/2, 2019, S. 115–129 (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).

- Rahten, Andrej, *Po razpadu skupne države. Slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do loraškega plebiscita*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2020.
- Rahten, Andrej, *Anton Korošec. Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022.
- Rahten, Andrej, Vom altösterreichischen Minister zum jugoslawischen Diplomaten. Zur Biographie von Ivan Žolger in der Umsturzzeit. Christoph Augustznowicz – Ferdinand Kühnel (Hgg.), *Vom Meer zu den Bergen*. Festschrift für Marija Wakounig. Berlin/Wien: Litverlag, 2024, 225–232.
- Schulze, Winfried, *Ego-Dokumente. Annäherungen an den Menschen in der Geschichte*. Berlin: Akademie Verlag, 1996.
- Škrk, Mirjam, Profesorji Ivan Žolger, Ivan Tomšič in Stanko Peterin ter njihovi prispevki k nastanku slovenske države, S. 95–114. Gašparič, Jure – Škrubej, Katja (Hgg.): Slovenski pravniki in začetki slovenske državnosti. *Prispevki za novejšo zgodovino – Contributions to Contemporary History* 59/2, 2019 (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).
- Škrubej, Katja, Zadnji poskus revizije ustave v Habsburški monarhiji. Povezave s snovanjem ustavnih podlag za novo politično skupnost. Gašparič, Jure – Škrubej, Katja (Hgg.): Slovenski pravniki in začetki slovenske državnosti. *Prispevki za novejšo zgodovino – Contributions to Contemporary History* 59/2, 2019, S. 131–156 (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).
- Škrubej, Katja, Ivan Žolger in zadnji poskus revizije ustave v Habsburški monarhiji. Povezave s snovanjem ustavnih podlag na novo politično skupnost? Gašparič, Jure – Škrubej, Katja (Hgg.), Slovenski pravniki in začetki slovenske državnosti. *Prispevki za novejšo zgodovino – Contributions to Contemporary History* 59/2, 2019, S. 130–156 (<https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/19>).
- Wiederin, Ewald, Die Diskussion über die Stellung der Länder in der Zeitschrift für öffentliches Recht. *Zeitschrift für Öffentliches Recht* 69, 2014 S. 875–891.
- Žolger, Ivan, *Österreichisches Verordnungsrecht verwaltungsrechtlich dargestellt*. Innsbruck: Wagner, 1889.
- Žolger, Ivan, *Kommerzielles Bildungswesen in England*, Das kommerzielle Bildungswesen der europäischen und außereuropäischen Staaten, Bd. 1. Wien: Hölder, 1903.
- Žolger, Ivan, *Kommerzielles Bildungswesen im Deutschen Reiche*, Bd. 2. Wien: Hölder, 1905.
- Žolger, Ivan, *Kommerzielles Bildungswesen in Italien*, Bd. 3. Wien: Hölder, 1908.
- Žolger, Ivan, *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1911.
- Žolger, Ivan: Die staatsrechtlichen Grundlagen der Wehrmacht Österreich-Ungarns. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht* 2, 1915/1916, S. 129–156.
- Žolger, Ivan Ritter von, *Der Hofstaat des Hauses Österreich*, Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14. Wien/Leipzig: Deuticke, 1917.
- Žolger, Ivan, Novo meddržavno pravo. *Slovenski pravnik* 35/1–4, 1921, S. 1–17 (<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-E0PW93B1/3904ac4c-e2b1-432d-b5af-27a4ff235f09/PDF>)

POVZETEK

Ivan Žolger: ustavni pravnik – minister brez listnice – delegat. Prispevek k transformaciji elit v pozni Habsburški monarhiji

Marija Wakounig

Članek je posvečen transformaciji elit in v širšem pomenu še vedno premalo plodnim raziskavam o elitah. Fenomen je obravnavan na primeru Ivana (Johann) Žolgerja (Žolgar) (1867–1925), ki je izviral iz Spodnje Štajerske in je v pozni habsburški monarhiji postal del intelektualno meščanske elite. S svojim znanjem in izobrazbo se ni povzpел samo v vrh uradniške v Cislajtaniji, ampak nato tudi v Državi SHS oziroma Kraljevini SHS.

Žolger se je rodil 22. oktobra 1867 – v letu avstro-ogrskega sporazuma – v Devini na Spodnjem Štajerskem. Po osnovni šoli v Slovenski Bistrici je s finančno podporo vaškega župnika lahko obiskoval nemško gimnazijo v Mariboru, ki jo je končal z odliko. Študij prava je zaključil v Gradcu in Parizu. Doktoriral je *sub auspiciis Imperatoris* na dan, ko je bila v Gradcu 14. junija 1895 slovesno odpta nova univerzitetna stavba. Po zaposlitvi v Gradcu in na Ptuj se je Žolger leta 1898 preselil na Dunaj na ministrstvo za šolstvo in pouk. Tam se je začela tudi njegova znanstvena in uradniška (politična) kariera: 1902 je postal državni podsekretar, 1905 ministrski sekretar, 1908 sekcijski svetnik, 1911 ministrski svetnik, 1915 vodja sekcije.

Čeprav je bil Žolger dobrodošel gost v slovenskih družinah na Dunaju, pri zaživetev godnih hčerah ni veljal za dovolj premožnega ali uglednega snubca, kar lahko razumemo kot znak družbenih in etničnih sprememb majhne slovenske skupnosti na Dunaju. Žolger se je poročil z zelo premožno Elso Friedmann, katere starša sta izhajala iz zelo bogatih moravsko-judovskih družin, ki sta se spreobrnila v katolištvo. Zaradi moža in njunih treh otrok se je Elsa naučila slovenščine, ki je postala družinski jezik na Dunaju in pozneje v Mariboru. Ivan Žolger je umrl za rakom 16. maja 1925 na Laßnitzhöhe na Štajerskem in bil pokopan 20. maja 1925 na Dunaju.

Selitev z (Spodnje) Štajerske na Dunaj sprva ni bila načrtovana, saj se je Žolger poskušal habilitirati za upravno in ustavno pravo na univerzi v Gradcu. To so mu preprečili isti profesorji z nemško-nacionalnimi nagnjenji, ki so predtem Žolgerjev doktorat ocenili najvišje (*sub auspiciis Imperatoris*); verjetno zato, ker med svojo izobraževalno elito niso želeli slovenskega povzpelnika. Žolger se je leto pozneje (1899) habilitiral na Dunaju in tu se je začela njegova poklicna in akademska kariera. Njegove primerjalne pravnozgodovinske študije so zaznamovali dobro utemeljeni viri in večjezična literatura. Leta 1911 je na primer pokazal, da se madžarsko in nemško besedilo avstro-ogrskega sporazuma iz leta 1867 razlikujeta in da sta zato vir stalnih sporov. Žolger je pri svojih raziskavah o avstrijskih dednih deželah (1917) postal dovzetan za secesionistične težnje Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu. Ta drža je verjetno ovirala njegovo delo kot ministra brez listnice od avgusta 1917 naprej – pred tem mu je cesar Karel I. podelil viteški naslov –, v okviru katerega naj bi pripravil ustavno reformo za federativno Cislajtanijo. Žolger, ki je bil kot edini Slovenec (in edini Južni Slovan) imenovan za ministra, je bil od samega začetka pod udarom nemško nacionalnih krogov in časopisov ter ministrskega predsednika vlade. Preden so ga intrigantno razrešili, je sam zaprosil za odstop, 9. maja 1918 pa je bil odstavljen s položaja.

Po razpadu monarhije in ustanovitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov oziroma Kraljevine Srbov, Slovencev in Hrvatov se je Žolger preselil v Maribor, pozneje v Ljubljano, in pripravil prvo začasno ustavo, ki je izšla v obliki naredbe (t.i. Žolgerjeva ustava). Ni bilo naključje, da ga je podpredsednik vlade in nekdanji vodja Jugoslovanskega kluba na Dunaju Korošec poslal na mirovna pogajanja v Pariz (januar 1919–junij 1919). Čeprav tam ni mogel uveljaviti svojih predlogov glede določitve meja in pravic Slovencev na Koroškem in na Primorskem, se je začel ukvarjati z novim raziskovalnim področjem, mednarodnim pravom. Leta 1919 je bil imenovan za profesorja mednarodnega prava na novoustanovljeni Univerzi v Ljubljani. Leta 1920 ga je kralj

Petar I. zaradi njegovega strokovnega znanja in jezikovnih kompetenc imenoval za zastopnika Kraljevine SHS na prvi generalni skupščini Društva narodov v Ženevi, bil pa je tudi član Stalnega sodišča za mednarodno pravo v Haagu. Vse do svoje bolezni jeseni 1924 se je neutrudno dogovarjal, poučeval, raziskoval in objavljaj, da bi mlado slovensko državo usposobil za sodobne državnopravne in ustavnopravne izzive.

Ilse Reiter-Zatloukal

Die Staatsbürgerschaft der bosnisch-herzegowinischen Beamten vor und nach dem Umbruch 1918 mit besonderem Fokus auf ihre Übernahme in den österreichischen Staatsdienst und ihre Bezügeansprüche

REITER-ZATLOUKAL, Ilse, Dr. iur., Univ. Prof., Universität Wien, Rechtswissenschaftliche Fakultät, A-1010 Wien, Schottenbastei 10-16, ilse.reiter-zatloukal@univie.ac.at

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6420-4083>

Die Staatsbürgerschaft der bosnisch-herzegowinischen Beamten vor und nach dem Umbruch 1918 mit besonderem Fokus auf ihre Übernahme in den österreichischen Staatsdienst und ihrer Bezügeansprüche

Zgodovinski časopis (Historische Zeitschrift), Ljubljana 79/2025, No. 1–2, pp. 120–151, 126 Fußnoten

Sprache: De.(Sn., De., Sn.)

Dieser Artikel widmet sich der Situation der Beamten in Bosnien-Herzegowina, deren Rechtsstellung sich vor und nach dem Regimewechsel 1918 erheblich von der anderer Beamter in der österreichisch-ungarischen Monarchie unterschied. Diese unterschiedliche Rechtsstellung hatte bereits während des Bestehens der Habsburgermonarchie, vor allem aber nach deren Zusammenbruch im Zuge der Aufteilung der Bevölkerung auf die Nachfolgestaaten zu Unklarheiten geführt. Während über den Systemwechsel 1918 und seine Folgen für die Beamten im Nachfolgestaat Tschechoslowakei Studien vorliegen, ist dieses Thema für die bosnisch-herzegowinischen Beamten und die damit verbundenen Gehalts- und Pensionsansprüche noch nicht systematisch verfolgt worden und wird in diesem Beitrag behandelt.

Schlüsselwörter: Bosnien-Herzegowina, Beamte, Staatsbürgerschaft, Wohnsitzrecht, Rentenleistungen

REITER-ZATLOUKAL, Ilse, dr., univ. prof., Univerza na Dunaju, Pravna fakulteta, A-1010 Wien, Schottenbastei 10-16, ilse.reiter-zatloukal@univie.ac.at

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6420-4083>

Državljanstvo bosansko-hercegovskih uradnikov pred in po prevratu leta 1918 s posebnim poudarkom na njihovem prehodu v avstrijsko državno službo in njihovih pravicah do plače in pokojnine

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 1–2, str. 120–151, 126. cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: De. (Sn., De, Sn.)

Članek obravnava položaj uradnikov v Bosni in Hercegovini, katerih pravni položaj se je pred in po spremembi oblasti leta 1918 bistveno razlikoval od položaja drugih javnih uslužbencev v Avstro-Ogrski monarhiji. Ta razlika v pravnem položaju je povzročala nejasnosti že v času obstoja monarhije, še posebej pa po njenem razpadu ob delitvi prebivalstva med države naslednice. Medtem ko so na voljo študije o spremembi sistema leta 1918 in njenih posledicah za javne uslužbence v državi naslednici Češkoslovaški, ta tema za bosansko-hercegovske uradnike in z njimi povezane pravice do plače in pokojnine še ni bila sistematično obdelana, zato jo obravnavamo v tem članku.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, javni uslužbenci, državljanstvo, pravica do stalnega prebivališča, pokojnine

Die Lage der Beamten in Bosnien-Herzegowina unterschied sich staatsbürgerschafts- und heimatrechtlich deutlich von den anderen Beamten der k. u. k. Monarchie, was schon während des Bestehens der Habsburgermonarchie, aber besonders nach deren Zusammenbruch im Zuge der Aufteilung der Bevölkerung auf die einzelnen Nachfolgestaaten zu Unklarheiten führte. Während für diesen Systemwechsel betreffend die Beamtenschaft im Verhältnis zwischen Deutschösterreich und der Tschechoslowakei mittlerweile Studien vorliegen,¹ erscheint diese Thematik für die bosnisch-herzegowinischen Beamten und deren damit zusammenhängende Gehalts- und Pensionsansprüche bislang nicht systematisch untersucht und wird in diesem Beitrag aufgegriffen.

1. Habsburgermonarchie

1.1. Landesangehörigkeit

Am Ende der Habsburgermonarchie 1918 gab es auf deren Staatsgebiet drei staatsrechtliche Zugehörigkeiten: Es bestanden zwei Staatsbürgerschaften, nämlich für Österreich und für Ungarn, beide zwingend verbunden mit dem Heimatrecht in einer Gemeinde des jeweiligen Staatsgebietes, sowie eine Landesbürgerschaft für Bosnien-Herzegowina, wobei zeitgenössisch das „einverleibte Gebiet [Bosnien-Herzegowina] nicht als Staat, sondern nur als unselbstständiger Bestandteil der Monarchie“ angesehen wurde.² Man qualifizierte dessen LandesbürgerInnen daher auch als Angehörige der österreichisch-ungarischen Monarchie und als „eine Art Reichsbürger“³ bzw. „Reichsbürger minderen Rechts“.⁴ Wurmbrand sprach daher von „dreierlei Bürgerrechten“, wobei aber eine „Verschiedenwertigkeit“ vorliege, denn es stehe der „Gleichstellung aller Angehörigen der Monarchie nach außen“, wie dies auch in diversen Staatsverträgen zum Ausdruck kam,⁵ eine „Rechtsverschiedenheit nach innen“ gegenüber. Daher sei die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft „ein Status minderer Ordnung“. Die bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigen würden folglich für Österreich und Ungarn aus staatsbürgerschaftsrechtli-

¹ Klečacký, *Dienste*; Megner/Steiner, *Transformation*; Garstenauer, *Diensteide*.

² Lamp, *Verfassung*, S. 171.

³ Ebd., S. 211.

⁴ Schmid, *Bosnien*, S. 30.

⁵ Dantscher, *Bundesstaat*, S. 315f.

cher Sicht als AusländerInnen gelten.⁶ Eine die Landesbürgerschaft überlagernde Staatsbürgerschaft gab es – im Unterschied zum Deutschen Reich – nicht.

Die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft bestand jedoch nicht bereits von dem Zeitpunkt an, als Bosnien-Herzegowina nach der Berliner Kongressakte vom 13. Juli 1878⁷ „[o]rganisch, nicht aber staatsrechtlich vom Ottomanischen Reiche losgelöst“ wurde und unter „die volle faktische Staatsgewalt Österreich-Ungarns“ kam.⁸ Die BewohnerInnen dieser Gebiete waren somit zwar faktisch UntertanInnen der Habsburgermonarchie geworden, ihre „eigenartige Stellung“ bestand allerdings darin, dass fortan die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft „das ausschließliche Attribut ihrer Zugehörigkeit bildete“, was sich auch dadurch ergab, dass die österreich-ungarische Verwaltung fremden Staatsangehörigen, welche die Einbürgerung in Bosnien-Herzegowina anstrebten, „selbstredend die ottomanische Staatsangehörigkeit nicht verleihen konnte“.⁹ Karminski betonte daher 1887 zurecht: „Eine eigene bosnisch-herzegowinische Staatsangehörigkeit besteht natürlich nicht; ebenso wenig sind die bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigen österreichische oder ungarische Staatsbürger“. Sie waren vielmehr, da die Souveränität des Sultans durch den Berliner Vertrag nicht endete und diese Gebiete nicht vom ottomanischen Staatsverband abgetrennt worden waren, weiterhin „als ottomanische Staatsangehörige zu betrachten“.¹⁰ Angesichts dessen stand die Festlegung eines derartigen Status der Landesbürgerschaft einerseits im Zusammenhang mit der Festigung der habsburgischen Herrschaft über Bosnien-Herzegowina im Sinne einer Territorial- und Personalhoheit, andererseits aber wohl auch mit dem Versuch, eine bosnisch-herzegowinisch Nation zu schaffen, „um den separatistischen Nationalismus einzudämmen“.¹¹

1880 wurden die Regeln für den Erwerb und Verlust der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft zunächst in einem Verordnungsentwurf festgelegt.¹² Alle Landesangehörigen sollten nun ihren türkischen UntertanInnenstatus verlieren, und nur mehr die k. u. k. Behörden durften ihnen Pässe ausstellen. 1881 ordnete die bosnisch-herzegowinische Regierung an, dass die bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigen in der Türkei der Jurisdiktion der k. u. k. Konsulate unterstehen sollten, womit sie im internationalen Verkehr den Angehörigen der Habsburgermonarchie gleichgestellt waren.¹³ Auch die Wehrpflicht wurde 1881 für die bosnisch-herzegowinischen Landesbürger eingeführt.¹⁴

⁶ Wurmbrand, *Stellung*, S. 91, 95. Nicht zugestimmt werden kann daher Schätzel, *Staatsangehörigkeitsrecht*, S. 317, der von „einer besonderen Staatsangehörigkeit dieses Landesteils“ und von „3 verschiedenen Staatsangehörigkeiten“ spricht, „die gegenseitig ausgewechselt werden“ konnten.

⁷ RGBl. 43/1879.

⁸ Radimsky, *Landesangehörigkeit*, S. 7.

⁹ Radimsky, *Landesangehörigkeit*, S. 7.

¹⁰ Karminski, *Codification*, S. 54.

¹¹ Scheer, *Lebenskonzepte*, S. 182.

¹² Gammerl, *Staatsbürger*, S. 158ff.

¹³ Siehe allerdings ebd., S. 154.

¹⁴ Buchmann/ Reichl-Ham, *Habsburger*, S. 485.

Mit der Annexion 1908 trat sodann eine „vollständige Klärung des staatsrechtlichen Verhältnisses“ ein, da diese von allen Berliner Vertragsstaaten anerkannt wurde. Auch das mittlerweile konstitutionell gewordene Osmanische Reich gestand die volle Zugehörigkeit der Bosnier und Herzegowzen zu Österreich-Ungarn dadurch „schweigend“ zu, dass „sie es unterließ, sie zur Beschickung des Stambuler Parlaments aufzufordern“.¹⁵ Bosnien-Herzegowina gehörte aber weder zu Österreich noch zu Ungarn, sondern stellte ein „condominium“ beider Staaten¹⁶ und staatsrechtlich jedenfalls ein eigenes Territorium ähnlich einem „Reichsland“¹⁷ dar. Da die „komplexe dualistische Konstruktion des Habsburgerreiches“ die staatsbürgerschaftsrechtliche Zuordnung der BewohnerInnen von Bosnien-Herzegowina unmöglich machte, blieb es auch fortan bei der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft als eigenem angehörigkeitsrechtlichem Status.¹⁸ Wie ein Zeitgenosse meinte, hatte „über die Natur der Staatsbürgerschaft der bosnisch-hercegovinischen Landesangehörigen mit Ungarn keine Einigung erzielt werden“ können, weshalb „diese armen Eingeborenen weder österreichische, noch ungarische, noch österreich-ungarische Staatsbürger“ seien.¹⁹ 1909 wurde im Vertrag von Konstantinopel, mit dem das Osmanische Reich die Annexion völkerrechtlich anerkannte,²⁰ bilateral festgelegt, dass nicht nur alle in Bosnien-Herzegowina aufhaltigen ottomanischen UntertanInnen ihre „ottomanische Nationalität“ behielten, sondern auch alle bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigen, welche am 26. April 1909, dem Inkrafttreten der Vereinbarung ohne ordnungsmäßige bosnisch-herzegowinische Pässe in der Türkei aufhältig waren,²¹ was die ca. 130.000 Muslime betraf, die nach der Herrschaftsübernahme der Habsburger Bosnien-Herzegowina verlassen hatten.²²

In weiterer Folge regelte das Landesstatut für Bosnien-Herzegowina vom 17. Februar 1910,²³ kundgemacht am 22. Februar 1910, den Erwerb der Landesbürgerschaft. Als bosnisch-herzegowinische LandesbürgerInnen wurden alle in Bosnien-Herzegowina Geborenen angesehen. Der Erwerb der Landesbürgerschaft erfolgte nach dem Inkrafttreten des Landesstatuts einerseits durch eheliche Geburt von landesangehörigen Eltern oder bei unehelicher Geburt von einer landesangehörigen Mutter, durch Legitimierung seitens eines landesangehörigen Vaters, durch Verhehlung einer Ausländerin mit einem bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigen und durch ausdrückliche Verleihung seitens der zuständigen bosnisch-herzegowinischen Stelle, andererseits durch definitive Anstellung eines österreichischen oder ungarischen Staatsangehörigen im öffentlichen Dienst in Bosnien-Herzegowina. Die Landesbürgerschaft erstreckte sich auch auf die Ehegattin und die minderjährigen Kinder. Bei Einbürgerungsgesuchen war nicht nur ein „korrektes politisches und sittliches

¹⁵ Fornier, *Bosnien*, S. 83.

¹⁶ Radimsky, *Landesangehörigkeit*, S. 8.

¹⁷ Scheer, „*Kolonie*“.

¹⁸ Gammerl, *Staatsbürger*, S. 158.

¹⁹ Kršnjavi, *Verfassung*, S. 91f.

²⁰ Buchmann/ Reichl-Ham, *Habsburger*, S. 526.

²¹ Radimsky, *Landesangehörigkeit*, S. 7.

²² Buchmann/Reichl-Ham, *Habsburger*, S. 485.

²³ LGBI. 19/1910.

Verhalten“ und „der Nachweis eines entsprechenden Vermögens“ erforderlich, sondern auch die Zusicherung einer bosnisch-herzegowinischen politischen Gemeinde, dem/der EinbürgerungswerberIn nach erlangter Landesbürgerschaft das Heimatrecht zu verleihen. Eine sog. Amtsheimat wie im österreichischen Heimatrecht gab es aber in Bosnien-Herzegowina ebensowenig wie in Ungarn. Mit der durch eine definitive Anstellung eines österreichischen oder ungarischen Staatsbürgers im öffentlichen Dienst in Bosnien-Herzegowina erworbenen Landesbürgerschaft war daher das Heimatrecht in einer Gemeinde von Bosnien-Herzegowina nicht verbunden.²⁴

„Sonderbar wie das ganze Statut“, so Kršnjavi, sei „auch die Art und Weise, wie ein österreichischer Staatsbürger zu einem bosnisch-hercegovinischen Landesangehörigen gemacht werden“ könne. Art. 4 des Landesstatuts bestimme nämlich, daß „in Ansehung der Modalitäten der Erwerbung und des Verlustes der Eigenschaft eines bosnisch-hercegovinischen Landesangehörigen die jetzt bestehenden Vorschriften gelten, ins solange sie nicht durch andere gesetzliche Normen ergänzt oder ersetzt werden“. Allerdings bestünden solche Vorschriften nicht, denn man habe solche zwar in den 1880er- und 1890er Jahren herausgeben wollen, da aber eine Einigung zwischen der österreichischen und der ungarischen Regierung nicht erfolgt war, sei man „schließlich zu dem Ausweg gelangt, eine Instruktion an die Ämter zu erlassen, die niemals gedruckt“ wurde. Dieser Instruktion zufolge werde die Landesangehörigkeit „in praxi wie in den meisten anderen Staaten die Staatsbürgerschaft erreicht“. Wichtig sei, „daß zur Erlangung der bosnischen Landesangehörigkeit laut dieser Instruktion die Entlassung aus der bisherigen Staatsbürgerschaft notwendig“ war. Dadurch, „dass in Ansehung der Erwerbung oder des Verlustes des Staatsbürgerrechtes bloß nicht verlaubliche Instruktionen bestehen und das Landesstatut sich auf diese geheimen Instruktionen beruft“, bliebe nun die Frage offen, ob die österreichische oder die ungarische Staatsbürgerschaft durch die Erwerbung der bosnischen Landesbürgerschaft verloren gehe oder nicht. Die Bestimmung des Landesstatuts sei „unklar“ und lasse beide Deutungen zu. Diese Unklarheit werde auch „dadurch gemehrt, daß die Bestimmung des Landesstatutes über die Erwerbung der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft durch bosnisch-herzegowinische Landesbeamte im Widerspruch mit dem bosnisch-herzegowinischen Gesetz über die Dorfgemeinden von 1907²⁵ stehe, demzufolge jeder Landesangehörige auch Gemeindeangehöriger bzw. Heimatsberechtigter in einer Gemeinde von Bosnien-Herzegowina sein müsse.“²⁶ Das Landesstatut schaffe aber Landesangehörige ohne eine derartige Heimatzuständigkeit. So gäbe es wohl in Bosnien-Herzegowina zweierlei Kategorien EinwohnerInnen: „die minderberechtigten heimatzuständigen Landesangehörigen und die überberechtigten Beamten aus Österreich und Ungarn, die aber bezüglich der aus der Heimatzuständigkeit abgeleiteten Rechte minderberechtigt sind“.²⁷

²⁴ Wiener Zeitung, 22.2.1910, S. 16.

²⁵ LGBl. 13/1907.

²⁶ Dies Gemeindemitglieder hatten – wie die Heimatberechtigten in Österreich – das Recht des ungestörten Aufenthaltes in der Gemeinde und auf Armenversorgung (§ 7).

²⁷ Kršnjavi, *Verfassung*, S. 92f.

Angesichts dieser Unklarheiten hielt das österreichische Innenministerium in weiterer Folge in einem Erlass am 12. August 1912 fest, dass bei Ansuchen von bosnisch-herzegowinischen LandesbürgerInnen um die österreichische Staatsbürgerschaft kein Nachweis des Ausscheidens aus der Landesbürgerschaft erforderlich war. Überdies war die bosnisch-herzegowinische Landesregierung vom k. u. k. Finanzministerium angewiesen worden, bei Ansuchen von österreichischen StaatsbürgerInnen um Verleihung der Landesbürgerschaft die früher geforderte Bescheinigung des Verlustes der österreichischen Staatsbürgerschaft nicht mehr zu verlangen, da die Zurücklegung der österreichischen Staatsbürgerschaft keine Voraussetzung des Erwerbes der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft bilde. Insbesondere bewirke die Erwerbung der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft durch definitive Anstellung eines Österreicher im öffentlichen Dienst in Bosnien-Herzegowina nicht schon an sich den Verlust der österreichischen Staatsbürgerschaft. Ein Verzicht auf die österreichische Staatsbürgerschaft bzw. die Ausstellung einer Bescheinigung über das freiwillige Ausscheiden aus dem österreichischen Staatsverband war nun nur bei nicht (mehr) wehrpflichtigen Personen statthaft.²⁸ Österreicher oder Ungarn verloren also ihre Staatsbürgerschaft nicht durch Erwerbung der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft und hatten nach wie vor ihre Wehrpflicht nach dem österreichischen bzw. ungarischen Wehrgesetz zu erfüllen. Nicht kombiniert werden konnte die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft jedoch mit einer fremden (ausländischen) Staatsbürgerschaft.²⁹

Innerhalb Österreichs bestanden derartige Landesbürgerschaften nicht, sondern es existierte nur eine gemeinsame österreichische Staatsbürgerschaft, geregelt im Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuch (ABGB) von 1811,³⁰ demzufolge die österreichische Staatsbürgerschaft u.a. stillschweigend durch Eintritt in einen öffentlichen Dienst erworben wurde. Verbunden war die Staatsbürgerschaft mit dem Heimatrecht geregelt im Gesetz von 1863 betreffend die Regelung der Heimatrechtsverhältnisse.³¹

Das Heimatrecht, das – wie die bosnisch-herzegowinische Gemeindeangehörigkeit – das Recht auf ungestörten Aufenthalt in der Gemeinde und Armenversorgung dortselbst vermittelte, stand nur StaatsbürgerInnen zu und wurde (neben v.a. Geburt und Ehe sowie freiwillige Aufnahme in den Heimatverband) durch die „Erlangung eines öffentlichen Amtes“ erworben. „Definitiv angestellte Hof-, Staats-, Landes- und öffentliche Fondsbeamte, Geistliche und öffentliche Lehrer“ erlangten nämlich mit dem Antritt ihres Amtes das Heimatrecht in derjenigen Gemeinde, in welcher ihnen ihr ständiger Amtssitz angewiesen wurde. Da aufgrund der Heimatrechtslage 1890 bereits mehr als ein Drittel der gesamten cisleithanischen Bevölkerung nicht mehr in ihrer Heimatgemeinde wohnte und in einem Drittel der politischen Bezirke nicht einmal die Hälfte der Bevölkerung dort mehr heimatberechtigt war,³² konnte

²⁸ Notizen, 28.11.1912, S. 198; auch Grazer Tagblatt, 21.10.1912, S. 5.

²⁹ Ausf. Radimsky, *Landesangehörigkeit*, S. 11f.

³⁰ JGS 946/1811.

³¹ RGBl. 105/1863.

³² Rauchberg, *Kritik*, S. 68.

seit 1896 auch bei Vorliegen eines zehnjährigen und ununterbrochenen Aufenthalts in der Wohnsitzgemeinde ein Rechtsanspruch auf Aufnahme in dortigen Gemeindeverband erworben werden.³³ Mit dem Erwerb eines neuen Heimatrechts erlosch das bisherige. Heimatlose StaatsbürgerInnen waren einer Gemeinde zuzuweisen. Wer die Staatsbürgerschaft verlor, ging auch des Heimatrechts verlustig.

Ungarn kannte ebenfalls eine dem österreichischen Heimatrecht ähnliche Regelung betreffend die Gemeindezugehörigkeit, aber wie Bosnien-Herzegowina keine „Amtsheimat“. Beamte konnten daher die Zugehörigkeit zu einer Gemeinde Ungarns insbesondere entweder durch ausdrückliche freie Aufnahme in das Gemeindegebiet oder ipso jure durch vierjährigen qualifizierten Aufenthalt erwerben.³⁴

1.2. Landesverwaltung

Durch die Annexion 1908 war „die gesamte Organisation der staatlichen Herrschaft“ in Bosnien-Herzegowina „zu einer rein internen Angelegenheit beider Staaten der Monarchie“ geworden.³⁵ Zuständig für die zunächst nur „provisorische“³⁶ Verwaltung des Neulandes, das als „Reichsland“ oder Kolonie gesehen wurde,³⁷ waren der gemeinsame (k. u. k.) Finanzminister als Reichsorgan,³⁸ der die „administrative, legislative, exekutive und judikatorische Gewalt“ innehatte, und die bosnisch-herzegowinische Landesregierung.³⁹ Da Bosnien-Herzegowina keinem der beiden Reichsteile zugeschlagen worden war, wurde es zunächst „dreißig Jahre lang gewissermaßen als Niemandland verwaltet“ und nach der Annexion weiterhin „als eine Kolonie“ behandelt,⁴⁰ die den „Organen der Monarchie“ unterworfen war.⁴¹ Auch gemäß dem Landestatut von 1910 stand Bosnien-Herzegowina nach wie vor „unter der verantwortlichen Leitung und Oberaufsicht des k.u.k. Gemeinsamen Ministeriums“.⁴²

Die habsburgische Herrschaft in Bosnien-Herzegowina war der einschlägigen Forschung zufolge insgesamt von einer „ausufernden und paternalistischen Zivilverwaltung“⁴³ gekennzeichnet, die einen „absolutistisch geprägten Charakter“⁴⁴ besaß. Die Verwaltung zielte darauf ab, „ein traditionelles Gemeinwesen mit den äußeren Manifestationen einer westlichen Moderne zu übertünchen“, und letztli-

³³ RGBL 222/1896.

³⁴ § 10 GA XXII: 1886, siehe Kramer, *Staatsangehörigkeit*, S. 197.

³⁵ Radimsky, *Landesangehörigkeit*, S. 7.

³⁶ RGBL 18/1880.

³⁷ Siehe zur Anwendbarkeit dieser Begriffe auf Bosnien-Herzegowina Lamp, *Verfassung*, S. 212f.

³⁸ RGBL 18/1880.

³⁹ Babuna, *Österreich-Ungarn*, S. 181.

⁴⁰ Ebd., S. 179f.

⁴¹ Ebd., S. 175.

⁴² 1912 wurde dann der Wirkungskreis der Landesregierung erweitert und der Landeschef nun wirklicher Leiter der Landesverwaltung, siehe ausf. Vrankić, *Religion*, S. 43ff.

⁴³ Ruthner, *Bosnien-Herzegowina*, S. 38.

⁴⁴ Juzabašić, *Okkupationsverwaltung*, S. 87.

ch hätten sich die „k.u.k. Administratoren [...] als Missionare einer kulturellen Wiedergeburt“ gesehen, „welche die Zurückgebliebenheit und den Partikularismus überwinden sollte, die die bosnischen Völker ihrer Meinung nach heimsuchten“.⁴⁵ Die tatsächliche Arbeit der Verwaltung von Bosnien-Herzegowina wurde „von professionellen Bürokraten verrichtet, die aus der Monarchie importiert worden waren“.⁴⁶ Man war bemüht, „qualifizierte und leistungsfähige Beamten aus der ganzen Monarchie zu bekommen, die den Bedürfnissen einer modernen europäischen Administration entsprechen und die Stütze des Regimes bilden sollten“. Diese neue Bürokratie besetzte die wichtigsten Stellen und „wurde überhaupt dominierend“.⁴⁷

Im Vergleich zur osmanischen Zeit stieg die Zahl der Landesbeamten bis 1908 von 120 auf über 9.500.⁴⁸ Erst nach der Annexion wurde auch die Bevölkerung von Bosnien-Herzegowina in die Verwaltung einbezogen,⁴⁹ lokale Beamten waren aber primär in niederen Rängen zu finden.⁵⁰ Die innere Verwaltungssprache war deutsch,⁵¹ wobei der Anteil der deutschsprachigen Beamten bereits 1907 nur mehr 12,44% ausmachte.⁵² Nach dem Ende der Habsburgermonarchie war dann freilich unklar, was mit deren ehemaligen Staatsbediensteten in den Nachfolgestaaten, im Fall von Bosnien-Herzegowina des SHS-Staates, geschehen sollte, „die nicht in den Dienst dieser Staaten übertreten konnten, wollten oder durften“.⁵³

2. Die bosnisch-herzegowinischen Beamten nach dem Umbruch 1918

2.1. Übernahme in den österreichischen Staatsdienst und provisorische Bezügeleistungen

Nach der Gründung des Staates Deutschösterreich am 30. Oktober 1918 hatte der deutschösterreichische Kabinettsrat am 11. November 1918 hinsichtlich der „Staatsbedienstetenfragen“ eine „Zwischenstaatsamtliche Geschäftsstelle zur Beratung grundsätzlicher Staatsbedienstetenfragen“ eingerichtet.⁵⁴ Da man bestrebt war, die anstehenden Probleme in bilateralen Verhandlungen zu lösen, wurde überdies von der seit 14. November 1918 bestehenden und aus Vertretern der Nachfolgestaaten bestehenden Gesandtenkonferenz ein „Zwischenstaatliches Komitee“ gegründet, das in weiterer Folge aber die vorläufigen Regelungen des deutschösterreichischen Staates unterstützte.⁵⁵ Mit den von der „Geschäftsstelle“

⁴⁵ Donia, „*Proximate Colony*“, S. 148f.

⁴⁶ Ebd., S. 155.

⁴⁷ Juzabašić, *Okkupationsverwaltung*, S. 88.

⁴⁸ Pinson, *Muslims*, S. 118f; vgl. auch Ruthner, *Bosnien-Herzegowina*, S. 38.

⁴⁹ Donja, „*Proximate Colony*“, S. 155.

⁵⁰ Ebd.; Heindl, *Mandarine*, S. 119.

⁵¹ Siehe ausf. Memić, *Internationalisierung*, S. 362ff.

⁵² Bethke, *Einwanderung*, S. 247.

⁵³ Garstenauer, *Remigration*.

⁵⁴ Semotan, *Einführung*, S. XXII.

⁵⁵ Haas, *Österreich-Ungarn*, S. 45.

ausgearbeiteten „Richtlinien“ vom 23. November 1918⁵⁶ wurde nun festgelegt, dass die Zahl der Beamten in Deutschösterreich zu reduzieren sei, Staatsbedienstete „deutscher Nationalität“ aus den neuen Nationalstaaten aber in den deutschösterreichischen Staatsdienst übernommen werden konnten.⁵⁷ Eine endgültige Regelung sei jedoch zwischenstaatlichen Verhandlungen vorbehalten.

Jene „ehemals österreichischen Staatsbediensteten deutscher Nationalität“ außerhalb des deutschösterreichischen Staatsgebietes, „die zum Verlassen des öffentlichen Dienstes gezwungen“ worden waren, konnten „auf ihr Ansuchen durch Verfügung des zuständigen Staatsamtes auch vor Klärung ihres Staatsbürgerrechtsverhältnisses in demselben oder einem anderen Dienstzweig oder Ressort im deutschösterreichischen Staatsdienste verwendet werden“. Eine solche Verwendung hatte „vor allem zu geschehen, um vorläufig im Dienste belassene nichtdeutsche Bedienstete ausscheiden zu können“. Als zum Verlassen des Dienstes gezwungen waren jene anzusehen, „die im Dienste eines fremden Staates nicht bleiben können, keinesfalls aber diejenigen, die darin nicht bleiben wollen“. Bediensteten deutscher Nationalität außerhalb des deutschösterreichischen Staatsgebietes, „die bis nun nicht in ihren Dienstort zurückkehren konnten, so daß eine Entscheidung über ihr Verbleiben im öffentlichen Dienste gar nicht möglich war“, konnte auf ihren Antrag hin, „wenn sie von keiner Seite öffentliche Dienstbezüge erhalten, eine Beihilfe im vollen Ausmaße der bisherigen Bezüge längstens bis zur Behebung des Hindernisses ebenfalls vorschußweise gegen Abrechnung gewährt werden“. Wenn solche Bedienstete auch um die Verwendung im österreichischen Staatsdienst ansuchten, so war „ihnen zu bedeuten, daß hierfür [...] in erster Linie diejenigen Bediensteten nach Maßgabe des Bedarfes in Betracht kommen, die zum Verlassen ihres bisherigen Dienstortes gezwungen“ worden waren. Für die Aufteilung des Pensionsaufwandes sollten unverzüglich zwischenstaatliche Verhandlungen aufgenommen werden.⁵⁸

Diese Regelungen sollten in der Folge „sinngemäß auch auf die im bosnisch-herzegowinischen Verwaltungsdienste und Landesbahndienste gestandenen Bediensteten deutscher Volkszugehörigkeit angewendet“ werden.⁵⁹ Zunächst erhielten jedoch die Mitglieder der bosnisch-herzegowinischen Abteilung des k. u. k. Finanzministeriums nach der „faktischen Loslösung Bosniens und der Herzegowina“ am 27. November 1918 „einen schriftlichen Bescheid des Wiener Bevollmächtigten der bosnisch-herzegowinischen Volksregierung des Inhalts, dass ihre „ihre Gebühren mit Ende Dezember 1918 zur Einstellung gelangen und [...] zufolge Aufhörens der staatsrechtlichen Bande jede Verpflichtung des b[osnisch]-h[erzegowinischen] Landesärars gegenüber den Beamten des gemeins[amen] Ministeriums aufhört“. Anfang Jänner 1919 wurde ihnen bekannt gegeben, dass diejenigen Beamten des

⁵⁶ Nachtrag vom 23.11.1918 zum KRP Nr. 14 vom 21.11.1918, in: MRP I/1, S. 114-116; auch in: Verhandlungsschriften, S. III f, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1919, Kt. 246; auch Wiener Zeitung, 24.11.1928, S. 1.

⁵⁷ Garstenauer, *Diensteide*, S. 138; Hafner, *Wandel*, S. 220f.

⁵⁸ KRP Nr. 15, 23.11.1918, MRP I/1, S. 114-116, vgl. auch Megner/Steiner, *Transformation*, S. 58f.

⁵⁹ KRP Nr. 185, 21.5.1920, Beilage: Begründung des Gesetzentwurfes z.Z. 7838 ex 1920.

Ministeriums, die der ungarischen Volksrepublik den Treueeid geleistet hatten, als entlassen betrachtet würden. Hinsichtlich der übrigen Beamten und Bediensteten erließ die bosnisch-herzegowinische Volksregierung den Befehl, dass diese „bei sonstigem Verlust aller Ansprüche sich zum Dienstantritte in Sarajewo bis zum 30. Jänner 1919 zu melden“ hätten. Ausgenommen davon seien nur „einige ältere Funktionäre, deren Pensionsgesuche übernommen und die auch vor kurzem erledigt wurden“.⁶⁰

Hinsichtlich der bosnisch-herzegowinischen Postbediensteten legte das Staatsamt für Gewerbe, Industrie und Handel im Jänner 1919 fest, dass für die „ehemals österreichischen Staatsbediensteten deutscher Nationalität in Bosnien und Hercegowina“ die Bestimmungen der Kabinettsratsbeschlüsse vom 23. November 1918 galten. Danach war die Übernahme dieser Bediensteten „deutscher Volkszugehörigkeit“, die in Deutschösterreich nur im Falle der Entlassung seitens der Postverwaltung des SHS-Staates in Verwendung genommen werden konnten, in den deutschösterreichischen Staatspostdienst „vorläufig nicht beabsichtigt“. Es richtete sich also das „derzeitige Dienstverhältnis ganz nach den Vereinbarungen, die diese Bediensteten mit der jugoslawischen Verwaltung getroffen“ hatten. Die deutschösterreichische Postverwaltung sei jedenfalls „nicht in der Lage, Verfügungen wegen Beförderungen, Gehaltsvorrückungen usw. dieser Bediensteten zu treffen“.⁶¹

Anfang April 1919 wurde dann der Staatssekretär für das Verkehrswesen, Ludwig Paul, vom Kabinettsrat ermächtigt, „einer Anzahl von gegenwärtig im bosnischen Eisenbahndienste stehenden Angestellten deutsch-österreichischer Heimatzuständigkeit die Übernahme in den deutsch-österreichischen Staatsdienst – ohne Präjudiz für andere Dienstzweige zuzusichern“.⁶² Das Komitee gab in weiterer Folge Ende April bekannt, dass man beabsichtige, alle deutschösterreichischen Staatsbediensteten aus den derzeit okkupierten Gebieten und alle Enthobenen außerhalb von Deutschösterreich zu berücksichtigen, eine Übernahme sei aber Bedarfsache und eine Beihilfenzahlung würde abgelehnt. Dies wurde von den bosnisch-herzegowinischen Beamten als Zurücksetzung erachtet, zumal sie „Pioniere der deutschen Kultur und des österreichischen Staates“ gewesen seien, die „oft unter schwierigsten Verhältnissen, Entbehrungen und Opfern“ in Bosnien-Herzegowina gedient hätten. Außerdem seien sie vielfach auch nicht immer ganz freiwillig nach Bosnien-Herzegowina gegangen und seien nun härter betroffen als die übrigen Beamten, weil sie vielfach ihr Vermögen und ihre Habseligkeiten eingebüßt hätten.⁶³

Die Beamtenschaft „deutscher Nationalität“ in Bosnien-Herzegowina forderte in weiterer Folge die Übernahme aller im Verwaltungsdienst von Bosnien-Herzegowina stehenden Beamten mit sämtlichen bisher erworbenen Rechten sowie eine Vereinbarung mit dem SHS-Staat bezüglich der Ruhegehälter und Witwenpensionen der

⁶⁰ Protokoll vom 20.12.1919 der 3. Sitzung des Beirates der Schutzstelle, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1918–1921, Kt. 242.

⁶¹ Verhandlungsschrift Nr. 12, zur Sitzung am 9.1.1919, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1919, Kt. 246.

⁶² KRP Nr. 58, 7.4.1919.

⁶³ Verhandlungsschrift Nr. 42, zur Sitzung am 23.4.1919, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1919, Kt. 246.

Pensionisten bzw. der aus rein politischen Gründen zum Übertritt in den Ruhestand veranlassten Beamten, womit die Zahlungspflicht des SHS-Staates nicht aufgehoben, sondern rechtsverbindlich festgelegt werden sollte. Angesichts der „Unhaltbarkeit ihrer Lage im jugoslawischen Dienst“ verlangten die Beamten, ihnen die Übernahme in den deutschösterreichischen Staatsdienst „unter den gleichen Modalitäten zu ermöglichen“, wie dies den Eisenbahnbediensteten mit Heimatzuständigkeit in Deutschösterreich zugesichert worden war.⁶⁴ Nach Ansicht von Vizekanzler Jodok Fink entspreche es „einem Gebote der Billigkeit“, das Ersuchen der 161 Beamten und sonstigen Bediensteten nicht abzuweisen und diese „nicht ungünstiger“ zu behandeln als die Eisenbahnbeamten. Der Kabinettsrat beschloss daher am 20. Mai 1919 die Aufnahme aller bosnisch-herzegowinischen Beamten und Bediensteten, welche „unzweifelhaft deutscher Nationalität“ sowie in einer deutschösterreichischen Gemeinde heimatzuständig waren. Wenn die Betroffenen schon von der SHS-Regierung „vorzeitig in den Ruhestand“ versetzt worden waren, dann sollte der Ruhegenuss in die auszuzahlenden Beihilfen eingerechnet werden.⁶⁵ Angekündigt wurde auch die Regelung der Ruhegenüsse für die bosnisch-herzegowinischen Beamten und Bediensteten einschließlich der Altpensionisten durch zwischenstaatliche Verhandlungen. Sonderzüge sollten für den „staffelweisen Abtransport“ vom alten an den neuen Dienstort sowie der Altpensionisten in ihre Heimat zur Verfügung gestellt werden.⁶⁶

Ende Juli 1919 stand die Übernahme von weiteren 148 Bediensteten der bosnisch-herzegowinischen Landesbahnen zu Diskussion aus, wobei nach Ansicht Pauls „nur die einwandfrei guten und tüchtigen Kräfte zur Übernahme zugelassen werden“ sollten. Er erhielt die Ermächtigung, nach „gewissenhafter Sichtung [...] ausnahmsweise noch jene Bediensteten und Arbeiter deutscher Volkszugehörigkeit [...] gleich den ehemaligen österreichischen Staatsbediensteten behandeln zu dürfen, die nach ihren persönlichen und sachlichen Eigenschaften der Übernahme würdig erscheinen, sofern für dieselben im deutschösterreichischen Staatsbahndienste eine entsprechende Verwendungsmöglichkeit vorhanden ist“. Die Übernahme hatte „in der gleichen Weise“ wie bei der ersten Gruppe zu erfolgen.⁶⁷

Problematisch blieb die Lage der österreichischen Mitglieder der bosnisch-herzegowinischen Abteilung des k. u. k. Finanzministeriums. Während nach Entschluss des Ministerrats in Belgrad vom 10. April 1919 die Dienstentlassung der ungarischen Beamten bestätigt wurde, eröffnete man den übrigen, also den österreichischen, Beamten, „dass es bei der Einstellung ihrer Gebühren mit Ende Jänner 1919 verbleibt, über ihre allfällige Pension aber später entschieden werden“ würde.⁶⁸

Anfang Dezember 1919 konstatierte auch die „Schutzstelle für die deutschen öffentlichen Angestellten aus den Nationalstaaten“, die auf Initiative des „Verbandes vertriebener deutscher Staatsangestellter“ im Juli 1919 eingerichtet worden und bis

⁶⁴ KRP Nr. 72, 20.5.1919.

⁶⁵ Ebd.

⁶⁶ Ebd.

⁶⁷ KRP Nr. 94, 29.7.1919.

⁶⁸ Protokoll vom 20.12.1919 der 3. Sitzung des Beirates der Schutzstelle, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1918–1921, Kt. 242.

Oktober 1921 aktiv war,⁶⁹ dass die Frage der Übernahme der vertriebenen Bediensteten aus Bosnien-Herzegowina und der früheren bosnisch-herzegowinischen Abteilung des gemeinsamen Finanzministeriums sowie die Regelung von deren Gehalts- und Pensionsansprüchen „keine gleichmäßige Behandlung“ finde. Die Beamten des ehemaligen bosnischen Ministeriums dürften aber, so ein Vertreter des Staatsamtes für Finanzen, „nicht die einzigen sein [...], mit welchen eine Ausnahme von dem allgemein anerkannten Grundsatz gemacht wird, wonach alle Beamte, die ihr Brot durch die Auflösung der österr[eichisch]-ungarischen Monarchie verloren haben, versorgt werden müssen“. Es dürfe „nicht geschehen, dass gerade die Angestellten des bosn[ischen] Ministeriums, die ein gesetzliches Recht auf Versorgung erworben haben, bloss deshalb preisgegeben werden, weil ihre staatsrechtliche Stellung tragischer Weise nicht in den 40 Jahren seit der Okkupation geklärt wurde, sondern jetzt, nach dem Verlust von Bosnien und der Herzegowina klargestellt werden muss“. Es sei zwar „die staatsrechtliche Stellung der bosn[ischen] Verwaltungsbeamten strittig“, es stehe aber fest, „dass zwischen den Beamten, die in Bosnien selbst Dienste leisteten und jenen, die in der bosn[ischen] Abteilung des gemeins[amen] Ministeriums dienten, juristisch kein Unterschied bestand“. Die Bestimmungen des Kabinettsratsbeschlusses vom 20. Mai 1919 sollten daher, auch wenn dieser „von den in Bosnien-Herzegowina bediensteten Angestellten provoziert wurde“, nicht nur auf diese, sondern in gleicher Weise auf die Beamten der bosnischen Abteilung des gemeinsamen Finanzministeriums zur Anwendung gebracht werden, welcher Ansicht sich auch die Staatskanzlei anschloss. Für die konkrete Zuteilung der zu übernehmenden Beamten sollte die „Schutzstelle“ einen Vorschlag erarbeiten, da „einzelne Kräfte spezielle Aufgaben besorgt“ hätten, die sie auch für andere Ressorts als nur das Staatsamt für Inneres „gut geeignet erschienen“ ließen.⁷⁰

Umstritten war insbesondere, zu bzw. ab welchem Zeitpunkt das deutschösterreichische Heimatrecht der bosnisch-herzegowinischen Beamten bestanden haben musste. Einige Staatsämter legten den Kabinettsratsbeschluss vom 20. Mai 1919 dahingehend aus, dass die Inverwendungnahme solcher Bediensteter nur dann zu erfolgen habe, wenn deren Heimatrecht im Gebiet Deutschösterreichs „nach den Grenzen des Friedensvertrages [von St. Germain 1919] im Zeitpunkt ihres Ansuchens um Inverwendungnahme“ feststehe [Hervorhebung im Original]. Nach Ansicht des Staatsamts für Finanzen war wiederum das Heimatrecht „zu jenem Zeitpunkte, wo über sein Gesuch entschieden wird“ [Hervorhebung im Original], maßgeblich. Wenn also jemand in dem von Deutschösterreich nach der Staatsgründung beanspruchten Gebiet zuständig war und „über sein Gesuch vor Inkrafttreten des Friedensvertrages entschieden“ würde [Hervorhebung im Original], so könne er in den deutschösterreichischen Dienst „provisorisch in Verwendung genommen werden, nach Inkrafttreten des Friedensvertrages jedoch nicht mehr“.⁷¹

⁶⁹ Hafner, *Wandel*, S. 264ff.

⁷⁰ Protokoll vom 20.12.1919 der 3. Sitzung des Beirates der Schutzstelle, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1918–1921, Kt. 242.

⁷¹ Ebd.

Das zwischenstaatliche Komitee hatte hingegen entschieden, dass das Heimatrecht der Bewerber zu jenem Zeitpunkte bestanden habe müsse, „wo sie Bosnien verlassen haben“, eine nachträgliche Erwerbung eines Heimatrechts in Deutschösterreich werde nicht anerkannt. Jedenfalls könne das Bestreben derer, die sich jetzt erst um das Heimatrecht in Deutschösterreich bewerben würden, nicht mit ihnen gemachten Zusagen erklärt werden, sondern „einfach daraus, dass sie die Bestimmungen des Kabinettsratsbeschlusses vom 20. Mai 1919 gelesen haben und nun trachten, dieselben nachträglich zu erfüllen“. Hinsichtlich der Auszahlung der Pensionen der vertriebenen bosnischen Landesbeamten, die in Deutschösterreich zum Teil unterblieben sei, einigte man sich dahin, diesen Gegenstand vor der Reparationskommission, also dem interalliierten Ausschuss zur Regelung der „Wiedergutmachungsleistungen“, ⁷² zur Sprache zu bringen. ⁷³

Nachdem von den provisorisch aus den Nachfolgestaaten übernommenen Staats- und Eisenbahnangestellten, „immer drängender der Wunsch vorgebracht“ wurde, „das jetzige Provisorium in ein definitives Dienstverhältnis zur österreichischen Republik umzuwandeln“, beschloss der Kabinettsrat im März 1920 auf Antrag von Ferdinand Hanusch, die „Schutzstelle“ damit zu beauftragen, „ein Memorandum, belegt mit genauen Angaben über die Zahl der geflüchteten Angestellten nach den einzelnen Nationalstaaten auszuarbeiten, in welchem die Reparationskommission um Einflußnahme auf die Nationalstaaten zu ersuchen ist, die ihrem Gebiete zugehörigem Staatsangestellten rückzuübernehmen und ebenso für die Ruhegenüsse der von dort stammenden Pensionsparteien aufzukommen, da Österreich nicht in der Lage sei, diese Leistungen, zu welchen es durch keinen Rechtstitel verpflichtet erscheine, weiter zu vollziehen“. Zuschüsse an „nicht in Verwendung genommene Angestellte“ sollten nur „nach Prüfung des Einzelfalles“ gewährt werden. ⁷⁴

Der Kabinettsrat beschloss schließlich am 21. Mai 1920 nach zwischenstaatlichen Besprechungen einen Gesetzentwurf betreffend Maßnahmen für die Behandlung ehemals österreichischer Zivilstaats- (Staatsbahn-)angestellter aus Anlass ihrer Übernahme in den Dienst der Republik Österreich sowie neue Richtlinien. ⁷⁵ Im Juni 1920 kam es zur Gleichstellung der Beamten der bosnisch-herzegowinischen Abteilung des k. u. k. Finanzministeriums mit den übrigen k. u. k. Beamten. ⁷⁶ Mit Gesetz vom 22. Juli 1920 erfolgte sodann die gesetzliche Regelung der Übernahme von Staatsbediensteten, wobei die Übernommenen so zu behandeln waren, als wären sie bereits am 31. Oktober 1918 übernommen worden. ⁷⁷

In weiterer Folge wurde diskutiert, was unter „vertrieben“ zu verstehen sei. Nach dem Kabinettsratsbeschluss vom 20. Oktober 1920 waren als Vertriebene alle jene Staatsangestellten zu erfassen, die „bei der Schaffung der neuen Nationalstaaten

⁷² Siehe zu ihr ausf. Rathmanner, *Reparationskommission*.

⁷³ Protokoll vom 20.12.1919 der 3. Sitzung des Beirates der Schutzstelle“, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1918–1921, Kt. 242.

⁷⁴ KRP Nr. 161, 15.3.1920.

⁷⁵ KRP Nr. 185, 21.5.1920.

⁷⁶ StGBI. 239/1920.

⁷⁷ StGBI. 358/1920.

von diesen wegen ihrer deutschen Nationalität nicht mehr als Beamte öffentlichen Rechtes anerkannt wurden und sich daher damals nach Österreich gewendet“ hätten. Nicht darunter falle, wer ein öffentlich-rechtliches Anstellungsverhältnis in einem Nationalstaat erlangt hatte, diesen Posten aber nachträglich aufgegeben habe.⁷⁸

Bis 1921 kamen laut einem Bericht der „Schutzstelle“ 1.733 ehemalige Staatsangestellte aus den Nachfolgestaaten zurück nach Österreich.⁷⁹ Unter den 1.664 in Verwendung stehenden vertriebenen Angestellten (ohne Eisenbahner)⁸⁰ befanden sich – wie einem Antrag im Nationalrat vom April 1921 zu entnehmen ist – „ungefähr 230“ ehemalige pensionierte bosnisch-herzegowinische Beamte bzw. deren Witwen und Waisen, die teils österreichische, teils StaatsbürgerInnen eines Nachfolgestaates waren.

Alle Pensionisten hatten bis zum 1. Juni 1920 ihre Ruhegüsse vom SHS-Staat ausbezahlt bekommen. Mit diesem Zeitpunkt jedoch wurden offenbar die Zahlungen beendet, „ohne dass die Einstellung derselben irgendwie begründet worden wäre“. Folglich hatten die Pensionisten von der österreichischen Regierung „vorschußweise Zahlungen auf Rechnung ihrer Pensionen erhalten“. Da der SHS-Staat sich seiner Verpflichtung entziehe, so ein Antrag des christlichsozialen Abgeordneten Dr. Franz Odehnal und Genossen, für die Altersversorgung dieser Beamten aufzukommen, sollten nun deren Ruhegüsse nach dem österreichischen „Pensionistengesetz“ bemessen und den in Österreich wohnhaften Pensionisten ausbezahlt werden.⁸¹

Tatsächlich hatte Jugoslawien zu dieser Zeit, Zeitungsberichten vom Jänner 1921 zufolge, die Übernahme der Beamten des alten Österreich durch Jugoslawien geregelt, wobei es bereits seit August 1918 den Grundsatz einer Nationalisierung der Verwaltung verfolgt hatte.⁸² Zur Zeit des Zusammenbruches aktiv dienende Beamte „südslawischer Nationalität“, die dennoch von Jugoslawien nicht übernommen und nicht anderswo angestellt wurden, konnten nun im SHS-Staat um Wiederanstellung oder Zuerkennung der Pension ersuchen.⁸³ Jugoslawien wollte auch die Pensions- und Versorgungsgebühren für alle jene Beamten übernehmen, die vor dem Zusammenbruch pensioniert worden waren, sowie für deren Witwen. Ebenfalls im Jänner 1921 wurde im Zusammenhang mit der Ausübung des Optionsrechtes für Österreich nach dem Friedensvertrag (siehe weiter unten) in Zeitungen darauf hingewiesen, dass in Deutschösterreich „viele deutsche Pensionisten und Pensionistinnen [wohnen], die von Polen, Tschechien, Jugoslawien und Italien ihre Ruhegüsse beziehen“. Diese würden durch eine erfolgreiche Option zwar die deutschösterreichische Staatsbürgerschaft erlangen, aber „dadurch den Anspruch auf die ausländische Pension verlieren, ohne gleichzeitig ein Anrecht auf einen

⁷⁸ KRP Nr. 229, 20.10.1920.

⁷⁹ <http://first-research.ac.at/2019/02/26/die-remigration-ehemaliger-bediensiteter-der-habsburgermonarchie-in-die-republik-oesterreich-1918-1921/>.

⁸⁰ Bericht über die Tätigkeit der Schutzstelle, ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1918–1921, Kt. 242.

⁸¹ 299 der Beilage, Sten.Prot. NR. 1921.

⁸² Stegar, *Continuity*, S. 186.

⁸³ Reichspost, 9.1.1921, S. 3.

Ruhestandsgenuß seitens Deutschösterreichs zu besitzen“. Daher müsse sich „jeder die Sache gründlich überlegen, bevor er sein Optionsrecht ausübt.“⁸⁴

In Österreich erging in weiterer Folge im Dezember 1921 ein Beschluss des Finanzbudgets-Ausschusses des Nationalrates dahingehend, dass das österreichische Pensionsgesetz 1921⁸⁵ zwar keine Bestimmung über die bosnisch-herzegowinischen Ruheständler enthalte, aber für diese Pensionisten ebenfalls „in entsprechender Weise vorgesorgt werden möge“, wie dies auch der „Verein der in Österreich wohnhaften bosnisch-herzegowinischen Pensionisten“ später in einem Memorandum vom 2. Juli 1925 an die österreichische Regierung ausführte. Diese Versorgung habe dann, so das angesprochene Memorandum, tatsächlich derjenigen der österreichischen Beamten entsprochen, sei aber noch eine bloß provisorische gewesen. Erst mit Erlass des Finanzministeriums vom 30. Juli 1922 seien in weiterer Folge den im Ruhestand befindlichen, ehemaligen bosnisch-herzegowinischen Beamten und deren Angehörigen (Witwen und Waisen) als Ruhe- bzw. Versorgungsbezüge sogenannte „Beihilfen“ in der gleichen Höhe wie bei den österreichischen Beamten zugesprochen worden, sofern sie die österreichische Staatsbürgerschaft und Heimatzuständigkeit nachweisen konnten.⁸⁶

Im Gegenzug für den weiteren Bezug der „Beihilfen“ verpflichtete allerdings dann das österreichische Finanzministerium 1923 „zur Entlastung des österr[eichischen] Pensionsetats“⁸⁷ die solcherart versorgten bosnisch-herzegowinischen Beamten, ihren Pensionsanspruch nun bei der jugoslawischen Regierung geltend zu machen. Sie sollten sich nämlich „gleichzeitig bei den Behörden des Königreiches SHS um die Verleihung der von den letzteren ihnen etwa zu bewilligenden Pension zu bewerben und bei Zuerkennung einer solchen, die ihnen zukommenden Pensionsbeträge an die Finanzlandesdirektion Wien unverkürzt abzuführen“. Jenen Ruheständlern, die eine derartige „Bewerbung“ unterließen, wurde die Einstellung der ihnen bewilligten österreichischen Beihilfen angedroht.⁸⁸

Im SHS-Staat wurden allerdings, so das Memorandum des „Vereins der in Österreich wohnhaften bosnisch-herzegowinischen Pensionisten“, in betreff der Pensionsberechtigung der früheren bosnisch-herzegowinischen öffentlichen Funktionäre „[s]elbstverständlich [...] nur solche mit Ruhegebühren beteiligt, welche nach [...] der dort normierten Rechtsauffassung als dem Königreich SHS zugehörig“ bzw. als SHS-Staatsbürger angesehen würden. Außerdem werde der Pensionsbezug im Ausland, also auch in Österreich, für die dort ansässigen Pensionswerber von einer alle drei Jahre neu zu gewährenden Aufenthaltsbewilligung abhängig gemacht. Überdies seien die Gebühren dieser Auslandspensionisten im SHS-Staat um 30 Prozent geringer als diejenigen der dort ansässigen Pensionisten. Überhaupt kein Anspruch auf einen Pensionsbezug stünde jenen zu, die nachträglich für einen anderen Staat als den SHS optiert hätten. Die in Österreich wohnhaften

⁸⁴ Kärntner Zeitung, 9.1.1921, S. 12.

⁸⁵ BGBl. 735/1921.

⁸⁶ Memorandum 2.7.1925, Fasz. GZ 148.932-6/1924.

⁸⁷ BKA, Zl. 153.869-6/25, ebd.

⁸⁸ Memorandum 2.7.1925, ebd.

bosnisch-herzegowinischen Pensionisten hatten sich jedenfalls laut dem Memorandum „fast durchgehends um die jugoslawische Pension beworben“ und führten die Pensionszahlungen, wie vorgeschrieben, auch an die Finanzlandesdirektion Wien ab.⁸⁹

Nun erforderte aber die Bewerbung um eine solche jugoslawische Pension jedoch, wie auch das Memorandum ausführte, die Beibringung eines Nachweises der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft „in der Form eines Heimatscheines [Hervorhebung im Original] einer bosn[isch] herz[egowinischen] Gemeinde“. Die SHS-Behörden würden nun bei derartigen Bewerbungen um die Pension „die Heimatscheine den betreffenden Bewerbern ex officio ausstellen“, gestützt „auf die Bestimmungen des dort bestehenden Gesetzes, das denjenigen öffentlichen Funktionären, die am 1. Jänner 1910 in definitiver Anstellung im Landesdienste standen, die Landesangehörigkeit in Bosnien-Herzegowina und die Heimatzuständigkeit in ihrem letzten Dienstort zuerkennt“. Schon gelegentlich der ersten Bewerbungen der Österreicher unter den bosnisch-herzegowinisch Pensionisten um die jugoslawischen Ruhegebühren seien aber bei ihnen „Bedenken aufgetaucht, ob nicht durch die ihrerseits bei den Behörden des Königreiches SHS unternommen Schritte [...] ein Präjudiz gegen ihre zweifellos bestehende österreichische Staatsangehörigkeit und Heimatsberechtigung, auf die zu verzichten sie in keinem Falle geneigt sind, geschaffen werden könnte“. Es sei ihnen damals jedoch österreichischerseits die „beruhigende Versicherung gegeben“ worden, „dass ihr Einschreiten bei den Behörden des Königreiches SHS eine bloße nicht zu umgehende Formalität darstelle, die sie zwar in dieser Hinsicht als *sujets mixtes* erscheinen lasse, ihre eventuelle Staatszugehörigkeit und Heimatzuständigkeit aber nicht weiter berühre“. In neuerer Zeit hätten nun aber, „weil die Frage der bosn[isch] herz[egowinischen] Pensionen sich einem Stadium nähert, wo endlich auch in diesem Belange eine definitive Feststellung nötig wird“, einige Einzelfälle zu einer prinzipiellen Erörterung der Bedeutung der bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigkeit für die bosnisch-herzegowinisch Pensionisten, „deren Los ohnehin ein trauriges ist“, geführt.⁹⁰

Das „Römische Pensions-Übereinkommen“ vom 6. April 1922,⁹¹ dessen Ratifikation allerdings erst im Februar 1931 abgeschlossen war,⁹² legte in weiterer Folge fest, dass ab dem Zeitpunkt des Inkrafttretens des Staatsvertrages von St. Germain jeder der Vertragspartner, also Österreich und die anderen Nachfolgestaaten, „zu seinen Lasten die Pensionen [...] der Zivil- und Militärpensionisten“ übernahm, die am 3. November 1918 den Bezugsberechtigten bereits zuerkannt waren“ („Altpensionisten“). Die Auszahlung der Ruhegenüsse an Personen, die im Ausland wohnten, konnte allerdings von der Bedingung abhängig gemacht werden, dass der Wohnsitz in den Staat verlegt wurde, in dem die Staatsangehörigkeit bestand. Das Übereinkommen galt auch für Pensionen von Witwen und Waisen, wobei die Staatsbürgerschaft des Verstorbenen bzw. bei Witwen die durch Option

⁸⁹ Ebd.

⁹⁰ Ebd.

⁹¹ BGBl. 170/1924.

⁹² BGBl. 80/1931.

erworbene Staatsbürgerschaft zur Grundlage zu nehmen war. Sollten Bestreitungen der Staatsbürgerschaft von Pensionisten entstehen, durften die laufenden Zahlungen weder eingestellt noch herabgesetzt werden, bis die Entscheidung über die Staatsbürgerschaft anerkannt wurde, allfällig war dem zu Unrecht herangezogenen Staat Ersatz zu leisten.

In weiterer Folge verfügte die jugoslawische Regierung am 2. Dezember 1922 die provisorische Auszahlung der Pensionen an alle bosnisch-herzegowinischen Pensionisten, welche am 1. Jänner 1910 oder später definitiv bosnisch-herzegowinische Bedienstete waren und nicht für einen anderen Staat optiert hatten. Tatsächlich wurden diesen ehemaligen bosnisch-herzegowinischen Beamten von 1922 bis 1924 die Pensionen bewilligt, jedoch unter der Bedingung, wie das Finanzministerium dem Bundeskanzleramt 1925 mitteilte, dass sie „jugoslawische Staatsbürger“ blieben.⁹³

Ende März 1924 wurde dann ein weiteres Abkommen betreffend die Allgemeine Pensionsanstalt abgeschlossen, in der bilateral die Versicherungslast zwischen den beiden Staaten aufgeteilt wurde. Jeder der vertragschließenden Staaten übernahm den Teil, der auf Versicherte zurückzuführen war, deren letzter für die Versicherungszuständigkeit maßgebender Dienort auf dem Gebiet des betreffenden Staates gelegen war. Die bereits vor dem Inkrafttreten des Vertrages erbrachten Leistungen galten als „Ersatz für die nach diesem Übereinkommen gebührenden Leistungen, ohne daß hierüber zwischen den beteiligten Stellen ein nachträglicher Ausgleich stattzufinden hätte“.⁹⁴ Die bosnisch-herzegowinischen Pensionisten erhielten also hinfort ihre Bezüge vom SHS-Staat, auch wenn sie in Österreich ihren Aufenthalt nahmen, wie dies im Übrigen auch mit den anderen Nachfolgestaaten so geregelt wurde.⁹⁵

2.2. Staatsbürgerschaft der früheren bosnisch-herzegowinisch Beamten

Angesichts der provisorischen Regelungen betreffend die Ruhestandsbezüge stellte sich also die Frage nach der Staatsbürgerschaft der früheren bosnisch-herzegowinischen Beamten, wofür nicht nur auf die einschlägigen Bestimmungen des Vertrages von St. Germain, sondern auch auf die staatsbürgerschaftsrechtlichen Regelungen Österreichs und Jugoslawiens zurückgegriffen werden muss.

2.2.1. Österreichische Rechtslage

Das erste Staatsbürgerschaft-Gesetz in Österreich nach dem Zusammenbruch der Monarchie, das Gesetz vom 5. Dezember 1918⁹⁶ über das deutschösterreichische Staatsbürgerrecht, machte alle Personen, die zur Zeit der Kundmachung des Gesetzes in einer Gemeinde der deutschösterreichischen Republik ein gültiges

⁹³ BKA, Zl. 153.869-6/25, Memorandum 2.7.1925, Fasz. GZ 148.932-6/1924.

⁹⁴ BGBl. 116/1924.

⁹⁵ So zB mit Ungarn BGBl. 138/1925, der CSR BGBl. 83/1926, Polen BGBl. 103/1932.

⁹⁶ StGBI. 91/1918; siehe ausf. Reiter-Zatloukal, *Staatsbürgerschaft*.

Heimatrecht besaßen, ohne besondere Willensäußerung ihrerseits ipso iure zu deutschösterreichische StaatsbürgerInnen. Alle AusländerInnen, also Personen, die im Sinne der altösterreichischen Bestimmungen in keiner Gemeinde Deutschösterreichs ein Heimatrecht besaßen, konnten die deutschösterreichische Staatsbürgerschaft durch den einseitigen Akt der Erklärung, der deutschösterreichische Republik „als getreuer Staatsbürger angehören zu wollen“, erwerben, wenn sie ihren Wohnsitz mindestens seit 1. August 1914 tatsächlich in Deutschösterreich hatten. Diese Möglichkeit eines Staatsbürgerschaftserwerb durch Erklärung stand auch allen AltösterreicherInnen zu, die ihren ordentlichen Wohnsitz erst nach dem 1. August nach Deutschösterreich verlegt hatten, wenn sie nicht in Dalmatien, Istrien und Galizien die Heimatberechtigung besaßen.⁹⁷

Bei Vorliegen der gesetzlichen Bedingungen waren all diese Personen dann vom Zeitpunkt ihrer Erklärung an deutschösterreichische StaatsbürgerInnen, ohne jedoch auch ein deutschösterreichisches Heimatrecht erlangt zu haben, und daher gut beraten, sich umgehend um ein solches zu bemühen, denn eine Zuweisung heimatloser StaatsbürgerInnen, wie sie im Heimatrechtsgesetz 1863 an sich vorgesehen war, fand nämlich tatsächlich nicht statt. Daher kritisierte auch ein Zeitgenosse, dass die vielen Menschen, welche im Vertrauen auf das Gesetz vom 5. Dezember 1918 deutschösterreichische Staatsangehörige geworden waren, zwar Pflichten hätten, „aber keinerlei Rechte“, denn ein „Heimatrecht, welches allein sie gleichberechtigt mit den alten Staatsbürgern gemacht hätte, konnten sie nicht erlangen“.⁹⁸ Das Heimatrecht in einer deutschösterreichischen Gemeinde wurde folglich nun zum begehrten und teuren Gut.

Angesichts dieser Regelungen war es für die in Bosnien-Herzegowina eingesetzten Beamten aus Österreich freilich nun von Vorteil, dass sie keine „Amtsheimat“ im Dienstort erworben und damit ihr Heimatrecht in Deutschösterreich behalten hatten. Im Unterschied zu ihnen hatten nämlich etwa altösterreichische Beamte in den Ländern der Wenzelskrone durch den Erwerb der Amtsheimat dort selbst ihr bisheriges Heimatrecht in Österreich verloren und mussten ein solches in Deutschösterreich erst neu erwerben. Allerdings wurden mit dem sog. Sperrgesetz vom 17. Oktober 1919⁹⁹ freiwillige Aufnahmen in den Heimatverband einer deutschösterreichischen Gemeinde für unzulässig erklärt. Ein Heimatrecht konnte daher nun nur mehr im Fall eines mehr als zehnjährigen Wohnsitzes in der betreffenden Gemeinde erworben werden.¹⁰⁰ Auf diese Weise sollte mit Blick auf den bereits unterzeichneten Staatsvertrag Personen, die nach diesem als AusländerInnen zu betrachten waren, die Möglichkeit genommen werden, „vor Eintritt der Wirksamkeit des Staatsvertrages durch Erlangung der Zuständigkeit in einer österreichischen Gemeinde den Bestimmungen des Staatsvertrages zuvorzukommen und sich die

⁹⁷ Dieser Personengruppe waren vor allem diejenigen Beamten zuzurechnen, die zwar der deutschen Nationalität zugehörten, aber durch ihre Dienstverhältnisse z.B. in Böhmen oder Mähren ein Heimatrecht erlangt hatten.

⁹⁸ Seidler, *Staatsbürgerschaft*, S. 23.

⁹⁹ StGBI. 481/1919.

¹⁰⁰ Vgl. RGBl. 222/1896.

österreichische Staatsbürgerschaft zu sichern, ohne dass die zuständigen staatlichen Behörden in der Lage gewesen wären, gegen ihre Einbürgerung Stellung zu nehmen“.¹⁰¹ Entgegen dieser Sperre dennoch erfolgte freiwillige Aufnahmen in einen Gemeindeverband waren nichtig,¹⁰² womit insbesondere „eine finanzielle Belastung des Staates von großer Tragweite“ aufgrund der Geltendmachung von Pensionen vermieden werden sollte.¹⁰³

Nach Art. 64 des am 16. Juli 1920 in Kraft getretenen Staatsvertrages von St. Germain¹⁰⁴ anerkannte Österreich dann als österreichische Staatsangehörige alle Personen, die zur Zeit des Inkrafttretens des gegenwärtigen Vertrages das Heimatrecht („pertinenza“) auf österreichischem Staatsgebiet besaßen und nicht Angehörige eines anderen Staates waren. Darunter fielen folglich auch alle diejenigen, die zuvor die Staatsbürgerschaft durch Erklärung und vor dem 16. Juli 1920 ein Heimatrecht in einer österreichischen Gemeinde erworben hatten. Im Gegenzug wurde die Staatsbürgerschaft all derjenigen NeuösterreicherInnen ungültig, die diese durch Erklärung erworben hatten, ohne aber ein Heimatrecht in einer österreichischen Gemeinde erlangt zu haben. Sie fielen staatsbürgerschaftsrechtlich an den Staat zurück, in dem sie zur Zeit der Abgabe der seinerzeitigen Erklärung für Österreich heimatberechtigt waren.¹⁰⁵

Alle anderen Personen, die das Heimatrecht in einem Gebiet besaßen, „das früher zu den Gebieten der ehemaligen österreichisch-ungarischen Monarchie gehörte“, also AltösterreicherInnen, erwarben gemäß Art. 70 „ohne weiteres und unter Ausschluß der österreichischen Staatsangehörigkeit“ die Staatsbürgerschaft desjenigen Staates, der die Souveränität über das Gebiet, in dem sie ihr Heimatrecht hatten, ausübte. Allerdings erwarben Personen, die das Heimatrecht in einem dem SHS-Staat oder der ČSR abgetretenen Gebiet nach dem 1. Jänner 1910 erworben hatten, die dortige Staatsangehörigkeit gemäß Art. 76 nur unter der Bedingung, dass sie hierzu die Genehmigung („autorisation“) des SHS-Staates oder der ČSR erhielten. Wurde um diese Genehmigung nicht angesucht oder diese verweigert, erwarben die Betroffenen gemäß Art. 77 des Staatsvertrages von St. Germain (und auch Art. 62 des Vertrages von Trianon) die Staatsangehörigkeit desjenigen Staates, der die Souveränität auf dem Gebiet ausübte, in dem sie zuvor das Heimatrecht besessen hatten.

Diejenigen bosnisch-herzegowinisch-Beamten, die nach dem 1. Jänner 1910 ein Heimatrecht auf eigenen Wunsch in Bosnien-Herzegowina erlangt hatten, bedurften also nach Art. 76 der Genehmigung der SHS-Regierung zum Erwerb der österreichischen Staatsbürgerschaft, ansonsten fielen sie, wie diejenigen, die gar nicht um die Staatsbürgerschaft angesucht hatten, wieder in ihr früheres Heimatrecht und damit in ihre frühere Staatsbürgerschaft zurück. Dies war für diejenigen Beamten mit früherem Heimatrecht auf dem Boden der Republik Österreich, die

¹⁰¹ MRP Nr. 40, 1.2.1921.

¹⁰² Langhoff, *Staatsbürgerschaft*, S. 27.

¹⁰³ KRP Nr. 153, 2.3.1920.

¹⁰⁴ BGBl. 303/1920.

¹⁰⁵ Vgl. Langhoff, *Bundesbürgerschaft*, S. 5.

eine Staatsbürgerschaftserklärung für Österreich abgegeben hatten, also eine gute Lösung, denn sie mussten sich nicht um ein Heimatrecht in Österreich bemühen, sondern erhielten ihr Heimatrecht in Österreich nun zurück. Im Unterschied dazu blieb bosnisch-herzegowinischen Beamten aus der nunmehrigen Tschechoslowakei mit Heimatrecht in Altösterreich, wenn sie die SHS-Staatsbürgerschaft ablehnten und diejenige der Republik Österreich annehmen wollten, nur die Möglichkeit einer Option für Österreich nach Art. 80 des Staatsvertrages von St. Germain wegen Unterschieds zur Mehrheit der Bevölkerung im SHS-Staat nach „Rasse“ und Sprache.¹⁰⁶

2.2.2. Jugoslawische Rechtslage

In Jugoslawien wurde, ähnlich dem österreichische Gesetz vom 5. Dezember 1918, Anfang 1919 festgelegt, wer wahlberechtigt für das erste jugoslawische Parlament war, darunter auch alle Männer, die vor dem 1. Dezember 1918, also dem Tag der Staatsgründung, das Heimatrecht in Bosnien-Herzegowina besessen hatten.¹⁰⁷ In weiterer Folge wurde in der Minderheitenschutzkonvention vom 10. September 1919 das Staatsbürgerschaftsrecht geregelt: Danach erwarben in Entsprechung zum Vertrag von St. Germain im Allgemeinen ipso facto die SHS-Staatsbürgerschaft alle diejenigen Personen, die am 1. Jänner 1910 in einer der beiden Hälften der ehemaligen österreich-ungarische Monarchie sowie in Bosnien-Herzegowina heimatberechtigte StaatsbürgerInnen waren, wenn sie dieses Heimatrecht am Tag des Inkrafttretens des Staatvertrags von St. Germain am 16. Juli 1920 (bzw. Vertrags von Trianon am 26. Juli 1921) noch besaßen.¹⁰⁸ Österreichische StaatsbürgerInnen durften mittels Option wählen, ob sie ihre Staatsbürgerschaft behalten und auswandern oder ob sie die Staatsbürgerschaft des Nachfolgestaates, in dem sie nun lebten, annehmen wollten. Alle Beamten, die nicht einen Treueeid auf die neue Regierung ablegen wollten, wurden auf Anordnung des jugoslawischen Innenministeriums entlassen und ausgewiesen.¹⁰⁹

In diesem Sinne wurde auch am 25. November 1920 in der jugoslawischen Ausführungsverordnung zum Staatsvertrag von St. Germain,¹¹⁰ dem der SHS-Staat am 5. Dezember 1920 beigetreten war, das Staatsbürgerschaftsrecht konkretisiert: Der Verordnung zufolge wurden grundsätzlich alle Personen SHS-StaatsbürgerInnen, die am 1. Jänner 1910 nach Bosnien-Herzegowina „zuständig“ gewesen waren und diese Zuständigkeit bis zum 16. Juli 1920 besaßen. Die Ansuchen um Genehmigung („autorisation“) des SHS-Staates waren bis zum 15. Juli 1921 bei der Verwaltungsbehörde 1. Instanz einzubringen, und zwar derjenigen, in der das

¹⁰⁶ Kunz, *Option*, S. 200f.

¹⁰⁷ Suppan, *Konflikt-Geschichte*, S. 544.

¹⁰⁸ Schätzel, *Regelung*, S. 357.

¹⁰⁹ Janjetović, *Lage*, S. 296.

¹¹⁰ Siehe diese und die Ausführungsverordnung zum VT vom 30.8.1921, Schätzel, *Regelung*, Nr. 60, S. 219ff, Nr. 61, S. 236ff; Kramer, *Staatsangehörigkeit*, S. 199ff; siehe auch Krek, *Jugoslawien*, S. 357.

Heimatrecht bzw. bei bosnisch-herzegowinischen LandesbürgerInnen der ständige Wohnsitz bestand. Auch wurde das Optionsrecht derjenigen Personen für den „Staat ihrer Nationalität“ näher bestimmt, die sich nach „Abstammung und Sprache“ nicht dem SHS-Staat zugehörig fühlten, also „Deutsche für Österreich; Tschechen und Slowaken für die Tschechoslowakei; [...] Magyaren für Ungarn“. Die halbjährige Frist begann für „Deutsche“ am 16. Juli 1920 zu laufen. Mit Abkommen vom 12. September 1924 wurden die jeweiligen Optionen durch Österreich und den SHS-Staat anerkannt und die Fristen für die Wohnsitzverlegung verlängert.¹¹¹

Mit Verordnung vom 9. Dezember 1920 wurde dann die Frage der Erlangung und des Verlusts der SHS-Staatsbürgerschaft im Wege der Abgabe einer Erklärung mittels schriftlicher Gesuche auf Grundlage des Staatsvertrags von St. Germain näher geregelt: Jene bosnisch-herzegowinischen Beamten, die aufgrund der Landessatzungen für Bosnien-Herzegowina vom 17. Februar 1910 die bosnisch-herzegowinische Landesangehörigkeit erlangt hatten, waren der Verordnung zufolge jedenfalls dort zuständig und ihr Zuständigkeitsort war für „noch dienende Beamte der Dienstort, für Ruheständler jener Ort, in dem sie dienten, bevor sie in den Ruhestand versetzt wurden“. Daher bestand für dauernd angestellte Landesbeamte, egal ob sie noch im Dienst oder bereits im Ruhestand waren, auch der vorgeschriebene Rechtsgrund für die Erlangung der Staatsbürgerschaft des SHS-Staates.¹¹²

2.3. Offene Fragen betreffend Pension und Staatsbürgerschaft

Offenbar traten aber in der Frage der Staatsbürgerschaft der bosnisch-herzegowinischen Beamten in Folge der dargestellten Anordnungen des Finanzministeriums Probleme auf, als die SHS-Behörden ab 1924 auch gegenüber den bosnisch-herzegowinischen Pensionisten die Praxis verfolgten, dass für die Zahlung der Pension nicht nur der neue SHS-Heimatschein, sondern auch eine Bestätigung vorzulegen sei, dass der Bewerber „nicht für die österr[eichische] Staatsbürgerschaft optiert“ habe, bzw. die Bezüge nur unter der Bedingung bewilligt würden, dass der Bewerber „jugoslawischer Staatsbürger“ bleibe.¹¹³

Daher wandten sich nun diejenigen bosnisch-herzegowinischen Pensionisten, die „nicht gesonnen“ waren, ihre österreichische Staatsbürgerschaft aufzugeben, an den bereits erwähnten „Verein der in Wien wohnhaften bosnisch-herzegowinischen Pensionisten“, denn es bestand nun die Befürchtung, dass sie durch die „Bewerbung um einen jugoslawischen Heimatschein oder durch Zusendung eines ex offio jugoslawischen Heimatscheines ihre österr[eichische] Staatsbürgerschaft verlieren könnten“. ¹¹⁴ Der Verein übermittelte daraufhin dem Bundeskanzleramt im Juli 1925 das bereits angesprochene Memorandum über die Frage der Staatszugehörigkeit „jener bosn[isch]-herzeg[owinischen] Pensionisten, die sich als Österreicher und als in einer Gemeinde der Republik Österreich zuständig erwiesen“

¹¹¹ Schätzel, *Regelung*, S. Nr. 62, S. 251ff.

¹¹² BKA, 153.869-6/25, Fasz. GZ 148.932-6/1924.

¹¹³ Ebd.

¹¹⁴ Ebd.

hatten. Wie es der Verein auf den Punkt brachte, war nämlich die Entscheidung, ob den „ehemaligen öffentlichen Angestellten von Bosnien und der Herzegowina ihre österreichische Staatszugehörigkeit erhalten bleibt oder aber ob sie ihnen gar abgesprochen werden könnte [...], begreiflicher Weise für die Betroffenen von einschneidender Wichtigkeit“.¹¹⁵

Einzelne derartige individuelle Anfragen wurden dem Bundeskanzleramt übermittelt, das allerdings nicht zur konkreten Frage Stellung nahm. Es führte nur ganz allgemein aus, dass Personen, welche die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft vor dem 1. Jänner 1910 erworben hatten, „ohne Zweifel nicht Österreicher“ seien. Bei einem Erwerb nach diesem Termin seien diese Personen, falls sie um die Verleihung der SHS-Staatsbürgerschaft angesucht und dieselbe erhalten hätten, SHS-StaatsbürgerInnen mit Ausschluss der österreichischen Staatsbürgerschaft. Falls sie aber nicht um die SHS-Staatsbürgerschaft angesucht hätten oder mit ihrem Ansuchen abgewiesen worden wären, so seien sie Österreicher, sofern sie ein Heimatrecht in einer österreichischen Gemeinde hatten. Das Bundeskanzleramt ging also offensichtlich von der Auffassung aus, dass die bosnisch-herzegowinischen Beamten die bosnisch-herzegowinische Landesangehörigkeit aufgrund ihrer definitiven Anstellung im bosnisch-herzegowinischen Dienst erst nach dem 1. Jänner 1910 erworben hatten, da das bosnisch-herzegowinische Landesstatut, demzufolge die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft von den definitiv angestellten bosnisch-herzegowinischen Bediensteten ex lege erworben wurde, erst nach diesem Zeitpunkt, nämlich am 17. Februar 1910, erlassen wurde. Die jugoslawische Regierung nahm hingegen den Standpunkt ein, dass die bosnisch-herzegowinischen Landesbeamten („noch dienend oder im Ruhestand“), die bereits vor dem 1. Jänner 1910 dauernd angestellt waren, die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft schon am 1. Jänner 1910 besessen hätten und deshalb ipso iure SHS-Staatsbürger seien. Für das österreichische Finanzministerium waren diese betroffenen bosnisch-herzegowinischen Beamten als „sujets mixtes“ anzusehen, welcher Ansicht sich auch das Bundeskanzleramt anschloss.¹¹⁶

Der Verein der bosnisch-herzegowinischen Pensionisten betonte hingegen in einem Schreiben an das Bundeskanzleramt im Dezember 1925, dass die Frage der Staatsbürgerschaft für diese „in der Zeit, die dem Landesstatute für Bosnien und die Herzegowina voranging“, „überhaupt nie Gegenstand der Gesetzgebung“ war, weil „von keiner Seite, weder von Seite der Verwaltung, noch von Seite der einzelnen Staatsangestellten ein Zweifel darüber bestand, dass die Genannten ihre Staatsangehörigkeit durch den Eintritt in den öffentlichen Dienst der b[osnisch-] h[erzegowinischen] Verwaltung hätten verlieren können“: Es sei im „Bewusstsein der Funktionäre feststehend“ gewesen, „dass die Staatsangehörigkeit jedes Einzelnen die alte [...] geblieben“ sei. Diejenigen, die „aus irgend einem privaten Grunde“ diese alte Staatsbürgerschaft ablegen hätten wollen, was nur „in ganz vereinzelt Ausnahmefällen“ geschehen sei, „mussten dies ausdrücklich in einem Gesuche ver-

¹¹⁵ Schreiben des Vereins an das BKA, 23.4.1926, ebd.

¹¹⁶ BKA, Zl. 153.869-6/25, ebd.

langen und konnten sich als b[osnisch-]h[erzegowinische] Landesangehörige nicht ausgeben, solange sie nicht zu dem Übertritte in die b[osnisch-]h[erzegowinische] Landesregierung sich mit einer besonderen Bewilligung auszuweisen in der Lage waren“.¹¹⁷ Solche individuellen Ansuchen um die Verleihung der bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigkeit seien mit Ausnahme „ganz sporadischer Fälle“ nicht vorgekommen, auch hätte die bosnisch-herzegowinische Beamtenschaft gegen gegen eine allfällige „zwangsweise Überführung in die bosn[isch-]herz[egowinische] Landesangehörigkeit energischen Protest erhoben“. Die Bestimmungen der Landesstatuten dürften also nicht dahingehend ausgelegt werden, dass sie den Österreichern unter den bosnisch-herzegowinischen Beamten ihre österreichische Staatsbürgerschaft aberkenne.¹¹⁸ Angesichts der „vitalen Bedeutung des Gegenstandes für eine grosse Anzahl der [...] Pensionisten“ bat der Verein schließlich im April 1926 um Bekanntgabe der Entscheidung des Bundeskanzleramtes über die Frage der Staatszugehörigkeit der in Österreich lebenden bosnisch-herzegowinisch Pensionisten.¹¹⁹

Auch das Bundeskanzleramt sah in weiterer Folge die „Komplikationen [...], die sich aus dem gegenwärtigen Zustande der doppelten Staatsbürgerschaft dieser Personen ergeben können“ als so bedeutsam an, dass sie zu „einer Aussprache und Regelung dieser Frage mit der jugoslawischen Regierung [...] zwingen“ würden, und dies umso mehr, als der Staatsvertrag von St. Germain diese Doppelstaatsbürgerschaft auszuschließen scheine. Das Bundeskanzleramt befürchtete, dass die jugoslawische Regierung die Zahlung der jugoslawischen Pensionen einstellen würde, wenn sie erfahre, dass die in Rede stehenden bosnisch-herzegowinischen Pensionisten nicht die Absicht hätten, nach Jugoslawien zu übersiedeln, und von Österreich den Rückersatz der jugoslawischen Pensionsquoten verlangen würde. Die Gesandtschaft des SHS-Königreiches habe jedenfalls um Mitteilung darüber ersucht, ob alle in Österreich lebenden bosnisch-herzegowinischen Pensionisten, die nach dem SHS-Staat zuständig seien, „eine derartige Unterstützung“ in Form von „Beihilfen“ durch den österreichischen Staat erhielten. Dies beweise, dass „früher oder später eine Aussprache mit der jugoslawischen Regierung in der Frage der Staatsbürgerschaft der ehem[aligen] b[osnisch-]h[erzegowinischen] Beamten nicht zu umgehen sein“ werde. Zu erwägen sei folglich ein Zusatzvertrag mit dem SHS-Staat betreffend „gewisse auf das Optionsrecht und die Staatsangehörigkeit bezughabende Fragen“. Daher habe es auch noch keinen Anlass gegeben, zu dieser Frage ein Gesetz oder eine Verordnung zu erlassen.¹²⁰

Angesichts der vom österreichischen Finanzministerium verfüigten Maßnahmen, wodurch nach den Friedensverträgen „zweifello“ als österreichische Staatsbürger anzuschende ehemalige bosnisch-herzegowinische Beamten „gezwungen wurden, sich um die Auszahlung jugoslawischer Pensionen und damit indirekt um die Anerkennung der jugoslawischen Staatsbürgerschaft zu bewerben“, erachtete das

¹¹⁷ Schreiben des Vereins an das BKA, 14.12.1925, ebd.

¹¹⁸ Memorandum, ebd.

¹¹⁹ Schreiben des Vereins an das BKA, 23.4.1926, ebd.

¹²⁰ BKA, Zl. 153.869-6/25, ebd.

Bundeskanzleramt eine Besprechung der Angelegenheit und der zu ergreifenden Maßnahmen als „zweckmässig“. Auch war die Frage offen, ob die im Erlass der bosnisch-herzegowinischen Landesregierung vom 3. März 1921 geäußerte Ansicht gerechtfertigt sei, dass der Erwerbsgrund „Anstellung im öffentlichen Dienste“ schon vor dem Inkrafttreten des Landesstatuts bestanden habe und daher Beamte, die vor dem 1. Jänner 1910 dauerhaft angestellt gewesen waren, bereits am 1. Jänner 1910 die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft innehatten, oder ob sie die Angehörigkeit vielmehr nicht erst dann erlangt hatten, als das Landesstatut in Kraft trat. Das Bundeskanzleramt vertrat die Ansicht, dass der Erwerb der Landesbürgerschaft erst per 1. Jänner 1910 erfolgt und die Position des SHS-Staates, dass der Antritt eines öffentlichen Dienstes bereits vor dem 1. Jänner 1910 den Erwerb der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft begründete, „irrig“ sei. Vor dem 22. Jänner 1910 habe die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft nämlich nicht erworben werden können.¹²¹

Als Ergebnis dieser Besprechung über die Frage, welche Staatsangehörigkeit die ehemaligen bosnisch-herzegowinischen Beamten hatten, die nicht von der jugoslawischen Regierung definitiv in ihre Dienste übernommen“ worden waren, ergingen am 15. März 1926 zwei Erlässe. Im Erlass an das Finanzministerium trat das Bundeskanzleramt der „unhaltbaren Rechtsanschauung“ der Landesregierung von Bosnien-Herzegowina vom März 1921 entgegen, dass der Erwerbsgrund „Anstellung im öffentlichen Dienste“ auch schon vor dem Inkrafttreten des Landesstatuts bestanden habe, da die internen und unpublizierten Instruktionen, nach denen vor der Kundmachung des Landesstatuts am 22. Februar 1910 der Erwerb der Landesbürgerschaft erfolgt war, diesen Erwerbsgrund nicht kannten. Sie hätten daher ihre österreichische Staatsbürgerschaft behalten, außer sie hätten ausdrücklich um eine Entlassung aus dem österreichische Staatsverband angesucht. Fälle, in denen vor diesem Zeitpunkt die Erwerbung bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft durch Verleihung erfolgte, seien, wie bereits erwähnt, „vorgekommen, doch nur sehr selten“.¹²²

Im Erlass an alle Landesregierungen und den Wiener Magistrat stellte das Bundeskanzleramt ausführlich klar, dass Art. 70 des Staatsvertrages von St. Germain auch auf diejenigen Bosnier und Herzegowiner anzuwenden sei, die zur Zeit des Inkrafttretens dieses Vertrages die bosnisch-herzegowinische Landesangehörigkeit besaßen. Das bosnisch-herzegowinische Recht kenne nämlich „das Institut des Heimatrechtes in unserem Sinne“ nicht, denn die „in den wenigen organisierten Gemeinden bestandene Gemeindeangehörigkeit“ könne „unserem alle Staatsbürger umfassenden Heimatrechte nicht gleichgesetzt werden“ – obwohl freilich das bosnisch-herzegowinische Heimatrecht im Wesentlichen die gleichen Rechte wie das österreichische garantierte, was allerdings im Erlass nicht thematisiert wurde. Für das Bundeskanzleramt könne es daher „keinem Zweifel unterliegen“, dass Art. 70 auch die bosnisch-herzegowinischen Landesangehörigen umfassen wollte und

¹²¹ Ebd..

¹²² Erlass vom 15.3.1926 an das BMF, ebd.

„demnach dem Worte ‚indegénat‘ (pertinenza)“ für Bosnien-Herzegowina „die Bedeutung Landesangehörigkeit beizulegen“ sei, „eine Auslegung, die sich auch die jugoslawische Regierung zu eigen gemacht“ habe, wie dies in der Verordnung vom 25. November 1920 zum Ausdruck komme.¹²³ Es besäßen somit kraft Art. 70 und 76 des Vertrages von St. Germain alle jene Personen, welche die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft vor dem 1. Jänner 1910 erworben hatten, ipso iure die jugoslawische Staatsbürgerschaft. Hingegen könnten Personen, welche die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft erst danach erworben hatten, die jugoslawische Staatsbürgerschaft nur über Ansuchen mit Genehmigung der jugoslawischen Regierung erwerben. Bis zum Inkrafttreten des Landesstatuts für Bosnien-Herzegowina sei nämlich der Erwerb und Verlust der bosnisch-herzegowinisch Landesangehörigkeit lediglich durch die interne Amtsinstruktionen geregelt gewesen. Diesen zufolge konnte die bosnisch-herzegowinische Landesangehörigkeit von Fremden „nur durch ausdrückliche Verleihung, von weiblichen Fremden überdies noch durch Verehelichung mit einem Landesangehörigen erworben werden“. Hingegen war bis zum Inkrafttreten des Landesstatutes der Erwerb der bosnisch-herzegowinischen Landesbürgerschaft durch Eintritt in den öffentlichen Dienst dem bosnisch-herzegowinischen Recht fremd. Es konnten daher auch österreichische Staatsangehörige, die in bosnisch-herzegowinischen Diensten standen, vor diesem Zeitpunkt die bosnisch-herzegowinische Landesangehörigkeit nur durch ausdrückliche Verleihung nach vorausgegangener Entlassung aus dem österreichischen Staatsverband erwerben.¹²⁴ Mit dem 22. Februar 1910 erwarben dann die im öffentlichen Dienst in Bosnien-Herzegowina stehenden Österreicher die bosnisch-herzegowinische Landesbürgerschaft kraft ihres Amtes, daneben behielten sie aber ihre österreichische Staatsangehörigkeit und ihr österreichisches Heimatrecht weiter bei, es wäre denn, dass sie ausdrücklich um Entlassung aus dem österreichischen Staatsverband angesucht hätten, was aber eben, wie bereits erwähnt, „nur selten vorgekommen“ sei. Mit Rücksicht auf den Zeitpunkt des Erwerbes der bosnisch-herzegowinisch Landesbürgerschaft konnte daher die jugoslawische Staatsbürgerschaft gemäß Art. 76 des Staatsvertrages von St. Germain nur über Ansuchen mit Genehmigung der SHS-Regierung erworben werden. Wurde um diese Genehmigung nicht angesucht oder diese verweigert, so behielten sie die von ihnen auf Grund ihres Heimatrechtes gemäß Art. 64 des Staatsvertrages erworbene österreichische Staatsbürgerschaft.¹²⁵

Bosnisch-herzegowinische Beamte hätten auch nach dem Gesetz vom 5. Dezember 1918, wenn sie „keine Entlassung aus der ihrer österreichischen Heimatgemeinde sich verschafft“ hatten, die österreichische Staatsbürgerschaft nicht verloren. Desgleichen waren nach dem Staatsvertrag von St. Germain nur diejenigen SHS-Staatsbürger geworden, die vor dem 1. Jänner 1910 aus dem österreichische Staatsverband entlassen worden waren und die bosnisch-herzegowinische Lan-

¹²³ Erlass vom 15.3.1926 an alle Landesregierungen und den Wr. Magistrat, ebd.; nur fragmentarisch bei Goldemund/Ringhofer/Theuer, *Staatsbürgerschaftsrecht*, S. 493f.

¹²⁴ Ebd.

¹²⁵ Ebd.

desbürgerschaft erworben hatten, nicht aber jene, die diese nach diesem Termin erwarben und ihr österreichische Heimatrecht behalten hatten. Gemäß Art. 64 seien also alle bosnisch-herzegowinisch Landesangehörige mit Heimatrecht in Österreich auch österreichische Staatsbürger. Die „formellen Ansuchen der Pensionisten um jugoslawische Pensionen“ dürften also, so das Bundeskanzleramt, auf die Frage ihrer Staatsbürgerschaft keinen Einfluss haben. Der Verein ersuchte folglich um die „definitive Zuerkennung“ der Ruhe- und Versorgungsgebühren durch den österreichischen Staat. Wiewohl über den Fortgang dieses konkreten Begehrens keine entsprechenden Informationen aufzufinden sind, dürfte ihm wohl spätestens mit dem Inkrafttreten des Römische Pensions-Übereinkommens auch tatsächlich entsprochen worden sein.

3. Schlussbemerkung

Die staatsbürgerschafts- und heimatrechtliche Situation der ehemaligen bosnisch-herzegowinisch Landesangehörigen war also aufgrund der staatsrechtlichen Situation von Bosnien-Herzegowina seit dem Berliner Vertrag und der Annexion durchaus kompliziert, ebenso wie die damit zusammenhängende Frage der Pensionszahlungen. Wenngleich die deutsch-österreichische bzw. österreichische Regierung allgemein durchaus restriktiv hinsichtlich der Übernahme von Beamten in den österreichische Staatsdienst war, so zeigt doch die Behandlung bosnisch-herzegowinisch Beamter, dass hier im Falle der „deutschen Nationalität“ durchaus zugunsten derselben seitens des Bundeskanzleramtes vorgegangen wurde, in dem etwa das bosnisch-herzegowinisch Heimatrecht nicht mit dem österreichischen gleichgesetzt wurde, womit das österreichische Heimatrecht der Betroffenen und damit deren österreichische Staatsbürgerschaft nicht verlustig ging. Auch stellte das Bundeskanzleramt klar, dass der Versuch des Finanzministeriums, die Belastungen des Staatshaushaltes so gering wie möglich zu halten, nicht zu einem Verlust der österreichischen Staatsbürgerschaft ehemals bosnisch-herzegowinisch Beamter führen dürfe.

Pauschale Urteile über die Vorgangsweise der Republik hinsichtlich der Übernahme von einzelnen Beamten in den österreichischen Staatsdienst und die Zuerkennung von Pensionszahlungen an dieselben, sind daher ohne Analyse der individuellen konkreten rechtlichen Situation mit Vorsicht zu betrachten, wie etwa die Schlussfolgerungen aus dem Fall eines ehemaligen bosnisch-herzegowinisch Beamten in der Literatur zeigen. Das deutschösterreichische „Zwischenstaatliche Komitee für Staatsbedienstetenangelegenheiten“, das durchaus „ein Interesse daran hatte, die deutschsprachigen Beamten so lange wie möglich in strittigen Gebieten zu belassen“,¹²⁶ machte nämlich, so Hafner in ihrer Dissertation zum sozio-ökonomischen Wandel der österreichische Staatsangestellten 1914–1924, angeblich „[k]urzen Prozess“ mit einem „ehemaligen bosnisch-herzegowinischen Gerichtsrat

¹²⁶ <https://homepage.univie.ac.at/therese.garstenauer/2017/10/workshop-der-eid-in-der-oeffentlichen-verwaltung/>.

[...] und [...] Oberleutnant i.R“, der als Untersuchungsrichter „in Straffällen wegen Attentaten und in Hochverratsverhandlungen tätig gewesen“ war, und dessen Verwendung im deutschösterreichischen Staatsdienst ebenso „rundwegs ab[gelehnt]“ worden sei wie „die Bezahlung von irgendwelchen Bezügen oder Beihilfen“. ¹²⁷ In den Verhandlungsschriften ist zu ihm allerdings vermerkt: „Weder die vorläufige Verwendung im deutsch-österreichischen Staatsdienst, noch die Gewährung einer Beihilfe entspricht den Richtlinien“. ¹²⁸ Ebenfalls ohne die Angabe weiterer Informationen zu diesem Fall folgerten daraus Megner und Steiner verallgemeinernd: „Hier ist deutlich die Idee der Diskontinuität zu sehen: Die Republik kümmerte sich nicht um die Meriten, die jemand in der Monarchie erworben hatte“. ¹²⁹ Eine nicht nur oberflächliche Beschäftigung mit anderen konkreten Fällen wäre wohl geeignet, ¹³⁰ eine differenziertere Einschätzung zu vermitteln und sollte daher vor einer endgültigen Bewertung der einschlägigen österreichische Praxis hinsichtlich der ehemals bosnisch-herzegowinischen Beamten erfolgen.

Quellen und Literatur

Quellen

Archivalische Quellen

- ÖStA/AdR/BKA, Ministerratsprotokolle (MRP) 1. Republik, MRP Nr. 40, 1.2.1921, Kt. 38.
 ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1918–1921, Schutzstelle, Kt. 242.
 ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1919, Kt. 246: Verhandlungsschriften Nr. 1–25, Sitzungen des zwischenstaatsamtlichen Komitees für Staatsbedienstetenangelegenheiten, Wien 1919.
 ÖStA/AdR/Kabinettsratsprotokolle (KRP), Kabinette Renner I (Protokoll Nr. 37–55, 3.2.1919–28.3.1919), Renner II (Protokoll Nr. 56–112, 31.3.1919–1.20.1919), Renner III (Protokoll Nr. 113–198, 3.10.1919–6.7.1020), Mayr I (Protokoll Nr. 199–236 Ministerratsprotokoll Nr. 1–5. 7.7.1920–22.11.1920); <https://www.oesta.gv.at/veroeffentlichungen/Protokolle-des-Ministerrats-der-Ersten-Republik.html>
 ÖStA/AdR/BKA-I/8, Kt. 807, Fasz. GZ 148.932-6/1924: Staatsangehörigkeit der ehem. Bosn. herz. Angestellten.

Gedruckte Quellen

- Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB), JGS 946/1811.
 Beilagen zu den Stenographischen Protokollen des Nationalrates 1921, Nr. 299.
 Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich (BGBl.)
 Grazer Tagblatt, 21. Oktober 1912
 Kärntner Zeitung, 9. Jänner 1921.
 Landesgesetzblatt für Bosnien und Herzegowina (LGBL.)
 Notizen, Österreichische Zeitschrift für Verwaltung 45/48, 1912, 28. November 1912.

¹²⁷ Hafner, *Wandel*, S. 236.

¹²⁸ Verhandlungsschrift Nr. 24 zur Sitzung am 11.2.1919, in: ÖStA/AdR/BKA-Inneres, Staatskanzlei 1919, Kt. 246.

¹²⁹ Megner/Steiner, *Transformation*, S. 64.

¹³⁰ Nach einschlägigen behördlichen Erhebungen und Erwägungen wurde etwa der staatsbürgerschaftsrechtliche Fall des bosnisch-herzegowinischen Oberoffizials Gustav Thöny positiv entschieden, Zl. 148.932/24, Fasz. GZ 148.932-6/1924.

- Protokolle des Ministerrates der Ersten Republik der Republik Österreich, Abt. I: (Deutsch)
Österreichischer Kabinettsrat 31.10.1918 bis 7.7.1920/Bd. 1: Kabinettsrat Dr. Karl Renner
31.10.1918 bis 1.2.1919, bearb. v. Stefan Semotan, Wien 2018.
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreich und Länder (RGBl.)
Reichspost, 9. Jänner 1921.
- Staatsgesetzblatt für den Staat Österreich/die Republik Österreich (tGBL.)
Wiener Zeitung, 22. Februar 1910.

Literatur

- Babuna, Ayfin, Österreich-Ungarn, die bosnisch-herzegowinischen Muslime und ihr Nationalismus, in: Clemens Ruthner/Tamara Scheer (Hrsg.), *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Kultur – Herrschaft – Differenz 24), Tübingen 2018, S. 163–191.
- Bethke, Carl, Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina, in: Clemens Ruthner/Tamara Scheer (Hrsg.), *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Kultur – Herrschaft – Differenz 24), Tübingen 2018, S. 237–249.
- Buchmann, Bertrand Michael/Reichl-Ham, Claudia, *Habsburger und Osmanen. Eine bilaterale Geschichte*, Wien 2021.
- Dantscher von Kollesberg, Theodor Ritter, *Der monarchische Bundesstaat Österreich-Ungarn und der Berliner Vertrag nebst der bosnischen Vorlage*, Wien 1880.
- Donia, Robert J., „Proximate Colony“. Bosnien-Herzegowina unter österreichisch-ungarischer Herrschaft, in: Clemens Ruthner/Tamara Scheer (Hrsg.), *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Kultur – Herrschaft – Differenz 24), Tübingen 2018, S. 147–162.
- Fornier, August, *Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie*, Wien 1909.
- Gammerl, Benno, *Staatsbürger, Untertanen und Andere: der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918*, Göttingen 2010.
- Garstenauer, Therese, Die Remigration ehemaliger Bediensteter der Habsburgermonarchie in die Republik Österreich 1918–1921, 2019, <http://first-research.ac.at/2019/02/26/die-remigration-ehemaliger-bediensteter-der-habsburgermonarchie-in-die-republik-oessterreich-1918-1921/>.
- Garstenauer, Therese, Diensteide, Gelöbnisse und „nationale Zugehörigkeit“ ehemaliger Bediensteter der Habsburgermonarchie 1918–1921, in: Hervé Bismuth/Fritz Taubert (eds.), *Le Serment / Der Eid. De l'âge du Prince à l'ère des nations / Vom Zeitalter der Fürsten bis zur Ära der Nationen* (Travaux interdisciplinaires et plurilingues 31), Frankfurt a.M. u.a. 2020, S. 129–148.
- Goldemund, Ingobert/Ringhofer, Kurt/Theuer, Karl (Hrsg.), *Das österreichische Staatsbürger-schaftsrecht mit erläuternden Anmerkungen*, Wien 1969.
- Haas, Hans, *Österreich-Ungarn als Friedensproblem. Aspekte der Friedensregelung auf dem Gebiet der Habsburgermonarchie in den Jahren 1918–1919*, Bd. 1, Salzburg 1968.
- Hafner, Herta, *Der sozio-ökonomische Wandel der österreichischen Staatsangestellten 1914–1924*, phil. Diss. Univ. Wien 1990.
- Heindl, Waltraud, *Josephinische Mandarine: Bürokratie und Beamte in Österreich*, Wien-München 2013.
- Janjetović, Zoran, Die Lage der ungarischen und südslawischen nationalen Minderheiten in Jugoslawien und in Ungarn 1918–1948, *Europäisches Journal für Minderheitenfragen* 15/3–4, 2022, S. 293–322.

- Juzabašić, Dževad, Die österreichisch-ungarische Okkupationsverwaltung in Bosnien-Herzegowina. Einige Aspekte der Beziehungen zwischen den Militär- und Zivilbehörden, *Prilozi* 34, 2005, S. 81–112.
- Karminski, Fritz, Zur Codification des österreichischen Staatsbürgerschaftsrechtes, *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung* 20/13, 1887, S. 51–54.
- Klečacký, Martin, Im Dienste des neuen Staates? Beamtenkarriere im Prozess des Aufbaus der tschechoslowakischen Staatsverwaltung 1918–1920, in: Peter Becker/Therese Garstenauer/Veronika Helfert/Karl Megner, Thomas Stockinger/Guenther Steiner (Hrsg.), *Hofratsdämmerung? Verwaltung und ihr Personal in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie 1918–1920* (Veröffentlichung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 75), Wien 2020, S. 137–154.
- Kramer, Alfred, *Die Staatsangehörigkeit der Altösterreicher und Ungarn nach den Friedensverträgen*, Wien 1926.
- Krek, Gregor, Jugoslawien. Grundzüge des Verfassungsrechtes des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen, *Zeitschrift für Osteuropäisches Recht* 1/3–4, 1925, S. 323–365.
- Kršnjavi, J., Die bosnisch-herzegovinische Verfassung, *Österreichische Rundschau* 23, 1910, S. 91–101.
- Kunz, Josef L., *Die völkerrechtliche Option, 2: Staatsangehörigkeit und Option im deutschen Friedensvertrag von Versailles (Nachtrag) und im österreichischen Friedensvertrag von St. Germain*, Breslau 1928.
- Lamp, Karl, Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina vom 17. Februar 1910, *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 5, 1911, S. 136–229.
- Langhoff, Lukas, *Staatsbürgerschaft und Heimatrecht in Österreich nach den derzeit geltenden Vorschriften mit besonderer Berücksichtigung auf die Optionsbestimmungen des Friedensvertrages zusammengefaßte Darstellung zum praktischen Gebrauche*, Wien 1920.
- Langhoff, Lukas, *Bundesbürgerschaft, Landesbürgerschaft und Heimatrecht in Österreich*, Wien 1928.
- Megner, Karl/Guenther Steiner, Transformation des öffentlichen Dienstes 1918–1920 anhand von gesamtstaatlichen Normen und Einzelfallbeispielen, in: Peter Becker/Therese Garstenauer/Veronika Helfert/Karl Megner, Thomas Stockinger/Guenther Steiner (Hrsg.), *Hofratsdämmerung? Verwaltung und ihr Personal in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie 1918–1920* (Veröffentlichung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 75), Wien 2020, S. 53–82.
- Memić, Nedžad, „Diese Worte sind [...] bereits gang und gäbe“. Zur Internationalisierung des bosnischen Wortschatzes nach der k.u.k. Okkupation, in: Clemens Ruthner/Tamara Scheer (Hrsg.), *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Kultur – Herrschaft – Differenz 24), Tübingen 2018, S. 359–372.
- Pinson, Mark, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge, 2.ed. 1996.
- Radimsky, Wenzel, Die bosnisch-herzegowinische Landesangehörigkeit, *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung* 50/2, 1917, Teil 1, S. 7–9.
- Radimsky, Wenzel, Die bosnisch-herzegowinische Landesangehörigkeit. Schluß, in: *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung* 50/3, Teil 2, S. 11–12.
- Rathmanner, Laura, Die Reparationskommission nach dem Staatsvertrag von St. Germain, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs (BRGÖ)* 2016, S. 74–98, <https://www.austriaca.at/0xc1aa5576%200x0033efdf.pdf>.
- Rauchberg, Heinrich, Zur Kritik des österreichischen Heimatsrechtes, *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung* 2, 1893, S. 59–99.

- Reiter-Zatloukal, Ilse, Staatsbürgerschaft und Heimatrecht in (Deutsch-)Österreich 1918–1920, in: Clemens Jabloner/Thomas Olechowski/Klaus Zeleny (Hrsg.), *Die Verfassungsentwicklung 1918–1920 und Hans Kelsen* (Schriftenreihe des Hans-Kelsen-Instituts 41), Wien 2020, S. 117–141.
- Ruthner, Clemens, Bosnien-Herzegowina als k.u.k. Kolonie. Eine Einführung, in: ders./Tamara Scheer (Hrsg.), *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Kultur – Herrschaft – Differenz 24), Tübingen 2018, S. 15–44.
- Schätzel, Walter, *Die Regelung der Staatsangehörigkeit nach dem Weltkrieg* (Stilkes Rechtsbibliothek 65), Berlin 1927.
- Schätzel, Walter, *Das deutsche Staatsangehörigkeitsrecht: Kommentar zu dem Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913, den Staatsangehörigkeitsbestimmungen der Verfassungen und der Saariüberleitung und den Staatsangehörigkeitsregelungsgesetzen vom 22. Februar 1955 und 17. Mai 1956*, Berlin 1958.
- Scheer, Tamara, Lebenskonzepte, politische Nationenbildung, Identitäten und Loyalitäten in Österreich-Ungarn und Bosnien-Herzegowina, in: Michael Geyer/Helmut Lethen, Lutz Musner (Hrsg.), *Zeitalter der Gewalt. Zur Geopolitik des Ersten Weltkrieges*, Frankfurt a.M.-New York 2015, S. 177–198.
- Scheer, Tamara, „Kolonie“ – „Neu-Österreich“ – „Reichsland(e)“. Zu begrifflichen Zuschreibungen Bosnien-Herzegowinas im österreichisch-ungarischen Staatsverband, 1878–1918, in: Clemens Ruthner/dies. (Hrsg.), *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Kultur – Herrschaft – Differenz 24), Tübingen 2018, S. 45–57.
- Schmid, Ferdinand, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914.
- Seidler, Walther, Staatsbürgerschaft und Heimatrecht seit dem Umsturz, *Juristische Blätter* 50, 1921, S. 21–24.
- Semotan, Stefan, Historische Einführung, in: *Protokolle des Ministerrates der Ersten Republik der Republik Österreich*, Abt. I: (Deutsch)Österreichischer Kabinettsrat 31.10.1918 bis 7.7.1920/Bd. 1: Kabinet Dr. Karl Renner 31.10.1918 bis 1.2.1919, bearb. v. Stefan Semotan, Wien 2018, S. IX–XLI.
- Stegar, Rok, Continuity, Pragmatism, and Ethnolinguistic Nationalism. Public Administration in Slovenia during the Early Years of Yugoslavia, in: Peter Becker/Therese Garstenauer/Veronika Helfert/Karl Megner, Thomas Stockinger/Guenther Steiner (Hrsg.), *Hofratsdämmerung? Verwaltung und ihr Personal in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie 1918–1920* (Veröffentlichung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 75), Wien-Köln-Weimar 2020, S. 179–192.
- Suppan, Arnold, Jugoslawisch-deutsch-österreichische Konflikt-Geschichte 1918–1941, in: *Hitler – Beneš – Tito: Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*, Wien 2014, S. 537–728, <http://www.jstor.org/stable/j.ctv8pzcrq.10>.
- Vrankić, Petar, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegovina (1878–1918)*, Paderborn u.a. 1998.
- Wurmbrand, Norbert, *Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegovina*, Wien 1915.

Websites

- <http://first-research.ac.at/2019/02/26/die-remigration-ehemaliger-bediensiteter-der-habsburgermonarchie-in-die-republik-oesterreich-1918-1921/>.
- <https://homepage.univie.ac.at/therese.garstenauer/2017/10/workshop-der-eid-in-der-oeffentlichen-verwaltung/>.

POVZETEK

Državljanstvo bosansko-hercegovskih uradnikov pred in po prevratu leta 1918 s posebnim poudarkom na njihovem prehodu v avstrijsko državno službo in njihovih pravicah do plače in pokojnine

Ilse Reiter-Zatloukal

Julija 1925 se je „Društvo bosansko-hercegovskih upokojencev, ki živijo na Dunaju“ obrnilo na avstrijsko zvezno vlado, ker so bili v njegovih krogih zaskrbljeni, da bi lahko izgubili avstrijsko državljanstvo zaradi razlik v zakonu o državljanstvu med Avstrijo in Madžarsko. Izhajajoč iz tega primera se članek posveča državljanski in narodnosti pripadnosti javnih uslužbencev v Bosni in Hercegovini pred in po prevratu leta 1918, s posebnim poudarkom na njihovem prehodu v avstrijsko javno upravo in na finančnih ugodnostih, ki so jim bile dodeljene.

Državni uslužbenci Bosne in Hercegovine so se že v času monarhije razlikovali od uslužbencev Cislajtanije po zakonu o državljanstvu in zakonu o narodnosti, kar je vplivalo tudi na njihovo razporeditev v države naslednice. Proti koncu habsburške monarhije leta 1918 so na njenem ozemlju obstajale tri državnopravne pripadnosti. Obstajali sta dve državljanstvi, in sicer avstrijsko in madžarsko, ki sta bili povezani z domovinsko pravico v občini ene od obeh državih polovic, ter deželno državljanstvo v od leta 1908 k Avstriji priključeni Bosni in Hercegovini, ki je bilo leta 1910 normirano v njenem deželnem statutu. Pridobitev t. i. uradniške domovine, se pravi domovinske pravice, vezane na kraj službovanja, pri dokončnem imenovanju v javno službo v Bosni in Hercegovini – in s tem izgubo domovinske pravice v Cislajtaniji – ni bila mogoča. Tu se je ureditev razlikovala od Cislajtanije, kjer je takšno imenovanje vedno vodilo do pridobitev uradniške domovine. Tudi ni pridobitev bosansko-hercegovskega deželnega državljanstva, ki je bilo v deželnem statutu predvideno za stalno zaposlene javne uslužbence, povzročila za avstrijske javne uslužbence izgube avstrijskega državljanstva. To je bilo mogoče izgubiti le z odpovedjo avstrijskemu državljanstvu ali z izdajo potrdila o prostovoljnem izstopu iz avstrijskega državljanstva.

Po ustanovitvi Nemške Avstrije 30. oktobra 1918 je Bosna in Hercegovina postala del države SHS. V skladu s pogodbo iz Sankt Germaina so tam zaposleni avstrijski javni uslužbenci dobili državljanstvo nove države Avstrije, če so imeli domovinsko pravico v Avstriji. Po drugi strani pa so javni uslužbenci, ki so pridobili deželno državljanstvo v Bosni in Hercegovini, postali državljani Kraljevine SHS pod pogojem, da so od države SHS prejeli dovoljenje („avtorizacijo“). Če pa Avstrijec v nekdanji bosansko-hercegovski upravi za to dovoljenje ni zaprosil, se je vrnil v državljanstvo države, v kateri je imel domovinsko pravico. Bosansko-hercegovskim javnim uslužbencem iz novovzpostavljene Češkoslovaške, ki so imeli domovinsko pravico v nekdanji Avstriji, vendar ne na tleh nove avstrijske države in ki so zavrnili državljanstvo SHS ter so želeli sprejeti državljanstvo Republike Avstrije, pa je zaradi razlike od večine prebivalstva v državi SHS po „rasi“ in jeziku ostala le možnost optiranja za Avstrijo.

Ta državljanska razmerja so seveda močno vplivala na prizadete javne uslužbence. Po koncu monarhije so javni uslužbenci „nemške narodnosti“ v Bosni in Hercegovini zahtevali ne le njihov prevzem v avstrijsko javno upravo z vsemi prej pridobljenimi pravicami, temveč tudi sporazum z državo SHS glede izplačevanja pokojnin.

Vprašanje prevzema se je sprva nanašalo predvsem na uslužbence deželnih železnic, nato pa tudi na vse druge javne uslužbence v bosansko-hercegovski javni upravi. V skladu s sklepom avstrijske vlade z dne 20. maja 1919 so bili prevzeti vsi bosansko-hercegovski državni uradniki in uslužbenci, ki so bili „nemške narodnosti“ in so imeli stalno prebivališče v eni od občin Nemške Avstrije, pri čemer je bilo sporno, za kateri trenutek je bilo treba predložiti domovinsko pravico.

Vprašanje pokojnin bosansko-hercegovskih javnih uslužbencev naj bi se rešilo z medvladnimi pogajanjmi. Sprva so bili seveda prizadeti bosansko-hercegovski javni uslužbenci, ki so že živeli v Avstriji in za katere je avstrijska država medtem začasno poskrbela v obliki „dodatkov“, če so lahko dokazali, da imajo v Avstriji domovinsko pravico. Jugoslavija je na drugi strani leta 1921 vezala pokojninske pravice bosansko-hercegovskih javnih uslužbencev na državljanstvo Kraljevine SHS. Rimska pokojninska konvencija iz aprila 1922 je nato določila, da bo vsaka od pogodbenic, tj. Avstrija in druge države naslednice, prevzela pokojnine civilnih in vojaških upokojencev, ki so imeli ustrezno državljanstvo in so bile upravičencem priznane 3. novembra 1918 („stari upokojenci“). V skladu s sporazumom iz leta 1923 pa je bilo izplačevanje pokojnin lahko vezano na prenos prebivališča v državo izplačevalko.

Avstrijsko ministrstvo za finance je bosansko-hercegovskim javnim uslužbencem naložilo, naj pri jugoslovanski vladi uveljavljajo pokojninske zahtevke, da bi razbremenili avstrijski proračun, in naj dunajski finančni direkciji plačajo celoten znesek pokojnine, ki jim pripada, če jim je bila pokojnina dodeljena. Tistim upokojencem, ki takšnega zahtevka niso vložili v Jugoslaviji, so grozili z ukinutvijo avstrijskih dodatkov, ki so jim bili dodeljeni.

Vendar so, kot je leta 1925 sporočilo „Društvo bosansko-hercegovskih upokojencev, ki živijo v Avstriji“, te pokojnine prejemali le tisti nekdanji bosansko-hercegovski javni uslužbenci, ki so veljali za državljane Kraljevine SHS. V tem smislu je bilo treba ob vlogi za takšno jugoslovansko pokojnino predložiti dokazilo o bosansko-hercegovskem deželnem državljanstvu, organi Kraljevine SHS pa naj bi prosilcem ob vlogi za pokojnino po novem po uradni dolžnosti izdajali domovinske liste na podlagi deželnega reda iz januarja 1910, ki je javnim uslužbencem v stalni službi v deželni upravi priznaval deželno pripadnost Bosni in Hercegovini.

Bosansko-hercegovski upokojenci so bili zdaj zaskrbljeni, da bi to povzročilo prejudice glede njihovega avstrijskega državljanstva in pravici do prebivanja v Avstriji. Po mnenju društva deželnega statuta ne bi smeli razlagati tako, da bi Avstrijcem med bosansko-hercegovskimi javnimi uslužbenci odrekli avstrijsko državljanstvo, zato so aprila 1926 zaprosili vladu za odločitev o vprašanju državljanstva bosansko-hercegovskih upokojencev, ki živijo v Avstriji.

Avstrija se je na drugi strani bala, da bi jugoslovanska vlada prenehala izplačevati jugoslovanske pokojnine, če bi izvedela, da se zadevni bosansko-hercegovski upokojenci ne nameravajo preseliti v Jugoslavijo in bi od Avstrije zahtevala povračilo izplačanih zneskov. Kraljevina SHS je tudi že zahtevala informacije o bosansko-hercegovskih upokojencih, ki živijo v Avstriji in jih je štela za državljane Kraljevine SHS. Zvezna vlada je menila, da so zapleti, ki bi lahko nastali zaradi dvojnega državljanstva teh oseb, tako veliki, da bi jih bilo treba urediti dvostransko, zlasti ker pogodba iz Saint Germaina dvojnega državljanstva ni predvidela.

Avstrijska vlada je marca 1926 z odloki nasprotovala po njenem mnenju napačni in nevzdržni pravni razlagi, da so bosansko-hercegovski javni uslužbenci že pred 1. januarjem 1910 pridobili deželno državljanstvo in so zato državljani Kraljevine SHS. Za avstrijsko vladu je bilo nasprotno nesporno, da je bilo treba v skladu s pogodbo iz Saint Germaina „indégénat (pertinenza)“ za Bosno in Hercegovino enačiti z deželno pripadnostjo, ki pa je pred razglasitvijo deželnega statusa 22. januarja 1910 ni bilo mogoče pridobiti. Bosansko-hercegovski javni uslužbenci so zato obdržali avstrijsko državljanstvo (poleg bosansko-hercegovskega deželnega), razen če so pred tem datumom izrecno zaprosili za odpust iz avstrijskega državljanstva, kar se je zgodilo zelo redko.

Posledično je društvo v imenu nekdanjih bosansko-hercegovskih javnih uslužbencev, ki jih je Avstrija priznala za svoje državljane, zaprosilo za „dokončno dodelitev“ pokojnin in nadomestil s strani avstrijske države. Čeprav ni podatkov o izidu te prošnje, je mogoče domnevati, da je bila verjetno dejansko odobrena najpozneje ob začetku veljavnosti Rimske pokojninske konvencije leta 1931.

Ravnanje avstrijske vlade z nekdanjimi bosansko-hercegovskimi javnimi uslužbenci glede njihove nadaljnje zaposlitve in dodelitve finančne pomoči zanje navsezadnje postavlja pod vprašaj v literaturi izraženo mnenje, da novoustanovljeni Republiki Avstriji v resnici „ni bilo mar za zasluge, ki jih je nekdo pridobil v monarhiji“.

Uroš Košir in Aleš Bedič

Srebrna ptica izpod Jalovca – usoda letala Consolidated B-24G Liberator 42-78259 »Bugs« in njegove posadke

Uroš Košir, dr., Društvo za raziskovanje in proučevanje vojaške in tehniške dediščine Vršič, SI-4280 Kranjska Gora, Kolodvorska ulica 1B, u.kosir87@gmail.com

Aleš Bedič, Društvo za raziskovanje in proučevanje vojaške in tehniške dediščine Vršič, SI-4280 Kranjska Gora, Kolodvorska ulica 1B, bedic.ales1@gmail.com

Srebrna ptica izpod Jalovca – usoda letala Consolidated B-24G Liberator 42-78259 »Bugs« in njegove posadke

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 1-2, str. 152–182, 137. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava usodo letalske posadke in ameriškega bombnika Consolidated B-24G Liberator 42-78259, ki je 22. novembra 1944 strmoglavil na območju Kotovega sedla pod Jalovcem. Na podlagi arhivskih virov, povojnih zapisov, pričevanj očividcev in terenskih raziskav je bila raziskana in rekonstruirana usoda strmoglavljenega letala in posameznih članov posadke, ki so pred strmoglavljenjem izskočili iz padajočega letala. Novi pridobljeni podatki kažejo drugačno sliko, kot je bila do zdaj poznana v obliki povojnih zapisov in zgodb, ki so krožile med domačini Zgornjesavske doline.

Ključne besede: letalstvo, bombnik Consolidated B-24G Liberator, ameriški letalci, druga svetovna vojna, vojni zločini.

Uroš Košir, PhD., Society for Research and Study of Military and Technical Heritage Vršič, SI-4280 Kranjska Gora, Kolodvorska ulica 1B, u.kosir87@gmail.com

Aleš Bedič, Society for Research and Study of Military and Technical Heritage Vršič, SI-4280 Kranjska Gora, Kolodvorska ulica 1B, bedic.ales1@gmail.com

The Silver Bird Beneath Jalovec – The Fate of the Consolidated B-24G Liberator 42-78259 “Bugs” and Its Crew

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 1–2, pp. 152–182, 137 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

This article examines the fate of the crew and that of the American bomber Consolidated B-24G Liberator 42-78259, which crashed on 22 November 1944 in the area of Kotovo Sedlo under Jalovec. Based on archival sources, post-war records, eyewitness testimonies, and field research, the fate of the crashed plane and crew members, who parachuted out of the falling plane, was investigated and reconstructed. Newly acquired data present a different picture than that previously known from post-war records and stories circulating among the locals of the Upper Sava Valley.

Keywords: aviation, Consolidated B-24G Liberator bomber, American airmen, World War II, war crimes.

Uvod

Zgodovina letalstva druge svetovne vojne predstavlja obširno raziskovalno tematiko, tako s tehniškega vidika letal kot tudi z zgodovinskega vidika vloge letalstva, uspešnosti bojnih operacij in zračnih bitk, vse do raziskav osebnih zgodovin letalcev. V slovenskem kontekstu je zgodovina letalstva druge svetovne vojne močno povezana z zavezniškimi letalskimi silami, ki so se na slovenskem nebu začele pojavljati od leta 1943 dalje, proti koncu vojne pa so bili preleti zavezniških letal tako rekoč del vsakdana. Posledice zračnega bojevanja so tudi številna strmoglavljena letala, ki so bila sestreljena v zračnih bojih, s pomočjo protizračne obrambe ali pa so strmoglavila zaradi tehničnih ali človeških napak. Preučevanje tovrstnih dogodkov pa ni le stvar zgodovinopisja,¹ saj se s tovrstnimi ostalinami in dogodki ukvarja tudi arheologija.² V Sloveniji smo bili leta 2019 prvič priča arheološkemu izkopavanju ostalin letala iz druge svetovne vojne,³ leta 2021 pa so potekala tudi izkopavanja ostalin nemškega letala iz prve svetovne vojne, ki je strmoglavilo nekaj dni pred 12. soško bitko.⁴ Ob proučevanju strmoglavljenih letal je treba imeti v mislih, da je na slovenskem ozemlju v času druge svetovne vojne strmoglavilo vsaj 262 letal različnih letalskih sil.⁵

Eno izmed letal, ki je bilo deležno tako zgodovinskih analiz kot tudi terenskih raziskav, je letalo Consolidated B-24G Liberator s serijsko številko 42-78259, ki je 22. novembra 1944 strmoglavilo pod Kotovim sedlom nad dolino Tamar pri Ratečah. Dogodek je v svoji knjigi *Stotinka sreče* v poglavju *Rešilni skok v Planici* opisal Edi Šelhaus.⁶ Zapisal je, da se je za »letečo trdnjavo«⁷ vil gost črn dim, nato pa je letalo treščilo v Kotovo sedlo. Po strmoglavljenju naj bi nemški policisti iskali deset članov posadke, ki so izskočili iz padajočega letala, že v zraku pa naj bi jih postrelili Nemci. Šelhaus je zapisal, da so se »padala /.../ bližala tlom prelepe slovenske zemljice pod Poncami, na njih pa so bingljala trupla nesrečnih

¹ Glej npr. Žganjar, *Zlomljena krila*; Podgoršek in Malec, *Na krilih poguma*; Ličina, *Zavezniški letalci*.

² Glej Gaspari, *Jekleni pozdravi*; Košir, *Arheologija letalstva*; Rutar, *Evidenca letalskih razbitin*.

³ Gaspari, *Jekleni pozdravi*; glej tudi Gaspari et al., *Raziskave razbitine*.

⁴ Košir in Ličina, *Raziskave nemškega letala*; Košir in Ličina, *DFW C.V.*

⁵ Rutar, *Evidenca letalskih razbitin*.

⁶ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 164–172.

⁷ S poimenovanjem »leteča trdnjava« so bila sicer označena letala B-17, in ne B-24.

*mladeničev. Toda ne vseh. Enega so dobili policisti v Martuljku, drugi je obvisel ranjen na smreki blizu Loga. Pokončali so ga in ga potegnili z drevesa. Bil je črnc. Kot se še spominjajo nekateri prebivalci tega kraja, so bili mrtvi vsi razen enega, ki so ga Nemci odpeljali na Jesenice».*⁸ Svojo pripoved nato posveti še enemu preživelemu, ki pa ga Nemcem ni uspelo zajeti in se je s pomočjo partizanov rešil ujetništva ali celo smrti.

V začetku leta 2024 je bilo v Kranjski Gori ustanovljeno *Društvo za raziskovanje in proučevanje vojaške in tehniške dediščine Vršič*,⁹ kot enega izmed letnih ciljev pa si je društvo zadalo tudi počastitev 80. obletnice padca letala pod Kotovim sedlom. V okviru raziskovanj in priprav muzejske razstave o letalu in članih posadke so bili odkriti številni novi podatki, ki Šelhausovo pripoved kažejo v povsem drugi luči. Arhivski dokumenti, podkrepljeni z novimi pričevanji, kažejo na drugačno usodo članov posadke, arheološke terenske raziskave pa so prispevale podatke o sami mikrolokaciji padca letala in o ohranjenih ostalinah letala.

Ameriško letalstvo na slovenskem nebu in 780. bombniška eskadrilja

V prvih letih druge svetovne vojne se zaradi oddaljenosti zavezniških letališč zavezniška letala nad ozemljem današnje Slovenije niso pojavljala. Po invaziji zaveznikov na Sicilijo,¹⁰ ki ji je sledilo izkrcanje na italijanski polotok,¹¹ je sledil umik nemških sil z območja Salerno in Foggie. Prav zavzetje področja Foggie je zaveznikom omogočilo gradnjo izredno velikega kompleksa letališč, ki je zajemalo 19 velikih in približno 11 manjših letališč v polmeru 40 kilometrov okrog Foggie. Predvsem ameriško armadno letalstvo (USAAF) je na ta letališča nakopičilo ogromno število letal, ki so letela v sestavi 12. in 15. letalskega korpusa (ang. *12th in 15th Air Force*). Samo 15. letalski korpus je v slabem letu delovanja, od maja 1944 do maja 1945, opravil 148.955 poletov bombnikov in 87.732 poletov lovskih letal, pri čemer je bilo sestreljenih ter v raznih nesrečah izgubljenih kar 3.364 letal, ubitih, zajetih ali ranjenih 20.430 članov posadk bombnikov in pa 1.187 lovskih pilotov.¹² Predvsem v zadnjem letu vojne so zavezniška letala postala vsakodnevni pojav na našem nebu, večinoma pa so bila na poti proti ciljem v drugih državah, čeprav je bilo dosti zračnih napadov tudi pri nas (bombardiranja Maribora, Jesenic, Ptuja, Novega mesta, Idrije ipd.).

Ena med letalskimi enotami, ki so opravljale bombniške misije na območju Evrope, je bila tudi 780. bombniška eskadrilja (ang. *780th Bombardment Squadron*), ki je skupaj s 781., 782. in 783. bombniško eskadriljo sestavljala 465. bombniško skupino (H) (ang. *465th Bombardment Group (H)*) 15. letalskega korpusa (ang. *15th Air Force*). Skupina je bila ustanovljena 1. avgusta 1943 v letalski bazi

⁸ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 164–165.

⁹ Kovačič, *Skrb za vojaško*.

¹⁰ Operacija Husky, 10. julij do 17. avgust 1943.

¹¹ Večje število kombiniranih vojaških operacij: 3. september Kalabrijska obala, 9. september Salerno, Taranto.

¹² Splet 1: www.15thaf.org (dostop 18. 9. 2024).

Alamogordo (New Mexico, ZDA) z ukazom letalskega korpusa z dne 29. maja 1943 (*Air Force General Order No. 78*).¹³ Po formaciji eskadrilje in po potrebnih usposabljanjih na Floridi in v Nebraski je bilo v enoti 62 oficirjev in 342 mož, v začetku decembra 1943 pa je enota štela 18 bojnih posadk. Do konca leta se je moštvo povečalo na 93 oficirjev in 393 mož, pred odhodom v Evropo pa je bilo končno število 94 oficirjev in 398 mož.¹⁴

Prvi skupini iz eskadrilje sta iz pristanišča Hampton Roads (Virginia, ZDA) proti Evropi izpluli 13. februarja 1944 z ladjama *SS Lambert Cadwalader* (Hr-925) in *SS John Hathorn* (Hr-928). Po postanku na Siciliji je ladja Hr-925 10. marca dosegla Neapelj, enota pa je bila čez štiri dni poslana v Pantanello, južno od Foggie, kjer je bilo načrtovano letališče enote. Na cilj so tako prispeli 15. marca 1944. Druga ladja (Hr-928), na kateri je bil del enote, je postala v Tuniziji, enota pa je s tovarnjaki odšla v Alžirijo in od tam z ladjo *SS Ilea* odplula proti Neaplju, kamor je prispela 14. marca. Letalski ešalon in preostali deli enote so iz ZDA potovali prek Trinidada, Brazilije, Francoske zahodne Afrike, Francoskega Maroka do Tunizije, kamor so prispeli v dnevih od 19. februarja dalje. Letalski ešalon je zapustil Tunizijo 19. aprila, nato pa je bila celotna enota končno združena v Pantanelli.¹⁵ Enoto je takoj po prihodu prvih oddelkov čakala mučna izgradnja letališča, ki je trajala okoli dva meseca. Kot je opisano v spominih 780. bombniške eskadrilje, je bilo potrebnega veliko dela: »Ob prihodu na teren je bilo očitno, da bo morala eskadrilja (in skupina) začeti iz nič. 780ta [eskadrilja], ki je bila prva na lokaciji, je postala pionir v tem gradbenem programu in /.../ spremenila specialiste letalskega korpusa v inženirje. Šotori so bili hitro postavljeni. Zgrajena so bila ležišča, izkopane latrine, nameščena oprema za menzo /.../«. ¹⁶

Prvi bojni polet je eskadrilja opravila 5. maja 1944, ko je deset letal sodelovalo pri bombardiranju Podgorice, prvih 35 misij pa so opravili brez izgube letal ali članov posadke.¹⁷ Prvo letalo je eskadrilja izgubila na svoji 47. misiji ob bombardiranju tovarne Allach v bližini Münchna, pri tem pa je življenje izgubil pilot poročnik Archie C. Davis. Skupno je enota od začetka usposabljanja do prve izgube letala opravila kar 1524 poletov.¹⁸ Sčasoma so zaradi izgub enoto dopolnili novi člani. Oktobra je tako npr. prispelo 93 novih pripadnikov letalstva, ki so popolnili izgube, premestitve in odsotnosti drugih pripadnikov zaradi različnih vzrokov. Konec oktobra 1944 je eskadriljo sestavljalo 422 vojakov in 102 oficirja,¹⁹ do konca vojne pa se je število povzpelo na 120 oficirjev in 481 vojakov. Zadnji uspešni bojni polet je enota opravila 25. aprila 1945, ko so bombardirali glavno postajo v Linzu, kar je bila tudi 190. misija enote.²⁰ Po koncu vojne v

¹³ Davis, *A History*, str. 8.

¹⁴ Davis, *A History*, str. 8–10.

¹⁵ Davis, *A History*, str. 11–12.

¹⁶ Davis, *A History*, str. 12.

¹⁷ Davis, *A History*, str. 13.

¹⁸ Seštevek števila individualnih poletov letal, in ne posameznih misij, ki so vključevala več letal. Ena misija z desetimi letali se tako šteje za 10 individualnih poletov.

¹⁹ Davis, *A History*, str. 14–21.

²⁰ Davis, *A History*, str. 30.

Evropi so posamezni ešaloni Italijo zapustili že maja 1945, zadnji oddelki pa v začetku junija. Bombniška skupina št. 465, v kateri je bila 780. bombniška eskadrilja, je bila deaktivirana 31. julija 1945.²¹ Njena letala so tekom svojega delovanja poletela nad cilje na območju Italije, Avstrije, Nemčije, Madžarske, Francije, Romunije, Češke, Poljske, nekdanje Češkoslovaške in Jugoslavije, med cilji pa je bil tudi Maribor, ki so ga letala eskadrilje bombardirala 19. in 27. decembra 1944, 1. februarja in 1. marca 1945.²² Misije niso minile brez žrtev, poleg izgubljenih letal pa je med člani posadk eskadrilja utrpela 30 umrlih v bojih, 2 ubita in 20 razglašenih za mrtve.²³

Letalo Consolidated B-24G-10 -NT Liberator 42-78259

Letalu Consolidated B-24, imenovanem Liberator (osvoboditelj), pripada rekord z največ izdelanimi primerki med težkimi bombniki. Vključno s prototipom, ki je prvič poletel 29. decembra 1939, je bilo med leti 1940 in 1945 izdelanih okoli 18.500 primerkov tega letala. Proizvodnja je potekala v petih tovarnah, vključno v tedaj po površini največji letalski tovarni na svetu, ki jo je zgradilo podjetje Ford, Willow Run v zvezni državi Michigan v ZDA. Na višku proizvodnje leta 1944 je ta tovarna sestavila eno letalo na vsako uro, kar je ob dejstvu, da ima letalo B-24 več kot 1,2 milijona sestavnih delov, izjemen dosežek.²⁴ Posebnost letala je tako imenovano Davisovo krilo, imenovano po samooklicanem letalskem konstruktorju Davidu R. Davisu, ki mu je po več neuspešnih poizkusih uspelo prepričati vodstvo tovarne Consolidated, naj za projekt težkega štirimotornega bombnika uporabijo njegovo konstrukcijo letalskega krila. Davisovo krilo je bilo zelo učinkovito, zato je B-24 lahko nosil večjo težo tovora od znanega letala tovarne Boeing B-17 (leteče trdnjave), hkrati pa je zaradi laminarnega profila krila, ki ustvarja manjši inducirani upor od klasičnega profila, letalo B-24 imelo tudi večji dolet.²⁵ Po drugi strani je Davisovo krilo in tudi samo letalo imelo vrsto slabosti.²⁶ Teh so se v ameriških letalskih silah dobro zavedali, zato so ob koncu druge svetovne vojne letala B-24 v zelo kratkem času vzeli iz uporabe,²⁷ manjše število teh letal je skoraj do konca šestdesetih let prejšnjega stoletja letelo le še v indijskem letalstvu.

Letalo, ki je strmoglavilo pod Kotovim sedlom, je opredeljeno kot tip B-24G-10-NT in je bilo licenčno izdelano pri takrat zelo znanem proizvajalcu letal North

²¹ Davis, *A History*, str. 31–34.

²² Davis, *A History*, str. 134–137.

²³ Davis, *A History*, str. 142.

²⁴ Splet 2: https://en.wikipedia.org/wiki/Consolidated_B-24_Liberator (dostop 15. 9. 2024).

²⁵ Splet 3: https://en.wikipedia.org/wiki/Davis_wing (dostop 15. 9. 2024).

²⁶ Slabšo odzivnost na krmila in s tem povezano zahtevno pilotiranje v formacijskem letenju, nižjo višino leta, občutljivost na nabiranje ledu na krilih ob slabem vremenu, ob poškodbi krila se je lahko zlomil glavni krilni nosilec, zahtevno pilotiranje ob vzletih in pristankih, zelo nevarni so bili tudi zasilni pristanki poškodovanih letal.

²⁷ V času druge svetovne vojne je bilo sestreljenih in iz različnih vzrokov uničenih blizu sedem tisoč letal B-24.

Slika 1: Letalo B-24J ob zadetku protiletalskega topa. Kljub verjetno majhnemu kalibru izstrelka nosilec krila poškodbe ni prenesel in se je zlomil. Zlom glavnega krilnega nosilca ob poškodbi krila je bila ena večjih hib letala B-24 (vir: splet 1, open source).

American v tovarni, poimenovani Plant B v kraju Grand Prairie v Teksasu. Oznaka G predstavlja izvedenko tipa B-24, št. 10 predstavlja serijo, NT pa označuje proizvajalca North American. Vsa letala B-24 izvedenke G so bila izdelana licenčno pri North Americanu, skupaj v 430 primerkih, in poslana v bojne enote v južni Italiji. Pri letalu, ki je strmoglavilo pod Kotovim sedlom, gre za dokaj redko izvedenko letala B-24 (okrog 3 odstotke od celotnega števila vseh izdelanih letal B-24). Pri izvedenki G gre za manjše razlike v primerjavi z drugimi izvedenkami, predvsem z drugače izvedenim upravljanjem obrambnih strojničnih kupol in nekaterimi drugimi manjšimi razlikami. Letalo je imelo serijsko številko 42-78259, opremljeno pa je bilo s štirimi motorji tipa R-183065.²⁸

²⁸ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 1, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

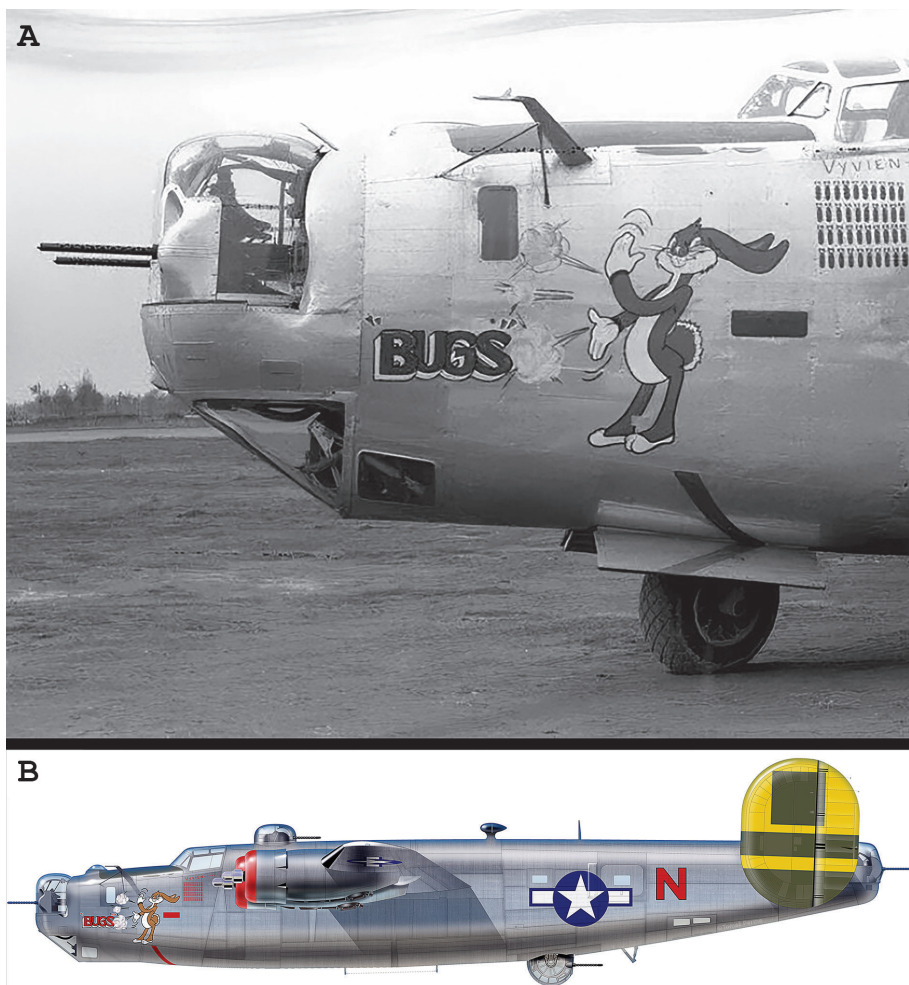
Tabela 1: Zgodovina letala B-24G-10-NT 42-78259 (povzeto po Individual Aircraft Record Card).²⁹

Datum	Lokacija letala / dogodek
10. 3. 1944	sprejet v tovarni – North American Plant, Dallas, Teksas
11. 3. 1944	letališče Love Field, Dallas, Teksas
13. 3. 1944	Modification center, mestno letališče Tucson, Arizona
9. 4. 1944	First Air Force Project Staging Group, letališče Michel Field, New York
12. 4. 1944	let v Wichita, Kansas, in v Pittsburg, Pensilvanija
14. 4. 1944	let na letališče Mitchel Field, New York
21. 4. 1944	odhod z letališča Mitchel Field in prihod nazaj
22. 4. 1944	let na letališče Homestead Field, Florida
24. 4. 1944	dodeljen 12. bombniškemu poveljstvu 15. letalskega korpusa v Bariju (Italija)
25. 4. 1944	odhod iz ZDA v Marakeš (Maroko)
1. 5. 1944	sprejete v 15. letalski korpus v Bariju (Italija)
22. 11. 1944	pogrešan na misiji, odpisan iz inventarja

Videz letala je poznan na podlagi redkih ohranjenih fotografij in arhivskih podatkov, k rekonstrukciji njegovega videza pa so prispevale tudi ohranjene ostaline na terenu. Ti ostanki letala so v povojnih letih predstavljali vir surovine, predvsem aluminija in drugih kovin, uporabni kosi inventarja letala pa so bili celo popravljeni in uporabljeni v sekundarne namene. Danes ostaline glede na veljavno zakonodajo predstavljajo tudi arheološke najdbe, ki prispevajo k pridobivanju novih spoznanj o dogodkih druge svetovne vojne. Odnášanje ostalin letala je z leti močno osiromašilo arheološki zapis, kljub temu pa manjši fragmenti letala še vedno lahko prispevajo pomembne informacije o letalu in njegovem strmoglavljenju. Kot primer lahko navedemo odkrite fragmente aluminija in platna s smernega krmila, na katerih so se ohranili ostanki barve. Po pravilih naj bi letala 465. bombniške skupine, v katero je spadalo letalo s Kotovega sedla, imelo rumen rep s črnima horizontalnima črtama in črnim kvadratom. Odkrite arheološke ostaline nedvomno dokazujejo, da je imelo letalo res rumeno pobarvan vertikalni stabilizator, oznake pa so bile olivno zelene (ang. *olive drap*), in ne črne, kot bi morale biti (glej sliko 3). Med zanimivejšimi ostanki je tudi del pločevine, ki izvira z desne strani letala, tik pod pilotsko kabino. Na odkritem delu so opazni ostanki rdečega, s čopičem napisanega napisa v narekovajih, 'LONE /sledovi druge besede/. Gre za ostanek napisa, kakršni so bili pogosto na letalih, kot so imena partneric članov posadke, vzdevki in podobno. Letalo »Bugs« je imelo na levi strani poleg upodobitve »zajca dolgouha«, napis Bugs, pod pilotsko kabino napis VYVIEN - /naprej nečitljivo/, pod njim pa upodobitev štiridesetih bomb, ki so simbolizirale število bojnih poletov. Zaradi odsotnosti fotografij letala z druge strani je odkriti del pločevine za zdaj edini dokaz o obstoju še drugih napisov.

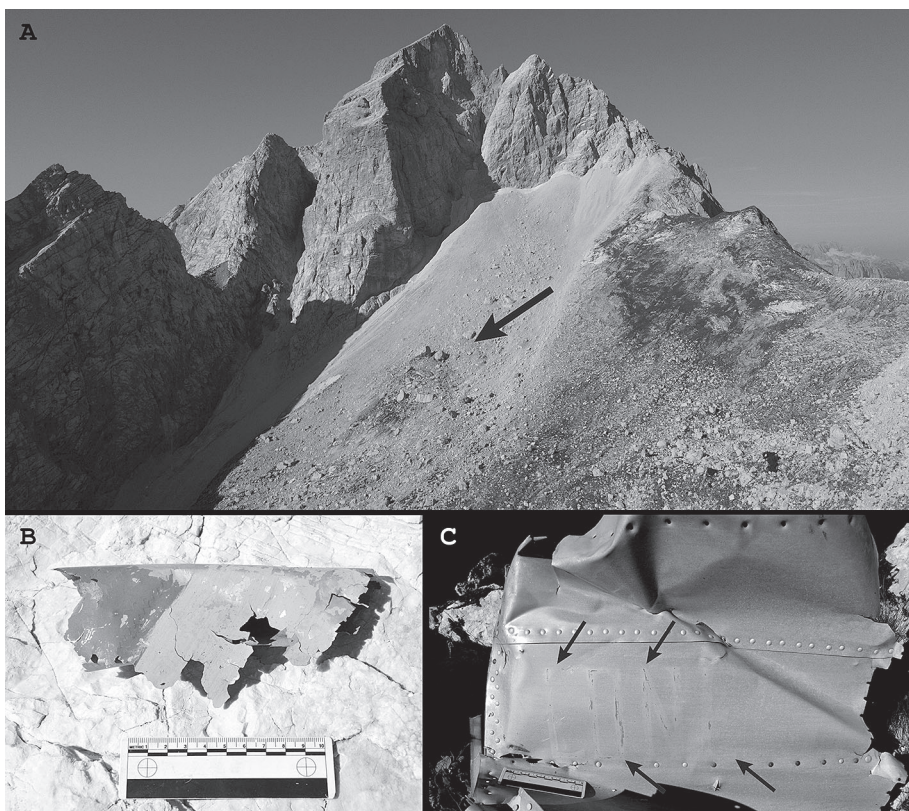
²⁹ Nekateri izrazi in imena so prikazani v izvirniku.

Za razliko od pobarvanega repa letala je bila preostala površina letala v večini nepobarvana in tako v svoji naravni srebrni barvi aluminija.³⁰ Na zadnjem delu trupa je bila narisana identifikacijska črka N v rdeči barvi (ang. *red N*), prisotna pa je bila tudi kokarda s podobo bele zvezde na okroglem modrem polju.

Slika 2: A) Letalo B24-G 42-78259 »Bugs«, fotografirano na letališču Pantanella (foto: splet 4). B) Rekonstrukcija videza letala na podlagi ohranjenih fotografij in odkritih ostalin na terenu. Letalo zagotovo ni imelo zaščitne gume proti zamrzovanju na vertikalnem stabilizatorju, na kar nakazuje odkriti del repa, ki je pobarvan z rumeno barvo tudi na predelu, ki bi ga sicer morala prekrivati guma. Barva napisa »Bugs« in podobe zajca je rekonstruirana na podlagi barv podobnih upodobitev in na podlagi dveh odkritih fragmentov pločevine z delom upodobitve maskote. V prid rdeči barvi napisov govori tudi odkriti del pločevine z rdečim napisom »LONE«, ki izvira s predela pod kabino na desni strani letala (rekonstrukcija Tomaž Perme).

³⁰ Ameriško letalstvo je konec leta 1943 začelo opuščati barvanje vojaških letal zaradi cenejše in hitreje izdelave, s tem pa se je zmanjšala tudi teža letala. Kot primer lahko navedemo, da je bilo sicer pri barvanju letala B-24 porabljenih okoli 150 kilogramov barve.

Slika 3: A) Lokacija padca letala na območju pod Jalovcem in v bližini Kotovega sedla. B) Fragment platna smernega krmila z ohranjeno rumeno in olivno zeleno barvo. C) Deli ohranjenega napisa LONE na pločevini s predela pod kabino letala (vse foto: U. Košir, 2024).

Zadnji polet in strmoglavljenje

Na svoj zadnji polet se je letalo odpravilo z letališča Pantanella 22. novembra 1944, cilj pa je bilo bombardiranje Münchna. Napad na primarni cilj zaradi slabega vremena ni bil mogoč, zato se je eskadrilja usmerila proti sekundarnemu cilju – Salzburgu. Tudi tukaj je letalce spremljalo zelo slabo vreme z gosto oblačnostjo nad ciljem. Po podatkih očitvidcev, ki so navedeni v poročilu o pogrešani posadki (ang. *Missing Air Crew Report*), je imelo letalo težave z motorjem in je nato izginilo med oblake.³¹ Člani drugih posadk so navedli, da je letalo ob 12. uri in 40 minut v bližini Salzburga zapustilo formacijo. Propeler motorja št. 3 je imelo obrnjen na nož, kar kaže na to, da motor ni več deloval, iz motorja št. 1 pa se je kadil črn dim. Nekatere priče navajajo nedelovanje motorjev št. 1 in 2,³² pilot John F. Priddy pa v svojem dnevniku navaja,

³¹ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

³² NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 7, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

da je letalo izgubilo motorja št. 2 in 3.³³ Pilot preostalim posadkam ni javil nobenih informacij in njegovega namena. Ob 12. uri in 45 minut sta dve posadki slišali poziv za izskok iz letala, okoli 80 kilometrov zahodno/severozahodno od Beljaka.³⁴ Vzrok težav motorjev v poročilu o pogrešani posadki ni pripisan poškodbi zaradi obstreljevanja, saj letala po pričevanjih niso priletela skozi kakršnokoli natančno protiletalsko obstreljevanje.³⁵ Kljub temu pa naj bi bil vzrok poškodb zadetek protiletalskega topa kalibra 88 mm, kar v svojem pismu iz leta 1979 navaja član posadke, David M. Holdsworth,³⁶ flak pa omenja tudi pilot John F. Priddy.³⁷

Člani posadke so po pozivu pilota začeli zapuščati svoje položaje in so izskočili iz padajočega letala, ki je zaradi nedelovanja dveh motorjev izgubljalo višino. Letalo brez posadke je nato strmoglavilo na območje Velikega kota, pod Jalovcem (2645 m), južno od Kotovega sedla (2134 m). Točno lokacijo padca je bilo mogoče določiti na podlagi ohranjenih ostalin letala. Te so bile leta 2024 dokumentirane s pomočjo aplikacije *SW maps*, ki ob fotografiranju shrani tudi koordinate nastanka posnetka z dovolj veliko natančnostjo, da omogoča prostorske analize odkritih delov letala. Terenska raziskava je bila izvedena na podlagi *Odprtega dovoljenja za iskanje arheoloških ostalin*,³⁸ izvedla pa jo je terenska ekipa Društva Vršič. Nekateri odkriti kosi letala so bili le fotografirani *in situ* in puščeni na lokaciji, posamezni kosi pa so bili shranjeni za namen muzejske razstave.

Najvišje ležeče ostaline je bilo mogoče odkriti na nadmorski višini okoli 2060 m, kar jasno nakazuje na neposredno bližino točke udarca letala na tla. Zaradi velike strmine pobočja je razumljivo, da kosi letala ob udarcu niso poleteli prav daleč po pobočju navzgor. Deli letala se sicer nahajajo na veliki površini, ki meri okoli 150 metrov v dolžino in 60 metrov v širino, razprostranjenost na takšni površini pa je predvsem posledica plazenja skalnatega in gruščnatega materiala po pobočju. Presenetljivo je bilo odkritje delov letala na prehodu Malega kota v dolino Tamar, ki se nahaja na nadmorski višini okoli 1400 m, večji kos letala pa se je nahajal v Malem kotu na nadmorski višini okoli 1820 m. Območje strmoglavljenja se na svoji južni strani kmalu prevesi v ozko zajedo Malega kota, v primeru silovitega padca pa bi določene dele letala (npr. krilo) lahko odneslo proti jugu na pobočje Malega kota pod Jalovčev ozebnik.

Iz arhivskih virov je poznano, da je bil tako v gorah kot v dolini sneg, ki bi omogočal drsenje večjih kosov po strmem pobočju. Obenem bi snežni plazovi lahko odnesli kose tudi precej nižje v dolino, na območje pod Malim kotom, kjer so bili odkriti predvsem deli, povezani s krilom letala. K razprostranjenosti kosov je precej vpliva imelo tudi pobiranje delov letala. Prvo takšno pobiranje kosov pa se

³³ Dnevnik Johna F. Priddyja (osebni arhiv U. K.).

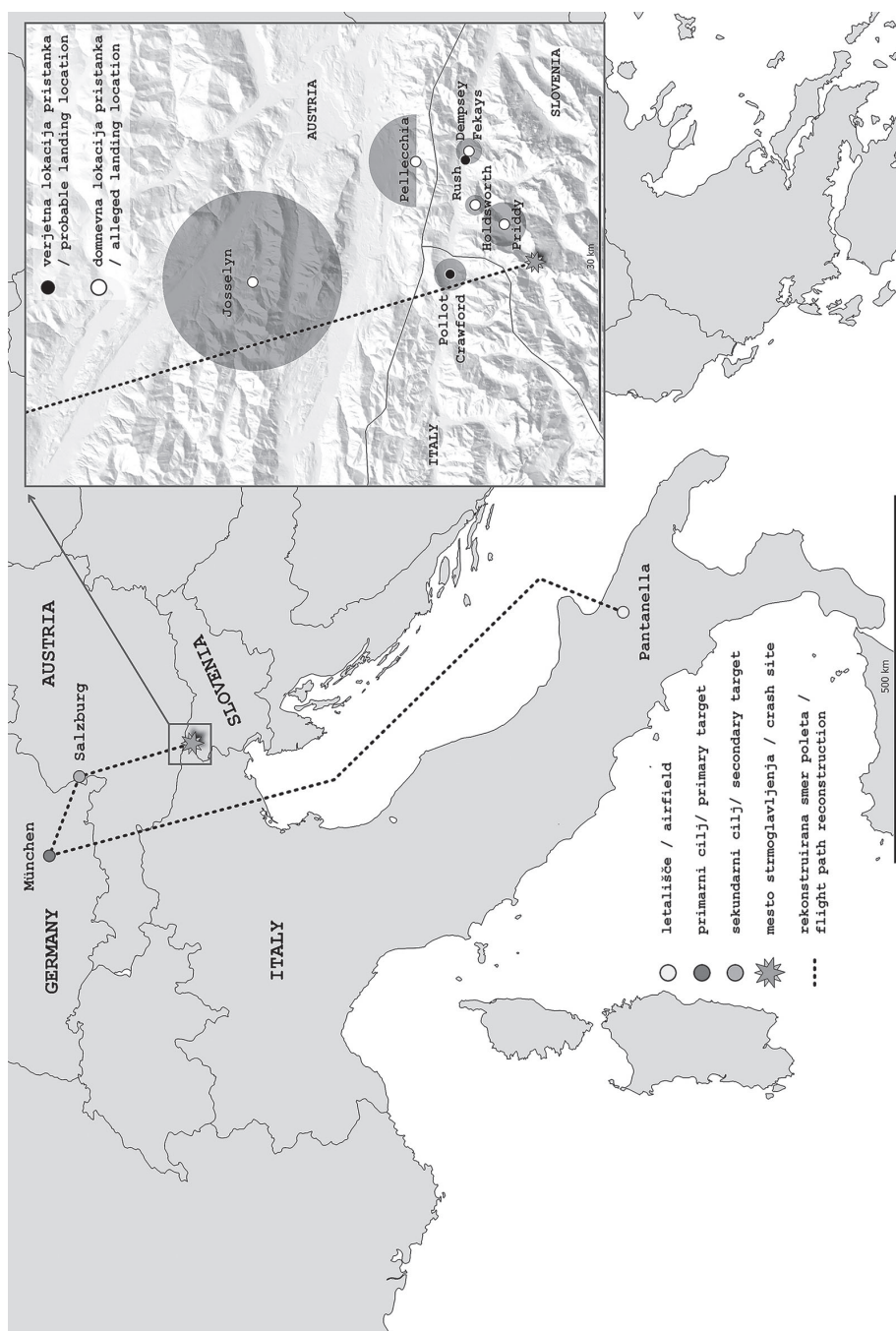
³⁴ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 6, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

³⁵ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 8, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

³⁶ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 171.

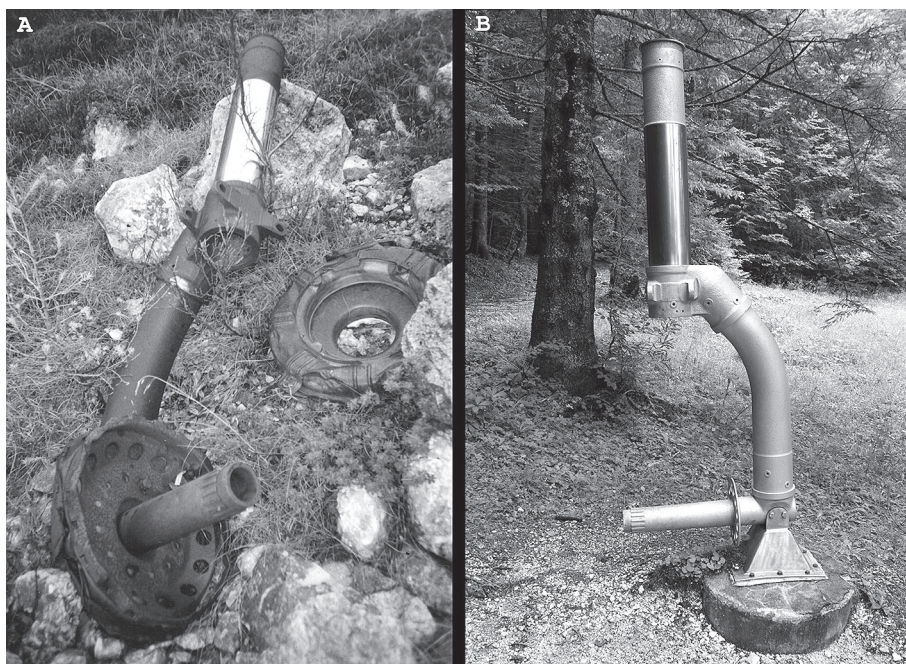
³⁷ Dnevnik Johna F. Priddyja (osebni arhiv U. K.).

³⁸ Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OK Kranj, dovoljenje št. 35101-0551/2024-6, z dne 7. 8. 2024.

Slika 4: A) Rekonstrukcija zadnjega poleta in lokacije pristankov letalcev po izskoku (avtor: U. Košir, 2024).

je verjetno začelo že leta 1945. V času vojne zaradi velike količine snega lokacije morebiti še niso obiskali Nemci, prvi obiskovalci pa so si razbitine najverjetneje ogledali že ob prvi priliki po končani vojni. Po pričevanjih nekaterih naj bi dele letala pobirala celo Jugoslovanska ljudska armada, večja količina aluminijaste pločevine pa je bila skladiščena na mestu današnje avtobusne postaje v Ratečah.³⁹ Tudi večji kos letala, ki je bil odkrit pod skalnim previsom na območju Malega kota, je zagotovo tja prispel s človeško pomočjo, saj pod skalni previs ni prišel po naravni poti. Najverjetneje je bil kos odvržen prek strme skalne stene za lažji transport v dolino, tam pa je ostal pozabljen pod snegom. Ljudje so pobrali, kar je bilo uporabnega, predvsem pa zaradi materiala kot surovine za predelavo. Velik vir kovin so predstavljali tudi motorji, ki so izginili neznano kam. Po pričevanjih Ratečana Tomaža Butinarja je bil eden izmed motorjev delno zakopan na območju za planinskim domom v Tamarju še v 70. letih 20. stoletja.⁴⁰

Slika 5: A) Pristajalna noga in drugi deli s krila letala, odkriti na prehodu Malega kota v dolino Tamar (foto: T. Butinar, 2001). B) Noga ima danes vlogo spomenika strmoglavljenemu letalu in posadki (foto: U. Košir, 2020).

Posadka letala

Letala Consolidated B-24 Liberator so sprejela do 11 članov posadke, ki je zajemala pilota, kopilota, navigatorja, bombardirja, radio operaterja in mitraljezce v prednji kupoli (ang. *nose turrer*), vrhnji kupoli (ang. *top turret*), na bokih (na

³⁹ Po podatkih domačinov Tomaža Butinarja in Alojza Kopavnika.

⁴⁰ Ostanke je videl še kot otrok.

Slika 6: Člani zadnje posadke letala B-24G 42-78259 »Bugs«: 1) John F. Priddy; 2) Michael J. Pollot; 3) Modesto Pelleccchia (Michael Peller); 4) John G. Fekays; 5) Francis J. Josselyn; 6) George E. Crawford; 7) David M. Holdsworth; 8) James G. Rush; 9) Carrol G. Dempsey (hrani U. Košir; Davis, str. 39, 41).

vsaki strani eden), v spodnji strojnični kupoli (ang. *ball turret*) in v repu.⁴¹ Število članov posadke se je razlikovalo od posadke do posadke, kar je razvidno tudi iz posadke letala B-24G 42-78259, ki je na svojem zadnjem poletu štela devet članov.⁴² Posadko so sestavljali pilot John F. Priddy, kopilot Michael J. Pollot, navigator Modesto Pelleccchia (Michael Peller), inženir John G. Fekays, radio operater Francis J. Josselyn in strelci George E. Crawford, David M. Holdsworth, James G. Rush (strelec v spodnji strojnični kupoli) in Carrol G. Dempsey (strelec v repu).^{43, 44} Člani posadke niso predstavljali stalne sestave, saj je npr. Holdsworth po njegovih besedah med člani poznal le pilota Priddyja,⁴⁵ s katerim pa so pred tem z drugim letalom leteli že Pelleccchia, Dempsey, Crawford, Rush in Josselyn.⁴⁶

V nasprotju z razširjenimi govoricami med lokalnim prebivalstvom Zgor-njesavske doline in z zapisom Edija Šelhausa⁴⁷ je bilo ugotovljeno, da je padec letala preživel šest od devetih članov posadke, kar sicer omenja tudi Miljević, ki pa lokacijo strmoglavljenja napačno locira v bližino Gozda Martuljka.⁴⁸ Do

⁴¹ Griffith, *Consolidated Mess*, str. 14–32.

⁴² Nasprotno od trditve Šelhausa, *Stotinka sreče*, str. 164–165, ki omenja 10 članov posadke.

⁴³ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 1, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

⁴⁴ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

⁴⁵ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 5, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

⁴⁶ Fotografija posadke št. 298, posneta 21. julija 1944 (osebni arhiv U. K.).

⁴⁷ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 164–172.

⁴⁸ Miljević, *Bombardiranja, napadi in preleti*, str. 178.

enakih podatkov o številu preživelih so prišli tudi člani *Društva Liberator*.⁴⁹ V nadaljevanju so prikazani osnovni podatki o članih posadke, ki jih je bilo mogoče dobiti v arhivskih virih na spletu, posamezne usode v času po strmoglavljenju pa so predstavljene v poglavju *Usoda posadke*.

John F. Priddy, št. O-674630⁵⁰

Pilot nadporočnik (ang. *First Lieutenant*) John Franklin Priddy se je rodil 14. junija 1921 v Wintersu (Teksas, ZDA), očetu Johnu (roj. 1890) in materi Cori (roj. 1892), ki sta imela tudi sina Holta (roj. 1934).⁵¹ Družina je v času druge svetovne vojne živela v Stantonu (Teksas, ZDA).⁵² Januarja 1942 se je poročil z Lauro Gainer (roj. 1920), v zakonu pa se jima je rodila hči Jane (roj. 1944).^{53, 54} Ameriškemu letalstvu se je pridružil 19. junija 1942, kjer je predletalsko usposabljanje (ang. *pre flight training*) opravil v bazi Kelly Field (San Antonio, Teksas), nadaljnje usposabljanje je imel v kraju Uvalde (Teksas), osnovno letalsko usposabljanje v bazi San Angelo (Teksas), nadaljevalno usposabljanje pa v Lubbocku (Teksas), kjer je 20. marca 1943 postal pilot in dobil oznako pilotov – srebrna krilca ter si prislužil čin nadporočnika. Že po enem mesecu usposabljanja v bazi Randolph Field v San Antoniu (Teksas) je bil premeščen v letalsko bazo Altus (Oklahoma, ZDA), kjer je opravljal delo inštruktorja letenja. V začetku leta 1944 je bil premeščen v Smyrno (Tennessee, ZDA) na usposabljanje za bojne misije z bombnikom B-24 Liberator, oktobra istega leta pa je bil že na poti v Italijo v okviru 15. letalskega korpusa (ang. *15th Air Force*), kjer je bil dodeljen 780. bombniški eskadrilji (ang. *780th Bomb Squadron*) v Pantanelli blizu Foggie. Po vojni je bil 23. decembra razrešen aktivne vojaške službe, leta 1967 pa se je upokojil od vojaške rezerve s činom stotnika (ang. *Captain*).⁵⁵ Umrli je leta 1985, star 64 let.⁵⁶

⁴⁹ Kokot, *Spomenik zavezniškim letalcem*.

⁵⁰ Poleg imena člana posadke je navedena tudi njegova osebna številka, povzeta po NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 1, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

⁵¹ Spletna stran Ancestry – 1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/158479288:2442> (dostop 8. 6. 2024).

⁵² Spletna stran Ancestry – World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 291, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/19577671:2238> (dostop 8. 6. 2024).

⁵³ Spletna stran Ancestry – 1950 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/189245935:62308> (dostop 8. 6. 2024).

⁵⁴ Priddy, *John Franklin Priddy*.

⁵⁵ Priddy, *John Franklin Priddy*.

⁵⁶ Spletna stran Ancestry – Osmrtnica John F. Priddy, časopis Austin American-Statesman, z dne 24. 8. 1985: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/573177634:61843> (dostop 8. 6. 2024).

Slika 7: Zapuščina Johna F. Priddyja, ki vključuje troje pilotskih letalskih krilc, ovratne oznake, našitek 780. bombniške eskadrilje, ameriški prepoznavni ploščici, prepoznavno ploščico in nemškega ujetniškega taborišča Stalag Luft I, pisma iz ujetništva, telegrame, dokumente in fotografije. Poleg tega so ohranjeni tudi trije zvezki – dnevniki, ki jih je pisal v ujetniškem taborišču (hrani: U. Košir).

Michael J. Pollot, št. O-823675

Kopilot poročnik (ang. *Second Lieutenant*) Michael (Mike) John Pollot se je rodil 30. septembra 1923 v kraju Peoria (Illinois, ZDA),⁵⁷ očetu Miku (roj. 1890) in materi Ethel (roj. 1896).⁵⁸ Poročen je bil s Florence, s katero sta imela sina Michaela in hčer Lindo, po vojni pa je letel z letalom C-130 Hercules v reševalni eskadrilji (ang. *Air Rescue Squadron*) v Libiji in Maroku in kot izvidnik v letalski bazi *Turner Air Force Base* v Albanyju (ZDA), kjer se je upokojil kot major letalstva. Umrl je 31. decembra 2002, star 79 let.⁵⁹

⁵⁷ Spletna stran Ancestry – World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 323, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/40172727:2238> (dostop 8. 6. 2024).

⁵⁸ Spletna stran Ancestry – 1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/141181228:2442> (dostop 8. 6. 2024).

⁵⁹ Spletna stran Ancestry – Osmrtnica Michael J. Pollot: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/633584304:61843> (dostop 8. 6. 2024).

Modesto Pellecchia (preimenovan v Michael Peller), št. O-723158

O navigatorju, poročniku (ang. *Second Lieutenant*) Modestu Pellecchiji⁶⁰ ni bilo mogoče najti veliko podatkov. Rojen je bil 22. marca 1918 v New Yorku,⁶¹ po poklicu pa naj bi bil igralec.⁶² Že v času druge svetovne vojne je bil poročen s Helen Scarpa, s katero sta živela v Brooklynu (New York, ZDA).⁶³ Pellecchia, oziroma Peller, kot se je preimenoval, je umrl 12. julija 2008, star 90 let. Pokopan je v Northfieldu (Massachusetts, ZDA).⁶⁴

John G. Fekays, št. 13043294

Letali inženir narednik (ang. *Sergeant*) John Fekays je bil rojen leta 1921 v Marylandu v ZDA. Oče John (roj. 1899) in mati Elizabeth (roj. 1895) sta imela skupno štiri otroke, poleg Johna še Marie (roj. 1917), Fredricka (roj. 1927) in Arvillo (roj. 1929).⁶⁵ John se je leta 1942 poročil z Martho, rojeno Hand.⁶⁶ Umrl je 22. novembra 1944, star 23 let, njegov grob pa se nahaja na ameriškem vojaškem pokopališču v italijanskem Nettunu.⁶⁷

Francis J. Josselyn, št. 20112948

Radio operater višji vodnik (ang. *Staff Sergeant*) Francis J. Josselyn se je rodil 21. septembra 1919 v kraju Brookline (Massachusetts, ZDA).⁶⁸ V dostopnih arhivskih virih se Francisov oče ne omenja, census iz leta 1930 pa navaja, da so skupaj živeli Annie Doherty (roj. 1863) in njene tri hčere Annie (roj. 1891), Agnes (roj. 1903) in Celia (roj. 1898; por. Josselyn), ki je imela tudi sina Francis. ⁶⁹ Po

⁶⁰ Na fotografijah iz zapuščine Johna F. Priddyja je omenjen tudi kot Peller (osebni arhiv U. K.).

⁶¹ Spletna stran Ancestry – World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 4937, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/194982929:2238> (dostop 9. 6. 2024).

⁶² Spletna stran Ancestry – World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/137061:8939> (dostop 9. 6. 2024).

⁶³ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 1, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

⁶⁴ Splet 5: <https://www.findagrave.com/memorial/101872245/michael-peller> (dostop 16. 9. 2024).

⁶⁵ Spletna stran Ancestry – 1930 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/104875310:6224> (dostop 8. 6. 2024).

⁶⁶ Spletna stran Ancestry – Podatki o poroki Johna F. Fekaysa: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/317782987:62116> (dostop 8. 6. 2024).

⁶⁷ Spletna stran Ancestry – Headstone and Interment Records for U. S. Military Cemeteries on Foreign Soil, 1942–1949: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/2976:9170> (dostop 8. 6. 2024).

⁶⁸ Spletna stran Ancestry – World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 27, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/195513883:2238> (dostop 9. 6. 2024).

⁶⁹ Spletna stran Ancestry – 1930 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/108111:6224> (dostop 9. 6. 2024).

poklicu je postal voznik tovornjaka,⁷⁰ vojski se je pridružil 16. januarja 1941,⁷¹ umrl pa 6. oktobra 1978, star 59 let.⁷²

George E. Crawford, št. 39210658

Strelec višji vodnik (ang. *Staff Sergeant*) George E. Crawford je bil rojen 22. oktobra 1911 v kraju Drumright (Oklahoma, ZDA).⁷³ O starših ni znanih veliko podatkov, kot sorodnica pa je v MACR-ju navedena mati Esse May Crawford.⁷⁴ Kot kraj bivanja je leta 1940 naveden Seattle, delal pa je v podjetju *Boeing Aircraft Co.*⁷⁵ Vojski se je pridružil 5. julija 1943.⁷⁶

David M. Holdsworth, št. 13172436

Strelec narednik (ang. *Sergeant*) David M. Holdsworth se je rodil 3. januarja 1926 v kraju Powhatan Point (Ohio, ZDA). David (roj. 1901) in Violet (roj. 1909) sta imela poleg sina Davida še hčer Sylvio (roj. 1930).⁷⁷ Po drugi svetovni vojni je David sodeloval tudi v korejski vojni kot član posadke bombnika B29, leta 1953 pa se je izšolal za testnega vojaškega pilota⁷⁸ in dosegel čin majorja.⁷⁹ Po trinajstih letih se je zaposlil kot pilot potniškega letala pri japonski letalski družbi.⁸⁰ Leta 1966 se je v Seattlu poročil z Eleanor Welch,⁸¹ s katero sta imela sedem otrok. Umrl je 19. februarja 1993 na Floridi, star 67 let.⁸²

⁷⁰ Spletna stran Ancestry – 1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/92638347:2442> (dostop 9. 6. 2024).

⁷¹ Spletna stran Ancestry – World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/6463306:8939> (dostop 9. 6. 2024).

⁷² Spletna stran Ancestry – Department of Veterans Affairs BIRLS Death File, 1850–2010: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/8686407:2441> (dostop 9. 6. 2024).

⁷³ Spletna stran Ancestry – World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 74, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/36975753:2238> (dostop 9. 6. 2024).

⁷⁴ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 1, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

⁷⁵ Spletna stran Ancestry – World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 74, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/36975753:2238> (dostop 9. 6. 2024).

⁷⁶ Spletna stran Ancestry – World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/4272235:8939> (dostop 9. 6. 2024).

⁷⁷ Spletna stran Ancestry – 1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/130000497:2442> (dostop 9. 6. 2024).

⁷⁸ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 172.

⁷⁹ Spletna stran Ancestry – U.S., Newspapers.com, Obituary Index, časopis South Florida Sun Sentinel: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/601442273:61843> (dostop 9. 6. 2024).

⁸⁰ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 172.

⁸¹ Spletna stran Ancestry – Washington, Marriage Records, 1854–2013: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/816120:2378> (dostop 9. 8. 2024).

⁸² Spletna stran Ancestry – U.S., Newspapers.com, Obituary Index, časopis South Florida Sun Sentinel: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/601442273:61843> (dostop 9. 6. 2024).

James G. Rush, št. 38512497

Strelec narednik (ang. *Sergeant*) James G. Rush je bil rojen leta 1914 in je živel v kraju Ethel (Arkansas, ZDA). V vojsko je stopil 9. avgusta 1943,⁸³ poročen pa je bil z Melisso L. Rush.⁸⁴ Umrli je 22. novembra 1944, star 30 let, njegov grob pa se nahaja na ameriškem vojaškem pokopališču v italijanskem Nettunu.⁸⁵

Carrol G. Dempsey, št. 34624261

Strelec narednik (ang. *Sergeant*) Carrol G. Dempsey se je rodil 30. oktobra 1922 v Louisvillu (Misissippi, ZDA),⁸⁶ očetu Eugenu (roj. 1892) in materi Birdie (roj. 1896).⁸⁷ V vojsko je vstopil 26. februarja 1943,⁸⁸ umrl pa 22. novembra 1944, star 22 let. Pokopan je na pokopališču *Memorial Park* v Louisvillu (Misissippi).⁸⁹

Usoda posadke

Usodo posameznih članov posadke letala po skoku s padalom je mogoče rekonstruirati le do določene mere, saj vsi vidiki in sosledja dogodkov niso poznani. Usoda nekaterih posameznikov je nekoliko bolj jasna kot usoda drugih. Glede na dostopne arhivske vire je mogoče ugotoviti, da je iz letala najverjetneje skočil Francis J. Josselyn, ki ga je kasneje zajela nemška posadka v okolici avstrijskega Špitala ob Dravi (nem. *Spittal an der Drau*).⁹⁰ Glede na lokacijo zajetja je s padalom verjetno pristal nekje na ozemlju današnje Avstrije v okolici Beljaka. Kje točno je pristal Modesto Pellecchia, v dokumentih ni navedeno, iz ohranjenega nemškega dokumenta pa je razvidno, da je bil v isto ujetniško taborišče pripeljan na isti dan kot Josselyn.⁹¹ Pellecchia naj bi iz letala izskočil nekje v okolici Rateč ali Beljaka,⁹² sam pa je v svojem dnevniku zapisal, da ni želel pristati blizu mesta, ki ga je videl

⁸³ Spletna stran Ancestry – World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/819898:8939> (dostop 9. 6. 2024).

⁸⁴ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 1, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

⁸⁵ Spletna stran Ancestry – World War II and Korean Conflict Veterans Interred Overseas: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/126809:4283> (dostop 9. 6. 2024).

⁸⁶ Spletna stran Ancestry – World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 466, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/269079737:2238> (dostop 9. 6. 2024).

⁸⁷ Spletna stran Ancestry – 1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/120410160:2442> (dostop 9. 6. 2024).

⁸⁸ Spletna stran Ancestry – World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/4524128:8939> (dostop 9. 6. 2024).

⁸⁹ Splet 2: https://en.wikipedia.org/wiki/Consolidated_B-24_Liberator (dostop 15. 9. 2024).

⁹⁰ NARA, ME-2458, NAID 143487215: <https://catalog.archives.gov/id/143487215> (dostop 15. 6. 2024).

⁹¹ NARA, ME-2458, NAID 143487215: <https://catalog.archives.gov/id/143487215> (dostop 15. 6. 2024).

⁹² Moxley, *Missing in Action*, str. 117.

iz zraka, in se je s padalom usmeril proti goram, kjer je pristal v snegu, oddaljen od mesta okoli 15 milj (24 km). Če prevzamemo, da je bilo mesto, ki ga Pellecchia omenja, verjetno Beljak ali Celovec, in ne Kranjska Gora, je najverjetneje pristal na severni strani Karavank, nekje na območju med Tromejo in Kepo, morda pa celo v Julijski Alpah južno od Bele peči. Po pristanku je želel peš priti do Švice, zato je hodil proti zahodu, pri tem pa si je ob padcu po zasneženem in skalnatem pobočju tudi poškodoval glavo. Dne 24. novembra je naletel na italijansko govoreče moške, ki so ga poškodovanega odpeljali na nemški bolnišnični vlak, od tam pa je bil odveden v Trbiž in nato v ujetniško taborišče.⁹³

Dokumenti, povezani z Michaelom J. Pollotom in Georgom E. Crawfordom, omenjajo kot kraj njunega pristanka in zajetja okolico Bele Peči. Ujeta sta bila 22. novembra ob 13:45 uri,⁹⁴ v ujetniško taborišče sta bila pripeljana en dan pred Josselynom in Pellechio.⁹⁵ Vsi štirje so bili privedeni v taborišče vojnih ujetnikov *Dulag Luft Wetzlar*⁹⁶ ali prehodno taborišče za zavezniške letalce – *DULAG LUFT* (nem. *Durchgangslager der Luftwaffe*). Pollot in Crawford sta bila v taborišče sprejeta 29. 11. 1944, Josselyn in Pellecchia pa za njima, 30. 11. 1944,⁹⁷ oziroma Pellecchia verjetno šele 2. 12. 1944.⁹⁸ V katero taborišče sta bila kasneje premeščena Josselyn in Crawford, v času pisanja pričujočega prispevka ni bilo znano, Pollot in Pellechia pa sta bila zagotovo v taborišču *Stalag Luft I* pri kraju Barth na severu Nemčije.⁹⁹

Nekoliko nejasen je tudi pristanek pilota Johna F. Priddyja, ki je iz letala najverjetneje izskočil zadnji, s padalom pa je pristal okoli 5 kilometrov stran od Rateč.¹⁰⁰ Spomine na svoj pristanek s padalom, poizkus preboja do zaveznikov in njegovo končno zajetje je opisal v svojem dnevniku, ki ga je pisal v ujetniškem taborišču. Priddy je tedaj zapisal: »22. november 1944. Nemčija Ratzchach.¹⁰¹ Izskočil in pristal v gorah približno 3 milje od te majhne »nemške«¹⁰² vasi. Od pristanka okoli 1300 do noči sem poskušal prečkati goro, na kateri sem bil. Sneg je padel tisto noč in ogenj je bilo zelo težko prižgati tudi z zemljevidi iz kompleta za pobeg, še težje pa je bilo skrbeti za plamen, da ne bi ugasnil. V kompletu ni bilo hrane in imel sem samo Hershey ploščico in 20 cigaret in zelo malo vžigalic. --- 23. november. Prišel sem po gori v dolino približno 2 ½ milje od hiše in 3 milje od Ratzchacha. Hodil sem proti zasneženemu prelazu v splošni jugozahodni smeri v upanju na Švico. Noge so postale zelo nežne in boleče. Sneg je bil globok približno

⁹³ Dnevnik Modesta Pellecchie (hrani družina Peller).

⁹⁴ Na isti dan kot Josselyn.

⁹⁵ NARA, ME-2458, NAID 143487215: <https://catalog.archives.gov/id/143487215> (dostop 15. 6. 2024).

⁹⁶ Hecker in Megargee, *Encyclopedia of camps*, str. 128–131.

⁹⁷ NARA, ME-2458, NAID 143487215: <https://catalog.archives.gov/id/143487215> (dostop 15. 6. 2024).

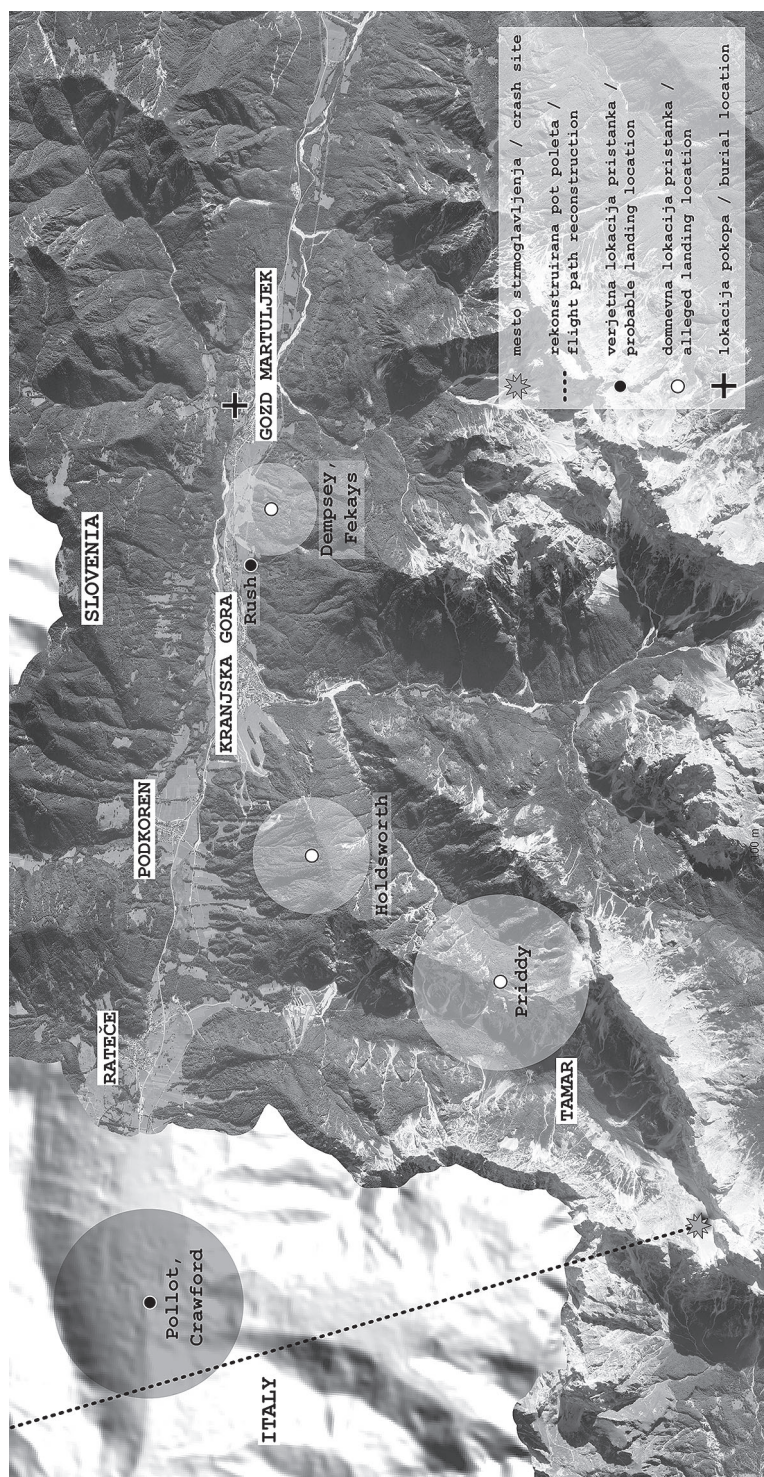
⁹⁸ Dnevnik Modesta Pellecchie (osebni arhiv družine Peller).

⁹⁹ Dnevnik Johna F. Priddyja (osebni arhiv U. K.).

¹⁰⁰ Dnevnik Johna F. Priddyja (osebni arhiv U. K.).

¹⁰¹ Rateče, nem. *Ratzchach*.

¹⁰² V izvirniku Priddy uporabi izraz »small Jerry village«.

Slika 8: Verjetne in domnevne lokacije pristankov letalcev na območju Slovenije in Italije. Pristan-ka Francisa J. Josselyna in Modesta Pellecchie sta označena na sliki 4 (avtor: U. Košir, 2024).

18 palcev in je hojo močno oteževal. Po prihodu z gore sem naredil približno 4 ali 5 milj. Okoli 17:30 sem našel gorski potok in dobil prvo vodo od zajtrka 22. [novembra] v letalski bazi. Skoraj takoj sem našel zapuščeno hišo. Preživel noč v mrazu in poskušal posušiti oblačila z ognjem, vendar sem uspel samo zažgati nogavice in čevlje. --- 24. november. Hodil sem približno 3 ½, 4 milje skozi zelo globok sneg in hud mraz. Pozno popoldne sem slišal krik in takrat sem vedel, da ne bom pobegnil. Voden sem bil nazaj po poti do hiše približno 1 miljo od Ratzchacha. Žena moškega, ki me je ujel, naju je pričakala s sanmi in vročim vinom ter črnim kruhom. Izgubil sem zavest in se zavedal ravno, ko smo prišli do hiše. Tam sem bil nahranjen, okopali so mi otekle noge,¹⁰³ nato pa postavili v posteljo zgoraj. Spal sem približno 3 ure, preden so pome prišli pripadniki Wehrmachta, da bi me odpeljali v vojaško ječo. Preživeli noč na trdi slamnati vzmetnici, ki je značilnost vseh nemških zaporov. --- 25. november (zahvalni dan). Danes črni kruh in voda ter začetek potovanja z vlakom v Celovec na nemško-italijanski meji.¹⁰⁴

Kje je pristal Priddy, je nemogoče ugotoviti, glede na pristanke posameznih letalcev v okolici Gozda Martuljka (opisano v nadaljevanju) pa je zagotovo pihal vzhodni oziroma jugovzhodni veter, ki bi Priddyja lahko odnesel na območje doline Male Pišnice ali nekam v bližino, morda celo v Planico. Pristanek neznanega letalca na tem območju oziroma na območju Vitranca¹⁰⁵ omenja Boris Oitzel, takrat šestnajstletni kurir obveščevalnega centra Špik. Pri njegovem pričevanju je nekoliko nejasen le opis spopada med nemško patruljo in partizani, ki so želeli rešiti letalca, katerega so opazili že v zraku.¹⁰⁶ Priddy bi v primeru spopada zagotovo slišal strele in to omenil v svojem dnevniku, zato je mogoče sklepati, da je na območju Vitranca pristal drug letalec. Točna lokacija Priddyjevega pristanka tako ni jasna. Ravno tako ni jasno, po katerem območju je hodil in kje je bil nato tudi ujet. Kot je zapisal v svojem dnevniku, je bil pripeljan v hišo okoli 1,5 kilometra od Rateč. Na tej razdalji se nahajajo le hiše v smeri proti Beli peči na zahodu, Podkoren, vzhodno od Rateč, pa je oddaljen okoli 3 kilometre. Kako je Priddy ocenil razdaljo, ni jasno. Če je v času pisanja dnevnika le-to izmeril na zemljevidu, gre tem podatkom verjeti, v nasprotnem primeru pa gre verjetno le za grobe ocene. Nejasen je tudi datum njegovega zajetja. Priddy v svojem dnevniku sam navaja 24. november, nemški dokumenti pa navajajo 23. november.¹⁰⁷

Svojo ujetniško pot je Priddy nadaljeval iz Celovca¹⁰⁸ v München, od tam pa v taborišče *Dulag Luft Wetzlar*. Že na poti do taborišča je 2. decembra srečal

¹⁰³ V svojem pričevanju je Uršula Zima omenjala tudi padalca, ki je pristal v Planici in naj bi mu po pripovedovanju povsem zmrznile noge, nato pa so ga Nemci odpeljali na Jesenice. Glede na opis gre ravno za Johna Priddyja (Blenkuš, *Bil je sedmi*, str. 13).

¹⁰⁴ Dnevnik Johna F. Priddyja (osebni arhiv U. K.).

¹⁰⁵ Kokot, *Spomenik zavezniškim letalcem*.

¹⁰⁶ Šelhaus. *Stotinka sreče*, str. 168–170.

¹⁰⁷ NARA, ME-2458, NAID 143487215: <https://catalog.archives.gov/id/143487215> (dostop 15. 6. 2024).

¹⁰⁸ Nemški dokumenti omenjajo tudi Jesenice, ki so verjeten postanek do Celovca. - NARA, ME-2458, NAID 143487215: <https://catalog.archives.gov/id/143487215> (dostop 15. 6. 2024).

Modesta Pellecchio, kot je zapisal, pa je bil pohod izredno težaven.¹⁰⁹ Po prihodu se je srečal tudi s Michaelom Pollotom, 14. decembra pa je prispel v *Stalag Luft I*,¹¹⁰ na severu Nemčije.¹¹¹ Taborišče so leta 1945 osvobodili Sovjeti, domov pa se je vrnil julija 1945.¹¹²

Poleg Priddyja so konec vojne v taborišču dočakali tudi Jossely, Pellecchia, Crawford in Pollot, precej drugačna usoda pa je doletela preostale štiri člane posadke, Davida M. Holdswortha, Johna G. Fekaysa, Jamesa G. Rusha in Carrola G. Dempseyja. Na podlagi ustnega pričevanja Alojza Mertlja (roj. 1931), tedaj živečega v Srednjem Vrhu, je Holdsworth pristal na pobočju Črnega vrha, južno nad Gozdom Martuljkom, in se potem prebil vse do Podkorena, kar se sicer zdi malo verjetno.¹¹³ Drugačno zgodbo je podal Alojz Pleš iz Rateč, ki je bil v času strmoglavljenja star 14 let. Po njegovem pripovedovanju naj bi Davida veter odnesel v Tamar,¹¹⁴ od tam pa je prišel v Podkoren, kar bi bilo tudi mogoče. Kljub tem podatkom pa se je na tem mestu treba vrniti k pripovedi Borisa Oitzla, ki je omenil, da naj bi nekdo pristal nekje na pobočju Vitranca, verjetno pa je šlo ravno za Davida M. Holdswortha.

Uršula Zima, ki je tedaj prebivala v železniški čuvajnici v Podkorenu, se je spominjala srečanja s Holdsworthom takole: »*Tudi sama sem opazovala padalce, ki so odskočili iz poškodovanega letala, in se tresla za njihovo usodo. Nemci so bili vsepovsod in le malo je bilo upanja, da bi kdo ostal živ. Takrat je bilo že pol metra snega. Ko smo že malo pozabili na dogodek, je čez dva dni spet naletaval sneg.*¹¹⁵ *Šla sem iz čuvajnice, da bi nakrmila živino – bilo je zvečer – tedaj se iz teme prikaže moška postava in gre proti meni. Neznanec je prihajal vedno bliže. Začel je govoriti: ‚Amerikano, Amerikano‘, s kretnjami pa je kazal na usta, da je lačen. Ustrašila sem se ga, nisem prav vedela, kdo je, da ni morda preoblečen Nemec, ki me skuša: in če je res Amerikanec, sem bila v strahu, da ni kje v bližini nemška patrولا. Vseeno sem se odločila, da mu pomagam /.../«.*¹¹⁶ Pripravila mu je okrepcilo, zunaj pa je s pomočjo sani zabrisala sledove v snegu.¹¹⁷ Ko je s pomočjo zemljevida Holdsworth ugotovil, kjer se nahaja, naj bi s prstom pokazal na Rim in govoril »*čh, čh, čh, čh, čh*«, saj se je kar z vlakom želel vrniti v Italijo. Kmalu se je zunaj res zaslišal vlak, Holdsworth pa naj bi letel ven in skočil nanj in se odpeljal v smeri Rateč in Italije. Uršula se je nadaljnjih dogodkov spominjala tako: »*Ko je čez nekaj časa pripeljal zadnji vlak iz Rateč proti Jesenicam, pa je*

¹⁰⁹ Zapisal je »*Jerry walked the hell out of us on the way to Dulag Luft at Wetsler*«. Dnevnik Johna F. Priddyja (osebni arhiv U. K.).

¹¹⁰ Dnevnik Johna F. Priddyja (osebni arhiv U. K.).

¹¹¹ Anon., *American prisoners*.

¹¹² Priddy, *John Franklin Priddy*.

¹¹³ Pričevanje Alojza Mertlja (roj. 1931), z dne 25. 2. 2024. Verjetno je šlo v resnici za Dempseyja ali Fekaysa, in ne za Holdswortha.

¹¹⁴ Šelhaus, *Odrešilni skok*, str. 17.

¹¹⁵ Po drugem zapisu naj bi se to zgodilo že naslednji dan, in ne čez dva dneva (Šelhaus, *Rešilni skok*, str. 165).

¹¹⁶ Šelhaus, *Odrešilni skok*, str. 17.

¹¹⁷ Šelhaus, *Odrešilni skok*, str. 17; Blenkuš, *Bil je sedmi*, str. 13.

zopet zaropotalo po mojih vratih. Na vratih je bil ponovno pilot.¹¹⁸ Tokrat besen. Venomer je ponavljal, German, German 'in kazal zelo jezen obraz. Šla sem pogledat na postajo in po sledovih v snegu ugotovila, da je stopil sam na vlak, po njegovih besedah sem sklepala, da ga je moral nekdo poriniti z vlaka, kajti pasti je moral na prostor, kjer so delavci na progi puščali čez noč železniški voziček. /.../ Zakaj se je takoj vrnil? Obstaja več različnih domnev, na primer, da ga je z vlaka porinil slovenski sprevodnik, ko je ugotovil, da je na vlaku policijska obhodnica, da bi ga zavaroval pred Nemci, ali pa da je sam skočil pred Nemci z drvečega vlaka.«¹¹⁹ Kaj se je v resnici dogajalo, ni popolnoma jasno, Holdsworth pa v svojem povojnem pismu, ki ga je poslal Šelhausu, dogodka ne omenja.¹²⁰ Uršula ga je nato skrila v senu, naslednji dan pa je v Podkorenu stopila v stik s partizani. Pri Francu Gregoriju je naletela na partizana Borisa Oitzla - Mirka in Franca Godca - Adijana, ki sta naslednji dan s pomočjo Franca Gregorija prišla po skritega letalca.¹²¹ V spremstvu obeh partizanov so se skrivaj ob železniški progi in cesti prebili do mostu čez Savo pri Gozdu Martuljku, tam pa opazili nemškega stražarja, ki ga je izdala prižgana cigareta. Napravili so ovinek in prispeli do Srednjega Vrha in partizanske postojanke, ki je bila nad vasjo. Tam je Holdsworth nekaj časa ostal na postojanki G 33,¹²² s pomočjo partizanov je nato 22. decembra prispel v Geršiče v Beli krajini, od tam pa 27. decembra z letalskim transportom odletel v Italijo¹²³ in se v enoto vrnil 28. decembra 1944.¹²⁴

Precej drugačna usoda je doletela Johna G. Fekaysa, Jamesa G. Rusha in Carrola G. Dempseyja. Rush je s padalom obtičal na smreki v bližini kmetije posestnika Tarmana v Logu pred Kranjsko Goro. Jože Mertelj (roj. 1933), med vojno doma v Srednjem Vrhu, se je na dan strmoglavljenja ravno vračal iz šole in je bil priča spravljanju Rusha z drevesa. Po njegovem pripovedovanju naj bi bil ranjen s strelnim orožjem, ranjenega pa so pripadniki nemške enote naložili na sani, saj je bil tedaj v dolini že sneg. Pripadnik nemške mejne straže (nem. *Zollgrenzschutz*) naj bi ga ležečega na saneh ob izrečeni kletvici in očitku o bombardiranju nemških žena in otrok brcnil v glavo.¹²⁵ Rusha so nato privedli v učni center Volkssturma v Gozdu Martuljku,¹²⁶ kjer je isti dan umrl za posledicami pridobljenih ran.¹²⁷ V učni center so Nemci pripeljali tudi ujeta letalca Johna G. Fekaysa in Carrola G. Dempseyja, kjer sta bila ustreljena kot vojna ujetnika (več o dogodku v naslednjem poglavju *Vojni zločin nad člani posadke*). Vsi trije so bili pokopani na območju t.

¹¹⁸ Mišljeno letalec.

¹¹⁹ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 167.

¹²⁰ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 171–172.

¹²¹ Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 167–168.

¹²² Šelhaus, *Stotinka sreče*, str. 170–171.

¹²³ Anon., *Allied Airmen*, str. 25.

¹²⁴ NARA, NAID 91082532, MACR št. 9955, str. 3, <https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

¹²⁵ Pričevanje Jožeta Mertlja (roj. 1933), z dne 25. 2. 2024.

¹²⁶ Kasneje Dom Franca Rozmana.

¹²⁷ Ruppert, *Review of proceedings*. - <https://www.legal-tools.org/doc/e312d3/> (dostop 6. 4. 2024).

i. Robičevih jezer, kjer se začne dvigovati pobočje Rebra proti Srednjemu Vrhu. V povojnem času so bili prekopani na vojaško pokopališče v Beograd. Fekays in Rush sta bila nato prekopana na ameriško vojaško pokopališče v italijanskem Nettunu, Dempsey pa je pokopan v Louisvillu (Misisipi).¹²⁸

Natančna rekonstrukcija dogodkov in lokacij, kamor so s padali pristali letalci, po osemdesetih letih ni več mogoča. Temu botruje odsotnost ohranjenih arhivskih dokumentov in pa zanesljivih prič, ki bi videle njihove pristanke. Lokacije pristankov posadke so se sicer v preteklosti že večkrat omenjale, vedno pa se pojavljajo različni podatki, kar kaže na nezanesljivost nekaterih informacij. V časopisu *Nedeljski dnevnik* leta 1972 v svojem pričevanju Uršula Zima omenja, da je bilo v zraku opaziti šest letalcev, od katerih je tri zaneslo za Rozmanov dom v Gozdu Martuljku, četrti je pristal na smreki v Logu, peti je končal na Vitrancu, šesti pa v Planici.¹²⁹ Danes vemo, da nobeden izmed padalcev ni pristal za domom Franca Rozmana,¹³⁰ temveč najverjetneje na pobočju Črnega vrha na nasprotni strani doline. V pričevanju seveda nista omenjena pristanka obeh letalcev, ki sta pristala v Avstriji (Josselyn in Pellicchia), dva pa sta zagotovo pristala tudi pri Beli peči (Pollot in Crawford).

Vojni zločin nad člani posadke

Nesrečni epilog strmoglavljenja predstavlja smrt treh letalcev – Johna G. Fekaysa, Jamesa G. Rusha in Carrola G. Dempseyja. Smrt dveh predstavlja vojni zločin, enaka usoda pa bi najverjetneje doletela tudi tretjega, če ne bi prej umrl zaradi ran. Oktobra leta 1947 je v Salzburgu potekalo sojenje odgovornim, rekonstrukcija dogodkov in povzetek sodbe pa sta prikazana v nadaljevanju in v celoti temeljita na povzetem zapisniku sojenja.¹³¹

Obtoženca Harras Kieslinger in Roman Wintschnig,¹³² oba Avstrijca, je bremenila kršitev vojnega prava (ang. *violation of the laws and usages of war*). Obtožena naj bi »22. novembra v ali v bližini Gozda¹³³ na Savi, Jugoslavija, /.../ spodbujala, pomagala in sodelovala pri umoru dveh pripadnikov vojske ZDA, ki sta bila tedaj in tam neoborožena in predana vojna ujetnika v priporu takratnega nemškega rajha«. ¹³⁴ Oba sta se izrekala za nedolžna, na koncu pa je sodišče obto-

¹²⁸ Splet 6: <https://www.findagrave.com/memorial/71021232/carroll-g-dempsey> (dostop 24. 8. 2024).

¹²⁹ Blenkuš, *Bil je sedmi*, str. 13.

¹³⁰ Tu so bili pokopani Rush, Dempsey in Fekays.

¹³¹ Ruppert, *Review of proceedings*. - <https://www.legal-tools.org/doc/e312d3/> (dostop 6. 4. 2024).

¹³² Roman Wintschnig, roj. 1912 v Gurku na avstrijskem Koroškem, leta 1932 vstopil v avstrijsko NSDAP. Leta 1939 vpoklican v Wehrmacht in leta 1942 in 1943 na vzhodni fronti sedemkrat ranjen, od tega enkrat ustreljen v glavo, pri čemer je izgubil vid na eno oko, na drugo pa je bil delno slep (Hoffmann, *Fliegerlynchjustiz*, str. 355).

¹³³ Danes Gozd Martuljek.

¹³⁴ Ruppert, *Review of proceedings*. - <https://www.legal-tools.org/doc/e312d3/> (dostop 6. 4. 2024).

žilo le Romana Wintschniga, ki mu je prisodilo 25 let zapora s težaškim delom.¹³⁵ Zaradi težav z zdravjem je bil izpuščen že leta 1950, za njegovo osvoboditev pa si je močno prizadeval državni sekretar z zveznega ministrstva za notranje zadeve, Ferdinand Graf.¹³⁶

Wintschnig, po činu SA jurišni bataljonski vodja (nem. *SA-Sturmabführer*) in vodja Volkssturm šole oziroma učnega centra, je bil osebno prisoten pri zajetju Fekaysa v bližini Gozda Martuljka, po prijetju pa je bil pripeljan v učni center. Kmalu za tem je železniška policija (nem. *Bahnschutzpolizei*) sporočila, da se je spopadla z enim od letalcem, za katerega se je izkazalo, da se piše Rush, in bo kmalu pripeljan v Gozd Martuljek. Okoli 15:30 ure je Wintschnig privedel ujetega Fekaysa pred celotno garnizijo šole in imel govor o »gangsterskih« zračnih napadih na nemške žene in otroke. Po končanem govoru je vprašal za prostovoljce, ki bi ga odpeljali na Jesenice, kar naj bi po mnenju tožilstva in prič pomenilo, da bo ubit. Javilo naj bi se šest ali sedem mož, nezadovoljni Wintschnig pa je jezno ukazal, da se mora prostovoljno javiti celotna šola. Skupaj z ujetnikom so odšli proti gozdu, stran od ceste, ki je vodila proti Jesenicam. Fekaysu so razvezali roke (ali sneli lisice) in ga obrnili proti moštvu šole. Ko se je zavedal, da bo ustreljen, naj bi se obrnil proti zahodu (v smer ZDA) in salutiral, kar naj bi po opisih prič na prisotnih zapustilo močan vtis. Manj kot 10 minut po Wintschnigovem govoru je bil Fekays že mrtev.

Med kopanjem groba so prispeli pripadniki železniške policije, na njihovih saneh pa je bil naložen hudo ranjeni Rush, ki je zatem umrl. Okoli 17. ure so trije pripadniki žandarmerije privedli še tretjega letalca, ki jim ga je uspelo zajeti. Tokrat je šlo za Carrola Dempseyja. Po navodilih žandarmerije naj bi letalca odpeljali žandarji, Wintschnig pa je dejal, da ima drugačna navodila. Po prepiru je letalec ostal v Gozdu Martuljku, Wintschnig pa naj bi dejal, da bo tudi on »odšel na Jesenice«. Skupina tridesetih do štiridesetih oboroženih mož je z ujetnikom odkorakala v smeri gozda in železniške postaje, kjer je potekala ustrelitev. Pred streljanjem naj bi se Dempsey izgovarjal na zaščito Ženevske konvencije, v odgovor pa je dobil vprašanje, ali konvencija tudi narekuje odmetavanje bomb na ženske in otroke.¹³⁷ V svoji obrambi se je Wintschnig zagovarjal, da je želel poslati zajeta letalca na Jesenice in ustrelitvi ni prisostvoval, čemur sodišče ni verjelo. Dokazi o vlogi Kieslingerja so bili prešibki, večina prič pa se ga pri dogodku ni spominjala in je bil oproščen vseh obtožb.

Zaključek

Usoda ameriškega bombnika Consolidated B-24G Liberator 42-78259 »Bugs« je le eden izmed številnih sorodnih dogodkov, ki so se v času druge svetovne vojne zgodili na slovenskem ozemlju. Kljub temu pa usode posameznih letal in članov

¹³⁵ Ruppert, *Review of proceedings*. - <https://www.legal-tools.org/doc/e312d3/> (dostop 6. 4. 2024).

¹³⁶ Hoffmann, *Fliegerlynchjustiz*, str. 357–358.

¹³⁷ Ruppert, *Review of proceedings*. - <https://www.legal-tools.org/doc/e312d3/> (dostop 6. 4. 2024).

posadke ni vedno mogoče raziskati do takšne mere kot v primeru »Bugs« izpod Kotovega sedla, bodisi zaradi nezainteresiranosti ljubiteljskih raziskovalcev in stroke bodisi zaradi nedostopnosti ali celo neobstoja arhivskih in drugih virov, ki bi osvetlili okoliščine strmoglavljenja in usode posadke. Obenem seveda obstajajo letala in posadke, ki jih je mogoče proučiti veliko natančneje, raziskava letala izpod Kotovega sedla pa predstavlja eno izmed zgodb, ki so bile uspešno iztrgane pozabi. Sodelovanje zgodovinske in arheološke stroke ter ljubiteljskih raziskovalcev je prispevalo pomembne podatke k sicer poznanemu, vendar z napačnimi podatki »opremljenemu« dogodku. Prvič po osemdesetih letih so bile zbrane fotografije vseh članov posadke, ki so bile pred tem popolna neznanka. K temu je močno pripomogla dostopnost arhivskih podatkov prek spleta in odkritje sorodnikov pilota in navigatorja v ZDA, ki so posredovali pomembno gradivo, ki je razkrilo marsikatero podrobnost.

Še danes v Zgornjesavski dolini krožijo zgodbe o le enem preživelcu članu posadke, že članom Društva Liberator pa je uspelo ugotoviti, verjetno na podlagi pridobljenega MACR-ja, da so življenje izgubili trije člani posadke. Raziskava članov Društva Vršič je dopolnila marsikatero podatke in pridobila nove vpogleda v zgodovino dotičnega bombnika in usode posameznih članov posadke. Izkazala se je predvsem problematika ustnih virov, saj so bile še živeče priče dogodkov tedaj otroci, marsikateri podatki pa so se pri domačinih usidrali v spomin le na podlagi govoric in nimajo prave podlage. Že pri objavljenih pričevanjih istih oseb se pojavljajo številne različice opisov dogodkov, kar kaže na potrebo po pazljivi interpretaciji. Največja uganka tako ostajajo natančne lokacije pristankov posameznih letalcev, kar bo verjetno ostalo nerazrešeno. Kljub temu je mogoče ustvariti splošno podobo zgodovine samega letala in do neke mere rekonstruirati dogodka, ki so se odvili v času strmoglavljenja letala in po njem.

Zahvala

Avtorja prispevka se zahvalujeta preostalim članom Društva Vršič za pomoč pri zbiranju in iskanju podatkov o letalu in posadki ter za pomoč pri terenskih raziskavah. Posebna zahvala gre pričevalcem in predvsem vnukoma pilota Johna F. Priddyja, Jeffu in Jayu Gardnerju, ki sta nesebično odstopila celotno zapuščino svojega starega očeta, in sinu navigatorja Michaela Pellerja, Dicku Pellerju, ki je posredoval fotografije očetove zapuščine.

Viri in literatura

Arhivski viri

National Archives and Records Administration (NARA)

ME-2458, NAID 143487215: <https://catalog.archives.gov/id/143487215> (dostop 15. 6. 2024).

MACR – Missing Air Crew Report št. 9955, NAID 91082532:

<https://catalog.archives.gov/id/91082532> (dostop 17. 3. 2024).

Spletna stran Ancestry – različni arhivi

1930 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/104875310:6224> (dostop 8. 6. 2024).

1930 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/108111:6224> (dostop 9. 6. 2024)

1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/158479288:2442> (dostop 8. 6. 2024).

1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/141181228:2442> (dostop 8. 6. 2024).

1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/92638347:2442> (dostop 9. 6. 2024).

1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/130000497:2442> (dostop 9. 6. 2024).

1940 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/120410160:2442> (dostop 9. 6. 2024).

1950 United States Federal Census: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/189245935:62308> (dostop 8. 6. 2024).

Department of Veterans Affairs BIRLS Death File, 1850–2010: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/8686407:2441> (dostop 9. 6. 2024).

Headstone and Interment Records for U. S. Military Cemeteries on Foreign Soil, 1942–1949: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/2976:9170> (dostop 8. 6. 2024).

Osmrtnica John F. Priddy, časopis Austin American-Statesman, z dne 24. 8. 1985: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/573177634:61843> (dostop 8. 6. 2024).

Osmrtnica Michael J. Pollot: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/633584304:61843> (dostop 8. 6. 2024).

Podatki o poroki Johna F. Fekaysa: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/317782987:62116> (dostop 8. 6. 2024).

U.S., Newspapers.com, Obituary Index, časopis South Florida Sun Sentinel: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/601442273:61843> (dostop 9. 6. 2024).

Washington, Marriage Records, 1854–2013: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/816120:2378> (dostop 9. 8. 2024).

World War II and Korean Conflict Veterans Interred Overseas: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/126809:4283> (dostop 9. 6. 2024).

World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/137061:8939> (dostop 9. 6. 2024).

World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/6463306:8939> (dostop 9. 6. 2024).

World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/4272235:8939> (dostop 9. 6. 2024).

- World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/819898:8939> (dostop 9. 6. 2024).
- World War II Army Enlistment Records, 1938–1946: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/4524128:8939> (dostop 9. 6. 2024).
- World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 27, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/195513883:2238> (dostop 9. 6. 2024).
- World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 74, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/36975753:2238> (dostop 9. 6. 2024).
- World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 291, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/19577671:2238> (dostop 8. 6. 2024).
- World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 323, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/40172727:2238> (dostop 8. 6. 2024).
- World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 466, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/269079737:2238> (dostop 9. 6. 2024).
- World War II Draft Cards Young Men, 1940–1947, Registration Card nr. 4937, n. d.: <https://www.ancestry.com/discoveryui-content/view/194982929:2238> (dostop 9. 6. 2024).

Osebni arhiv Uroša Koširja (U. K.)

Zapuščina Johna F. Priddyja.

Osebni arhiv družine Peller

Zapuščina Modesta Pellecchie (Michaela Pellerja).

Časopisni viri

- Blenkuš, Branko: Bil je sedmi na tleh. *Nedeljski dnevnik*, z dne 2. 7. 1972, str. 13.
- Kokot, Mendi: Spomenik zavezniškim letalcem v Tamarju. *Gorenjski glas*, z dne 19. 10. 2004, str. 4.
- Kovačič, Suzana: Skrb za vojaško in tehniško dediščino. *Gorenjski glas*, 29. 2. 2024, <https://www.gorenjskiglas.si/article/20240229/C/240229804/1005/skrb-za-vojasko-in-tehnisko-dediscino>
- Šelhaus, Edi: Odrešilni skok v Planici. *Jana*, datum neznan (časopisni izrezek v zasebni hrambi).

Ustni viri

- Alojz Kopavnik (roj. 1968), pričevanje z dne 11. 8. 2024.
- Alojz Mertelj (roj. 1931), pričevanje z dne 25. 2. 2024.
- Jože Mertelj (roj. 1933), pričevanje z dne 25. 2. 2024.
- Tomaž Butinar (roj. 1967), pričevanje z dne 11. 8. 2024.

Spletni viri

- Splet 1: www.15thaf.org (dostop 18. 9. 2024).
- Splet 2: https://en.wikipedia.org/wiki/Consolidated_B-24_Liberator (dostop 15. 9. 2024).
- Splet 3: https://en.wikipedia.org/wiki/Davis_wing (dostop 15. 9. 2024).
- Splet 4: <http://www.b24bestweb.com/bugs2.htm> (dostop 11. 9. 2024).
- Splet 5: <https://www.findagrave.com/memorial/101872245/michael-peller> (dostop 16. 9. 2024).
- Splet 6: <https://www.findagrave.com/memorial/71021232/carroll-g-dempsey> (dostop 24. 8. 2024).
- Splet 7: Ruppert, Rishard: *Review of proceedings*. - United States of America, Military jurisdiction, United States of America v. Harras Kieslinger *et al.*, Review of Proceedings of a Military jurisdiction in the Case of the United States v. Harras Kieslinger and Roman Wintschnig, US National Archives M-1217 - <https://www.legal-tools.org/doc/e312d3/> (dostop 6. 4. 2024).

Literatura

- Anon., *Allied Airmen and Prisoners of War rescued by the Slovene partisans*. Ljubljana: Raziskovalni inštitut Ljubljana, 1946.
- Anon., *American prisoners of War in Germany. Prepared by Military Intelligence Service, War Department 15. July 1944*.
- Davis, Charles: *A History of the 780th Bombardment Squadron (H) (1943–1945)*. San Francisco, California.
- Gaspari, Andrej (ur.): »Jekleni pozdravi iz zraka«: Arheološka raziskava ostankov britanskega lovskega letala Supermarine Spitfire MJ116 ob Ižanski cesti v Ljubljani in zadnji polet narednika Petra J. Clarka v 73. skupini Kraljevih letalskih sil. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Muzej in galerije mesta Ljubljane; Skupina Stik; Pivka: Park vojaške zgodovine Pivka, 2021.
- Gaspari, Andrej, Jure Miljević in Branko Mušiš: Raziskave razbitine lovskega letala Supermarine Spitfire F.IX MJ116 iz 73. skupine RAF ob Ižanski cesti v Ljubljani. *Arheo* 27, 2010, str. 57–72.
- Griffin, Alan: *Consolidated Mess: The Illustrated Guide to Nose-turreted B-24 Production Variants in USAAF Combat Service*. Petersfield: MMPBooks.
- Hecker, Mel in Geoffrey P. Meragee: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Volume IV: Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Forces*. Bloomington: Indiana University Press, 2022.
- Hoffmann, Georg: *Fliegerlynchjustiz. Gewalt gegen abgeschossene alliierte Flugzeugbesatzungen 1943–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Košir, Uroš: Arheologija letalstva / Aviation Archaeology. – V: Gaspari, Andrej (ur.): »Jekleni pozdravi iz zraka«: Arheološka raziskava ostankov britanskega lovskega letala Supermarine Spitfire MJ116 ob Ižanski cesti v Ljubljani in zadnji polet narednika Petra J. Clarka v 73. skupini Kraljevih letalskih sil. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Muzej in galerije mesta Ljubljane; Skupina Stik; Pivka: Park vojaške zgodovine Pivka, 2021, str. 304–321.
- Košir, Uroš in Marko Ličina: Raziskave nemškega letala DFW C.V iz prve svetovne vojne. – V: Gaspari, Andrej in Predrag Novaković (ur.): *Arheologija v letu 2021: dediščina za javnost: zbornik povzetkov: strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva 13. in 14. junija 2022 v Atriju ZRC SAZU v Ljubljani*. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 2022, str. 51.
- Košir, Uroš in Marko Ličina (ur.): *DFW C.V. Arheološka in zgodovinska raziskava usode letala in njegove posadke na soški fronti*. Ljubljana: Muzej novejša zgodovine Slovenije; Tolmin: Tolminski muzej, 2024.
- Ličina, Marko: *Zavezniški letalci. Predmeti iz zbirk Muzeja novejša zgodovine Slovenije*. Ljubljana: Muzej novejša zgodovine Slovenije, 2017.
- Miljević, Jure: Bombardiranja, napadi in preleti Jesenic med drugo svetovno vojno. *Jeseniški zbornik* 10, 2009, str. 176–181.
- Moxley, Gene F: *Missing in Action*. 1st Books Library, 2002.
- Podgoršek, Borut, in Malec, Marko: *Na krilih poguma*. Škofja Loka: Sierra5, 2022.
- Priddy, Laura: John Franklin Priddy, Jr. – V: *Cap Rock Collections – 4th Veteran's Edition*, 1986.
- Rutar, Gašper: *Evidenca letalskih razbitin vojaških konfliktov 20. stoletja. Metode 1–3*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo (elaborat), 2015.
- Šelhaus, Edi: *Stotinka sreče*. Ljubljana: Borec, 1980.
- Žganjar, Matija: *Zlomljena krila. Reševanje zavezniških letalcev na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije/Svobodna misel, 2012.

SUMMARY

The Silver Bird Beneath Jalovec - The Fate of the Consolidated B-24G Liberator 42-78259 "Bugs" and Its Crew

Uroš Košir and Aleš Bedič

The history of aviation during World War II is an extensive research topic that includes the technical aspects of aircraft, the role of aviation in the war, and the personal histories of airmen. In Slovenia, this history is closely linked to the Allied air forces, which began appearing here from 1943 onwards. The consequences of air battles include numerous crashed planes, which are now studied by both historians and archaeologists. One of the planes that has been subject to historical analysis and minor field research is the Consolidated B-24G Liberator with serial number 42-78259, which crashed on 22 November 1944, under Kotovo Sedlo above the Tamar Valley near Rateče, Slovenia. In the scope of the research, many new data were discovered, shedding a completely different light on the history of the plane and its crew. Archival documents, supported by new testimonies, indicate a different fate for the crew members, and field research has provided data on the micro-location of the plane crash and the preserved remains of the plane.

One of the American aviation units that carried out bombing missions in Europe was the 780th Bombardment Squadron, which, together with the 781st, 782nd, and 783rd Bombardment Squadrons, formed the 465th Bombardment Group of the 15th Air Force. The planes of the 780th Bombardment Squadron, part of which was the B-24G Liberator with serial number 42-78259, flew over targets in Italy, Austria, Germany, Hungary, France, Romania, Poland, the former Czechoslovakia, and Yugoslavia, with Maribor also being one of the targets. The plane that crashed under Kotovo Sedlo is identified as a B-24G-10-NT type and was license-built by the well-known aircraft manufacturer North American at the Plant B factory in Grand Prairie, Texas. The designation G represents the B-24 type, number 10 identifies the series, and NT indicates the manufacturer North American. The appearance of the plane is known from a few preserved photographs and archival data, and the preserved remains in the field also contributed to the reconstruction of its appearance. The plane's remains served as a source of raw materials, especially aluminium and other metals, in the post-war years, and usable pieces of the plane's inventory may have been repaired and used for secondary purposes. Today, the remains are considered archaeological finds under current legislation, contributing to new insights into World War II events.

The plane embarked on its last flight from Pantanella airfield on 22 November 1944, with the goal of bombing Munich. Due to bad weather, the attack on the primary target was not possible, so the squadron headed towards the secondary target – Salzburg. According to eyewitnesses cited in the missing air crew report, the plane had engine trouble and then disappeared into the clouds. At 12:45 p.m., two crews heard a call to bail out, about 80 kilometres west/northwest of Villach, and the plane soon crashed on a steep slope beneath Jalovec and Kotovo Sedlo. The highest remains of the plane were found at an altitude of about 2,060 metres, indicating the proximity of the impact point. The plane's parts are spread over a large area, measuring about 150 meters in length and 60 meters in width, mainly due to the sliding of rocky and scree material down the slope. Surprisingly, parts of the plane were found at the transition of Mali Kot into the Tamar Valley, at an altitude of about 1,400 metres, with a larger piece of the plane found in Mali Kot at an altitude of about 1,820 metres. The crash site soon transitions into the narrow gorge of Mali Kot on its southern side, and in the case of a violent crash, certain parts of the plane (e.g., the wing) could have been carried southward onto the slope of Mali Kot under the snow gully Jalovčev ozebnik.

The B-24G-10-NT, named "Bugs," had a nine-member crew, all of whom survived the parachute jump and landing. Pilot John F. Priddy, co-pilot Michael J. Pollot, navigator Modesto

Pellechia (Michael Peller), radio operator Francis J. Josselyn, and gunner George E. Crawford survived the war in POW camps, while gunner David M. Holdsworth was rescued by partisans and locals from Podkoren. Gunner James G. Rush died from gunshot wounds sustained after landing on a spruce tree near Kranjska Gora, and engineer John G. Fekays and gunner Carrol G. Dempsey were captured by the Germans and shot as POWs near the Volkssturm training centre in Gozd Martuljek. The deaths of three crew members, especially the execution of the two POWs, were investigated as war crimes. The trial in Salzburg in 1947 led to the conviction of Roman Wintschnig, who was sentenced to 25 years of hard labour for his role in the murders. He was released as early as 1950 due to health problems.

The study of the crash of the B-24G-10-NT Liberator and its crew offers a detailed account of one of the many similar events during World War II that took place on Slovenian soil. Collaboration between historians, archaeologists, and amateur researchers has shed light on this nearly forgotten event, corrected previous misconceptions, and added new insights.

Radenko Šćekić and Aleksandar Čuković

Political transition in Montenegro 1989-2010

ŠČEKIĆ, Radenko, PhD, Associate Professor, University of Montenegro, Historical Institute, MN-81000 Podgorica, Bulevar revolucije 5, scekicr@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1608-8249>

ČUKOVIĆ, Aleksandar, MA, Senior Researcher, University of Montenegro, Historical Institute, MN-81000 Podgorica, Nikšićki put 27, cukovicaleksandar@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2492-4921>

Political transition in Montenegro 1989-2010

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 1–2, pp. 184–203, 18 notes
Language: En. (Sn., En., Sn.)

The paper reviewed two hypotheses, namely, (H1) that within the concept of political propaganda activities in Montenegro and promotional practices recognize some of the universal characteristics of modern political propaganda and (H2) that the specificity of the political propaganda activities at the time of the newly created political pluralism in Montenegro is derived from the fact that political entities operate in an atmosphere of war environment and in conditions marked by a substantial superiority of one political party, as well as the role and importance of one dominant political entity that has been exercising power for decades. The topic of this paper is the political life of Montenegro from 1989 to 2010. A particular feature of this period is the fact that one political party (Democratic Party of Socialists) managed to hold power so long, in conditions of party pluralism, unstable and war-affected environment, deep ideological, political, social and ethnic divisions in the society, and intense international pressure.

Keywords: transition, Montenegro, politics, reform, political parties.

ŠČEKIĆ, Radenko, dr. izr. prof., Univerza Črne Gore, Zgodovinski inštitut, MN-81000 Podgorica, Bulevar revolucije 5, scekicr@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1608-8249>

ČUKOVIĆ, Aleksandar, mag., višji raziskovalec, Univerza Črne Gore, Zgodovinski inštitut, MN-81000 Podgorica, Nikšićki put 27, cukovicaleksandar@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2492-4921>

Politična tranzicija v Črni gori 1989-2010.

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 1-2, str. 184–203, 18. cit.

1.02 pregledni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Prispevek obravnava politično življenje Črne gore med letoma 1990 in 2010. Posebnost tega obdobja je, da se je ena politična stranka (Demokratska partija socialistov) v razmerah strankarskega pluralizma, nestabilnem in od vojne prizadetem okolju, globokih ideoloških, političnih, etničnih in družbenih delitvah in ob mednarodnih pritiskih uspela ves obravnavani čas obdržati na oblasti.

Ključne besede: tranzicija, Črna gora, politika, reforma, politične stranke.

Introduction

Politics is a complex and multidimensional activity, and it is in an unbreakable connection with the struggle for power, establishing and maintaining it. Power is an undeniable imposition of will on behalf of the community, the state. Talking about political problems, as well as media information about an event, regardless of the intent or effect on humans, to some degree shapes their attitude toward political reality. Communication is the basis of all social and cultural processes, and the media in various ways, change forms of communication.¹

Propaganda represents the kind of communication that is performed to convince the message recipient. The ultimate goal of political propaganda is to induce individuals directly or indirectly to participate in political activities of a certain political entity, in a manner and to the extent determined by the very political subject.²

The topic of this paper is the political life of Montenegro from 1989 to 2010. A particular feature of this period is the fact that one political party (the Democratic Party of Socialists/Demokratska Partija Socijalista – the DPS), has managed to hold power until the present day.

The paper at hand aims to verify the basic hypothesis (H1) that within the concept of political propaganda activities in Montenegro and promotional practices recognize some of the universal characteristics of modern political propaganda (propaganda principles and techniques), which primarily relates to use of mass media and other means and forms of political communication, i.e. mass rallies and conventions, political agitation, and interpersonal communication.

The study tested the hypothesis (H2) that the specificity of the political propaganda activities at the time of the newly created political pluralism in Montenegro is derived from the fact that political entities operate in an atmosphere of war environment and conditions of a substantial superiority of a single political party (the DPS) that which emerged from the former League of Communists of Montenegro (SKCG – Savez Komunističke Crne Gore). This enabled the DPS powerful influence of the public, i.e. a dominant imposition of their ideas and attitudes.

¹ Krotz, *Mediatization*, p. 21–40.

² Qualter, *Propaganda and Psychological Warfare*, p. 27: “In this way the propaganda turns into skill and the art of political action, through a deliberate attempt to alter, control or create the attitudes of individuals or groups”.

When processing the topic, methods of scientific description and systematization of specific promotional activities, methods of qualitative content analysis of numerous documents and media messages, methods of functional and structural analysis, historical method and case study method were applied.

The Socio-Political Atmosphere

Power is a means of authority in politics, where the carrier of authority concretizes power and affixes it by activation of power jurisdiction. In a sociological perception of the concept of power, two aspects are the most important: "the power of the individual in relation to social groups and society, and the power of social groups in society". Emphasizing the difference between power and authority, Č. Čupić argues the power is "a characteristic imposition of will despite the resistance, and the authority is acceptance and execution of orders and commands. The kind of relationships quality between superiority and inferiority depends on the nature of the authority, depending on whether the authority is the model or power, the order".³ The authorities must be powerful and legitimate, as well as accepted as justified. Power is determined as retrieving obligatory decisions for all and the ability to profess undeniable will. Power can press, influence and coerce, but only through the government establishes the rule.⁴

Politics as a practical activity deals with regulating relations among people that realized their wishes, needs and interests. Elections, as a basic prerequisite for the existence of a democratic society, are, in fact, the process of forming the government by means of voting, i.e. it is a procedure that allows expressing the will of the people, so that the democratic nature of society is reflected in respect of procedures and processes, although this is often at the level of dispute. The previous electoral practice often showed a tendency that the creators of the electoral rules modify or manipulate the citizens' will through legislation or legal means.

The changing social values resulting from the shocking events, the breakup of the Yugoslav federation, civil war, hyperinflation and rising crime rates, have been a fertile ground for various forms of manipulative activity. The formation of political parties of different ideological orientations, the collapse of the economy and previous social values created a confusion in the Montenegrin public. Those who perceive themselves as at risk or as potential victims of their neighbors or political opponents are easily manipulated. As a result, national identity remains a dominant theme in political discourse, serving the interests of both the Montenegrin ruling elite and the opposition. One of the general characteristics of Montenegro's political legacy was the indisputable authority and the will of the ruler that was personified either by the secular face (the period of the church Metropolitans of the 17th to the mid-19th century) or by an authoritarian monarch (the period of principedom and kingdom of the mid-19. century), or even by the period of communism after 1945.

³ Čupić, *Politics and evil*, pp. 112, 172, 195.

⁴ Jovanović, Dimitrijević, Popović, *Contemporary political systems*, pp. 17, 26, 28.

In the book *Montenegrin themes* Z. Andrijašević depicts governmental technologies and Montenegrins' mentality and their relation to the authority of government in the late 19th and early 20th century.⁵

In the conditions of economic crisis, production decline and inflation increase, numerous devaluations of the dinar, growing nationalist tensions, both within the republic and across the entire SFRY, Montenegro, being the smallest in size and population among the six federal republics, entered a process of multi-party politics, an atmosphere of populism, civil wars, and hyperinflation as the main characteristics of the first half of the 1990s. Burdened by the weight of the past, the dichotomy of Montenegrin and Serbian identity was reflected in the political life, the public opinion, and science, a large number of high-ranking military officers in the Yugoslav People's Army (the JNA) from the war and after it – Montenegro represented an exceptionally complex entity as a multi-ethnic and multi-religious republic. This started from the Berlin Congress in 1878 when it was internationally recognized, significantly expanding its territories into areas inhabited by people of other religions. By manipulating the specifics of national sentiment, the dichotomy of Montenegrin and Serbian identity, highlighting the warrior past and the spirit of freedom – the newly emerged political actors aimed to garner as many voters as possible for their ideas and goals amid the general economic and socio-political chaos, using any means, methods, or techniques. Reopening Montenegrin divisions between the Whites (supporters of unconditional unification in 1918) and the Greens; communists and Chetniks, bringing to light long-concealed crimes of communists, the “left mistakes” during and after World War II, Goli Otok suffering, communist reminders of Chetnik crimes – added further confusion to an already heated socio-political scene. Thanks to these specificities and characteristics, Montenegro was fertile ground for various types of nationalism and political goals and ideas, both concealed in a social form and in plain sight in the form of ultra-nationalism and chauvinism. The “wave of rallies” and the so-called anti-bureaucratic revolution initially under the guise of support and solidarity with Serbs and Montenegrins in Kosovo, combined with social demands and emphasizing the incapacity of the then communist republican elite, resulted in a change of government and the entry into multiparty politics. At the start of the transition, Milo Đukanović and Momir Bulatović came to power with rally-politics (anti-bureaucratic revolution) and as allies of Slobodan Milošević. Bulatovićs and Đukanović's socialists were the direct successors of the former League of Communists of Montenegro, with the entire party organization, assets, etc. Thus, it was an internal takeover of party power just before the transition. There was a coup at the top of the party. Younger cadres replaced the old communists. It can be stated that due to the worsening general economic situation, the general dissatisfaction in society was skillfully exploited, and by populism and directing the general dissatisfaction at the then republican leadership, which was blamed “for all the evils, for incapacity

⁵ Andrijašević, *Montenegrin themes*, pp. 88–91. As the Prince and King Nikola loved to express his political forms by the lyrics, here it is “song” about principle of his reign Montenegrins: Knežević, *History of political culture in Montenegro*, p. 274: “In the cramp hold Montenegrins / so gently, so skillfully / and chastise and cherish/ and you will do with them everything ...”.

and ineptitude,” the desired goal was achieved. Propagandizing in the form of social demands combined with patriotic appeals, awakened nationalism, managed to animate a critical mass necessary for psychological pressure on the republican elite, which, lulled for years in an atmosphere of untouchability and prosperity, was simply caught off guard and blocked by the intensity and speed of events. The manipulation of the masses, the level of organization, the timing, and the intensity of slogans and speeches indicate the power and success of propaganda control. Mobilizing and animating workers, students, and other citizens under the form of accumulated social problems, adding to this social propaganda base the events in Kosovo, and then directing all this dissatisfaction at the republican bureaucracy and its disinterest and inability to tackle these problems, represented a successful propaganda technology that resulted in the overthrow of the then political elite but not a change in the existing socialist system. Naturally, the then communist leadership, with its inertia and showing disinterest in burning social issues, lulled by the benefits brought by leading positions, significantly contributed to its overthrow. Thus, the change was carried out in terms of leadership at the republican and local levels, but all within the framework of the existing League of Communists of Montenegro. Under the pressure of the heterogeneous composition of the “coup” leadership, but also under the impression of global changes in communist systems, the terrain for the introduction of multiparty politics was being prepared, albeit reluctantly, by the League of Communists.

Upon coming to power, after the political changes of 1989, the new ruling Montenegrin political elite set specific rules of the political game in an atmosphere of new-established political pluralism. Although only up to that level that the participation of other political parties in the elections was not brought into question, but a real possibility that another party won the elections and took power was very small. In general, the Montenegrin political life is marked by the fact that in its recent history the change of power has not transpired through election. There was also accentuated hostility toward the ideological opponents as cruel and historical heritage, which left deep traces in the political culture, presented insurmountable obstacle to consolidating a democratic order based on democracy and readiness for compromise. The expert on electoral systems D. Nohlen entitles elections in authoritarian systems “semi competitive” and maintains that they serve primarily to the stabilization of these systems, and are primarily expected to give: 1) the legitimacy of the existing relations of power; 2) political calm to the inside; 3) acquiring the reputation to the outside; 4) disclosure (and partial integration) of the opposition; 5) adjusting the power structure that stabilizes the system.⁶ This party power in Montenegro, as the only one from the former Yugoslavia, continued in the form of a dominant and ruling socialist party almost until the most recent elections, and partly beyond.

The DPS was created simply by renaming the League of Communists of

⁶ Pavičević, *Electoral Systems and Elections in Montenegro 1990–1996*, pp. 24–25: “This treatment of institutions is characteristic for the majority of ‘quasi-authoritarian regimes’ in which the power is not there where it says in the Constitution, but where landlord of biggest power is moved, whatever it is named (the President, the Prime Minister and the like)”.

Montenegro at the congress in 1991. The peculiarity was that this party entered the first multiparty elections in December 1990 under its old name, i. e. the SKCG, and won convincingly, at a time when communist parties across Europe were losing elections. The explanation for this phenomenon should be sought in the renewed “revolutionary legitimacy of the communist party, brought by the leaders of the January coup and its alliance with Milošević’s regime in Belgrade, but also in the monopoly over state media and the existing party infrastructure” (Group of Authors, 2002:149). Thus, the republican communist elites retained all the infrastructure and monopoly only in a new form, allowing newly formed political entities access to the public only as much as was necessary and useful for them as the government at a given moment and from a certain interest, sometimes creating the perception of a sort of “political theater” in which everyone (or at least a good part of political entities) had their (already defined) role.

The declarative proclamation of Montenegro as an “Ecological State” on 1 September 1991, was supposed to draw international public attention to the smallest republic of the former SFRY, and thus to its leadership. It was evident that the “young” leadership wanted to present itself affirmatively to the public and relevant international entities and form a positive image of itself. At a time when green parties and numerous NGOs advocating for the preservation of the endangered environment were gaining strength, the proclamation of a state as ecological, and the “first in the world” at that, had to be met with sympathy.⁷ It was also noticeable that the Montenegrin leadership wanted to express a certain individuality and uniqueness of Montenegro by presenting such an idea.

Most of the political elite in Montenegro acted or politically emerged from Tito’s Yugoslavia and the League of Communists, which legitimized its power largely through the policy of so-called brotherhood and unity and the equality of Yugoslav nations and republics. The main political figures after the January events were the future president and prime minister of Montenegro, M. Bulatović and M. Đukanović. They would mark the entire next decade in Montenegro’s political life, first as collaborators in one party, and later (from 1997) as fierce opponents in two different parties that emerged from the former one.

So, in Serbia and the Federal Republic of Yugoslavia (FRY), S. Milošević turned the function of the federal president – by jurisdiction only a protocol one – into a major center of power and authority when he became head of the FRY. Milošević’s unconstitutional position was indirectly acknowledged by major international factors, accepting him as the chief negotiator on behalf of the FRY in the war in Bosnia and Herzegovina and formally recognizing his status of chief of the FRY delegation during peace negotiations in Dayton in November–December 1995. Neither the then formal president of the FRY nor the president of the federal government had any

⁷ The very structure of Montenegro’s economy, where a significant share of the social product was contributed by the Pljevlja Thermal Power Plant, the Nikšić Steel Plant, and the Aluminum Plant in Podgorica, did not provide serious preconditions for the creation of an ecological state in the foreseeable future.

role or ever appeared in any negotiations on these issues.⁸ Additionally, since 1998 Montenegro has seen a shift in the center of power, with M. Đukanović being the leading position of the DPS. Speaking to Radio Free Europe, the Montenegrin Prime Minister M. Đukanović gave his picture of technology governing and that of the Montenegrin mentality, which is inclined to create a kind of cult of personality: "Having been learning the Montenegrin mentality for 47 years, I will tell you my experience, which I can hardly objectify: Montenegrins were building a cult of personality – while at the same time – very selfishly and pragmatically, they were tailoring system to their own needs, because it has always been easier to them to come to the Lord to solve their problem than to torment themselves with offices and institutions".⁹ Here we can recognize the propaganda principle of the personalization of politics, i.e. The identification of a specific policy with a specific politician, bringing in an unbreakable bond of a certain political program with a very specific personality. Where ex-communist parties were not defeated, but continue to control economic and political power, they have all the conditions to draw attention to the broader institutional programs, socio-economic changes, to co-opt potential opposition by selective material incentives in the executive, to control the state apparatus and large public companies, allowing them to achieve these goals and re-establish the patronage network.¹⁰ Thus, the Montenegrin society was and remained in a certain semi-authoritarian mold, and the best way of fixing this mold and thus the government is developing some type of a cult of personality based on the charisma of leaders, the center of power, whose attitudes and views become a priori acceptable to the most.

The Montenegrin tribal society has largely accepted authority as a real and urgent need in order to make the stronger state cohesion, and the character of leader and ruler as inviolable. However, often there were historical examples of movement in the extreme, in cringe, creating a cult of personality, and thus the moral decay in the battle for the favor of government, which eventually becomes a model and matrix. A binding for one person (or more generally the principle of personalization of politics), not primarily for the idea or program, indicates a lack of emancipation and critical thinking, as well as undeveloped mature social and political consciousness of citizens.¹¹ Thus, during election campaigns in most parties in Montenegro, instead of concrete programs and targets figured party leaders are at the forefront, trying to attract voters from different social classes with their charisma and promises.¹² Typical is the tendency that the attitude of the leader establishes as sacrosanct will of one man, and then he is not a democratic leader anymore, but a

⁸ Darmanović, *Democratic transitions in South and South-East Europe*, p. 182.

⁹ Vijesti, 14 October 2009.

¹⁰ Orlović, *Political parties and power*, p. 81: "Charismatic parties characterized by the tendency of individuals to be close to the charismatic leader."

¹¹ Knežević, *History of political culture*, p. 136: "The political culture of real socialist societies was rudiment and underdeveloped, traditional and parochial, and it resulted in a dominant authoritarian orientation and authoritarian structure of personality".

¹² Milas, *The reasons for the inconsistencies*, p. 474: "Consistency of political choice is not restricted to the class to which a person belongs, so that the connection between social status and voting affection is not absolute".

man who becomes the master of destinies, and the deputies in parliament are only “party soldiers”. Since the breakup of Yugoslavia parties have mutually measured by program, but also by the leaders as holders of different conceptions; along with the party programs, it was important to citizens how persuasive and eloquent their leader was, his charisma and ability to respond to the opponent’s attack in public, etc. Parties sought to shape the public opinion, taking account of what is popular and trendy, which ideas and goals would have a better pass, were accepted as positive, progressive, “in”, etc.

The ex-communist party should be counted among those parties that have their roots in the old regime, it being understood that they inherited a major part of former communist assets, membership and leadership. The DPS took over the property of SKCG and since the unchanged managing set of the ruling Communist Party has become the leadership of the transformed party, it can be concluded that the DPS was the successor of SKCG. The assessment of continuity with the earlier ruling Communist Party is true also for the Socialist People’s Party of Montenegro (Socialistička narodna partija Crne Gore – the SNPCG), although this party later formed in 1998. The case of the SNPCG is unique, because it is a party that seceded from the DPS in mid-1997, but its core staff, the same as the DPS, are individuals who had belonged to the management structures of the SKCG until 1990.¹³

To most people the introduction of a multiparty system was a novelty because an alternative to the Communist Party in the form of new and ideologically diverse political subjects appeared for the first time. Initially, the opposition parties were small with underdeveloped infrastructure and a small number of municipal boards. Such opposition parties had opposed themselves to a large ruling party, which was backed by a state-party apparatus and its influence that was felt in all spheres of society. The technology of ruling in multiparty Montenegro during the 1990s could be characterized as a monopoly of the powerful DPS, which basing on the achievements of the Communist Party, logistics infrastructure and property, imposed its rules of the political game. Thus, political-propaganda activities took place in the newly created conditions of pluralism, economic crisis and the war environment. Populism manifested by way of political meetings, debates, rallies, rhetoric and discourse laden national charge, stressing on political opponents in an atmosphere of hard monopoly of the few media – these were just some of the general guidelines of state. The DPS was before the SPS in Serbia and tried a formal division of ministerial chair in the government with other parties, while maintaining all the key portfolios in the government. It was more a gesture of goodwill towards the opposition than a real need because the DPS had, after the second parliamentary elections in January 1992, absolute power with 46 of the 85 seats in Parliament. Of course, it was the desire of the authorities to present itself to the domestic and international public as democratic, showing willingness to reach consensus and engage in dialogue.

¹³ Goati, *Parties of Serbia and Montenegro*, 64: “SNPCG has not received a piece of property of the DPS, but in this case priority is in the personnel not the property dimension of organizational continuity.”

In the period of multiparty politics, the citizens of Montenegro repeatedly elected the president of the republic: 1992, 1997, 2002, 2003, 2008, and 2013. After the first multiparty elections in 1990 the elections to the Parliament of Montenegro were held three more times until 2000, namely in 1992, 1996 and 1998. After the October changes in Serbia, Montenegro held parliamentary elections in 2001, 2002, 2006, 2009, and 2012. The DPS won dominantly all electoral competition for the Montenegrin Parliament. No other political party in post-communist countries of Southeast Europe can boast such election results. The following table presents the parliamentary election victory of the DPS from 1990 (still under the name of the League of Communists) until the 2009 elections.¹⁴

Elections and year	Registered electors	Voted (%)	Percentage of votes given to the DPS/SK CG	Percentage of seats in the Parliament
1. Parliamentary –1990	402,905	75.8%	56.2% (SKCG)	66.4%
2. Parliamentary –1992	429,047	68.9%	43.8%	54.1%
3. Parliamentary –1996	449,824	66.9%	51.2%	63.4%
4. Parliamentary –1998	457,633	76.0%	49.5% (coalition with the SDP, NS)	53.8%
5. Parliamentary –2001	447,673	79.3%	42.4% (coalition with the SDP)	46.1%
6. Parliamentary –2002	455,791	77.5%	47.3% (coalition with the SDP)	52.0%
7. Parliamentary –2006	484,430	71.4%	48.6% (coalition with the SDP)	50.6%
8. Parliamentary –2009	498,305	66.2%	51.02% (coalition with the SDP, BS iand HGI)	58.0%

During the period 1990–1998, the Montenegrin Parliament convened more frequently than the former Federal Parliament and the National Parliament of Serbia, although the work of the Montenegrin Parliament was not particularly intense. Between 1990 and 1994, the Parliament of Montenegro the average annual sessions totaled less than a month. This could be considered insufficient, since it was the initial phase of parliamentarianism. After examining the operation of the highest representative body of the Republic, it could easily be noted that the government dominated in this work, while the opposition and deputies as individuals were in the background. That is illustrated by data that out of 253 laws that were passed from 1990 to 1994 the government proposed 251, the opposition party only one and someone else also one.¹⁵ In the 1990s the Montenegrin parliament was used as an arena for confronting the attitudes of the authorities and those of the opposition. The transmission of parliamentary sessions by radio and television went in favor of the representatives of the parties that used the using the parliamentary rostrum for a free form of promotion of their ideas and opinions in the form of presentations and replicas.

¹⁴ The table is made on the basis of the final election results, data from various authors, (2007). Elections and the electoral legislation in Montenegro 1990, 2006. CEMI, Podgorica, and the website www.snp.co.me.

¹⁵ Goati, *Elections in Yugoslavia*, p. 131: “The assessment of insufficient intensive activities of the Montenegrin Parliament is not valid for 1997 and 1998 because of the split in the ruling DPS (spring 1997) the focus of political life moved to Parliament”.

Political pluralism, established in the 1990s brought a number of innovations in the Montenegrin political life and society. Although the elections were held on the basis of competition of different (and conflicting) political options and candidates, they actually did not bring a real possibility of changing the party in power. Of course, it was not expected from a well-organized political institution such as the League of Communists that after nearly half a century of monopoly position and influence in political and social life, to hand over the power to someone else. Although under pressure for the introduction of party pluralism, the SKCG still refused to let the decades-long monopoly of power gets out of its hand, imitating still in public the successful “formula” of the previous system. Thus “free of bureaucrats” in January 1989, the League of Communists of Montenegro “smoothly” won the first multiparty elections in Montenegro held that year (83 out of a total of 125 seats in the Parliament of Montenegro). Renaming the Democratic Party of Socialists (the DPS) in mid-1991, as indicated, did not affect the outcome in the public, as shown on the next elections in 1992. Resting on the heritable infrastructure, controlling radio and television, the only daily newspaper in the republic, i.e. “*Pobjeda*”, skillfully manipulating with the national issue, but also striving that national passions did not get out of control, the government in Montenegro managed to outlast significantly other ex-communist elites in the Balkans.¹⁶ Thus, the diversity and fragmentation of the newly formed opposition that was not sufficiently “managed” without the necessary logistics and infrastructure, served the DPS in the process of governance. Also, numerous conflicts within the opposition greatly facilitated the establishment of the DPS governmental technologies. The opposition accused the DPS of having enormous amounts of means compared to the other participants in the political and electoral process from the beginning. The political discourse was therefore based on the relation between the ruling monopolistic DPS and the not favored opposition. The opposition was deeply polarized around the main identity and the political rift – Serbianism opposite Montenegrinism, a common state with Serbia (Unionists) and the idea of the independence of Montenegro (Independents).

In the initial period of the multiparty system, the Montenegrin authorities, as the main political opponent, recognized the Alliance of reform forces of Yugoslavia in Montenegro. Subsequently, the Liberal Union of Montenegro was one of the main targets of government sting. The media took a negative attitude toward a part of the opposition and sought to discredit it morally. At the time of the war and in an environment marked by growing national tensions in Montenegro, this was an easy way to portray political opponents as traitors.¹⁷

¹⁶ Vukadinović, *The new political strategy*, p. 111: “The advantages were the small territory and population of Montenegro, as well as keeping “middle line and measure” in many key political issues. In Montenegro in 1990 there were 21 political parties, and at the end of 1992 that number increased to 27, so that one party came to less than 15,000 eligible voters”.

¹⁷ White, *From codes*, p. 443: “Elite in power therefore used every opportunity in the first years of political pluralism to discredit and minimize importance of political opponents. Also, the few, controlled media were in the function of political struggle, in accordance with the functional and utilitarian logic”.

Skillfully balancing the dichotomy of Serbianism and Montenegrinism, the political elite in Montenegro sought to present itself as a guarantor of peace and stability. In a battle with the opposition, the DPS formally took a position of ideological and political center, but in fact, it was an ally of the Unionists and the SPS in Serbia. However, the DPS was never part of Milošević's ruling party in Serbia (the SPS), and it could dominate only through loyal elite in Montenegro, which was formally an equal federal partner to Serbia, as per the Constitution of 1974 and the Constitution of the FRY in 1992. However, this loyalty had various stages and some inner tensions that culminated in the conflict in 1997.

Forming of coalition, the "National unity" 1996, marked a turning point in relations of opposition parties in Montenegro. It was a sign of their willingness to cooperate that did not exist in the early 1990s. At the time of the first elections in 1990 and the second in 1992 in Montenegro, there were not only frequent frictions between the leaderships of the LSCG and the NS, but also physical conflicts between their supporters on site. Great conflicted charge between the NS and the LSCG in the beginning of the pluralistic period resulted primarily from their uncompromising programmatic political platform. To such different programmatic political platform tied, so to speak naturally, ethnically distinct groups of supporters: to the NS members of the Montenegrin and Serbian nationality and to the LSCG members of national minorities (Muslims, Albanians), which certainly contributed to the inter-party conflict. However, during and after working together in government formed in 1993, in which representatives from the opposition also participated, the relations between them strengthened, crowning in 1996 in the scope of the National Unity coalition. An explanation of the convincing election victory of the ruling DPS in elections in late 1996, should take into account a traditionally broad support that this party enjoyed among the Montenegrin electorate, as well as the ability of the DPS that managed to convince the Montenegrin public that end of the war in the former Yugoslav republics and the abolition of UN sanctions against Yugoslavia, were the results of their peaceful politics. The outcome of the federal elections in Montenegro was certainly influenced by the preeminent position of the DPS in the official media. In addition, the number of constituencies was "adapted to" the ruling DPS, whose influence attributed to an amendment of the federal law on constituencies. By means of the said amendments, which were adopted shortly before the elections despite the resistance of the opposition parties, the number of constituencies in Montenegro increased from one to seven. The proportional electoral system, which was established at the beginning of the multiparty system in Montenegro, has never changed; however, the number of constituencies was changed before each election, which had a significant impact on the electoral system and the election results. Thus, in the first elections for the Parliament of Montenegro in 1990 there were 20 constituencies (equaling the number of municipalities in Montenegro at the time); for the next elections, which were held in December 1992, a system was established that was more favorable for the opposition, with Montenegro as a single electoral district. Ahead of the 1996 elections, the DPS, through a sudden maneuver in the Parliament, altered the number of electoral districts

from one to fourteen without the knowledge or consent of the opposition.¹⁸ Also, the usage of the so-called D'Hondt formula went into the hands of the authorities. The D'Hondt formula, which was used for the distribution of parliamentary seats in Montenegro, meant that the votes of parties that did not cross the threshold were mostly "given" to the strongest party, and hence so overwhelming difference in favor of the DPS, versus "more than half result", that the Montenegrin opposition sharply criticized constantly.

The political elite

After the 1997 split at the top of the DPS, the wing of the party led by M. Đukanović was forced to accept the bulk of yesterday's political opponents as allies. Thus, the formation of a broad bloc in the coalition "For Better Life" prevailed over the rivals who were later personified by the SNP. It was inevitable that under the influence of the new coalition partners changed perceptions and attitudes, primarily about national issues, statehood, and political culture. Since the 1997 collapse of the until that point unified DPS and the *Agreement* the authorities and the opposition began working actively on the improvement of voter lists in September of the same year. The biggest problem with voter lists occurred during the presidential elections in October 1997, when in the period between the two rounds of elections thousands of changes were made. Also, it happened that a large number of citizens did not have the right to vote because of the numerous irregularities that occurred in the voter lists; due to the inefficiency their data were either incomplete or did not correspond with the data in their personal documents. The system was chaotic, leaving enough room for speculation about possible irregularities, and led to doubts about the results of future elections. Đukanović's policy after turning away from Milošević pleased the West (Slovenia played its role here as an intermediary, since Kučan brought him to Brdo during Clinton's visit). It is about pragmatic politics towards the so-called stabilocracy in the Balkans.

Former DPS members became the government's new political opponents after the split in the ruling party; they began founding the Socialist National Party (SNP) and a fierce political campaign. The new political picture demanded new dominant ideas and attitudes. An until then unseen political war unfolded in the Montenegrin space, with numerous allegations and rumors being placed in the public, which heated up the atmosphere. Differentiating by the lines for Yugoslavia "with" and "without" alternative, the matters of the church, language and ethnic divisions. The organization of activities during the election campaign could be roughly presented as follows: electoral staffs were formed on the state and municipal levels, for certain parts of the municipality, local centers, urban zones, coordinators were installed, whose job was to control the work of party activists responsible for a specific village, building or block of buildings, town, etc. This hierarchy was characteristic of primarily large and organized political entities (like the DPS and SNP).

¹⁸ Goati, *Elections in Yugoslavia*.

The DPS is therefore the only former Communist Party that was continuously in power for more than two decades after the fall of the Berlin Wall. From the “pro-Yugoslav Communists” within the Yugoslav federation, across the state union with Serbia, they transformed into “pro-independence” oriented liberal democrats, who won the independence of Montenegro in 2006. Thanks to the decision to resist Milošević, Montenegro gained great favor with the international community (with accompanying “connivance” because of certain measures taken at the national level) and a sort of status of “a striking force” against the undemocratic regime in Serbia (persecuted Belgrade media have registered in Podgorica, and the opponents of the regime whose security was endangered in Belgrade found refuge in the “pro-European Republic”).

Managing to impose and present itself – after the split in the party in 1997 – not only to domestic but also to the international public as the leading democratic force in the former FRY, thus gaining sympathy and support of important international factors, the DPS became a powerful machine with an extremely disciplined electorate and well-organized party and propaganda infrastructure. This is proved by its remaining in power upwards of two decades, which is unprecedented in the ex-communist countries. After Milošević’s enthronization in late 2000, the DPS went one step further in changing the legitimacy of government, moving to the position of realistic independentism, confederalism embodied in an alliance called the State Union of Serbia and Montenegro in 2003. Soon after a period of open independentism arrived and a platform of referendum for independence was adopted. After the referendum of 2006, the DPS governed Montenegro based on the legitimacy of the creator of an independent state and on the platform of Euro-Atlantic integration and reform. This ability for periodic updates of the basis of legitimacy, but without losing support, points to another important factor, i.e. is expressed pragmatism and realism in the treatment of the most difficult political issues. Then, there is certainly a factor of leadership, because the party leader since 1997– M. Đukanović – is a constant winner. The winners are, self-evidently, especially worshiped in that part of the audience that they represent, i.e. that they “play for”. Consequently, it is not surprising that the leader of the DPS reached charismatic popularity among supporters of his policies. Clientelist interventions in significant parts of the electorate certainly contributed to the election victories of the DPS. As the ruling party in the transitional period, it has considerably more partnership and political – than liberal and regulated capitalism – at its disposal, to manage and, if necessary, manipulate with the state budget for electoral purposes, as well as various material resources coming from an alliance of political structures and the emerging class of Balkan “transition” businessmen. Successful and pragmatic foreign politics has made the Montenegrin authorities a very acceptable partner in the eyes of the major international actors, and a successful foreign policy in the Balkans has always been a reliable support and a significant factor in long-term rule. To this should be added the aforementioned technology of ruling with “middle course”, winning minority voters by model of affirmative action and others. Some of the features of the technology of governance in Montenegro could therefore be reduced to:

- the monopoly over state resources and institutions and their control (finance, police, judiciary, education and university);
- the control and monopoly over the media (public and “independent” media);
- pragmatism at the ideological and political changes in line with the mainstream of the global movements (liberal democracy, Euro-Atlantism), which received the status of favorite and support of relevant international factors;
- well organized and elaborate party infrastructure inherited from the Communist Party;
- a relatively small territory and the electorate that is significantly easier to control (where almost “everyone knows everybody”);
- clientelism, a firm connection of power, state structures and big capital;
- holding the kind of moderate “middle course”, where the majority of the other political options seem extreme and whose possible adoption will “led to instability”;
- disunity and fragmentation of the opposition which, in relation to the DPS, looks “immature”, “non-grown”, “not sufficiently capable to cope with the weight of government”, etc.;
- a unique “aversion” of Montenegrin voters to change government as historic heritage.

Providing an explanation for consecutive electoral victories of the DPS still represents a challenge for research, especially considering that the victory was accomplished even though the standard of living of citizens in the 1990s continuously decreased (particularly in the first half of the decade), the atmosphere marked by the surrounding war, bombings, crime and the gray market. Part of the explanation might be sought in the fact that questions of national and state identity dominated at the center of political controversy in elections, while economic issues were pushed into the background. In such circumstances, voters expressed support to the government’s “national” policy, at the same time accepting the burden of economic difficulties as a “price” and following leitmotif of that policy.

Political propaganda and political marketing in transition period

The technology of governing recently converted communist leaders to nationalists, “defenders of national interests”, “fathers of motherland” and “leaders” (*the so-called voždovi*), added up to the harsh crackdown with all potential opponents, using various forms to discredit them, labeling them “traitor of national interests”, “foreign mercenaries”, abuse of various sports fan groups, using insiders in opposition parties to divide them in moments when they become too dangerous to the existing regime or uncooperative, using emotionally strong nationalist statements in order to gain voters and others.

Montenegro did not represent an exception in the whole jumble of ideas, policies and turbulent events on the territory of former Yugoslavia. However, its specificity lay in a smaller space and a smaller population, which nevertheless represented

crucial parameters for easier placement and inducing the desired ideas and policy options. Without the great tradition of political pluralism, in the atmosphere of collapse of the economy, awakened nationalism, war environment, “War for Peace” (the Dubrovnik and Herzegovinian battlefield), a multi-party life represented a real collage of ideas and policies. The war atmosphere had many advantages for the government, such as reducing criticism, strengthening the might of the executive power, reducing and relativizing the power and influence of the Parliament, and any criticism of government was characterized as hostile. The homogenization and mobilization of the nation with the aim to support government policies through accentuation of national identity, with all other identities minimized, were carried out. The legitimacy of its own policies, achieved mainly through the creation of images of “us” and “other” as the complete oppositions by the production of the atmosphere of vulnerability, xenophobia, fear, media hate.

Placing the political ideas, programs, policies and attitudes in the public, in the first stage of the multi-party system, was done through a rough populism, mass manifestations of political support, the square and streets as personifications of awakened democracy and openness. Later, mimicking the global trends, the placement of political attitudes has taken more perfidious and modern forms. Thus, political marketing – which up to then added up to the presentation of programs, ideas and candidates at party conferences and promotions – has with time been overtaken by marketing in the media through advertising spots and the like.

Most party meetings were characterized by emphasizing of the party and national symbols, flags, and frantically exclamations to the leader and the party leadership. There were many instances of using some kind of propaganda techniques of “emotional sandwich” – organizing of musical or *gusle* (traditional musical instrument) events before and after the party promotions, which should primarily attract a greater number of citizens, leave a positive impression and evoke the emotions of attendants, as well as reinforce their positive attitude.

Using populism in the tribunes and rallies, copying from the communist period other agitation techniques on location, accenting party flags and emblems as “trademark”, political parties have sought to act by propaganda on the Montenegrin electorate at that time. Also, the multi-party Montenegrin parliament represented excellent “soil” for gaining political support, because the assembly’s sessions were directly followed and televised, thus facilitating expressions of political attitudes. The media scene began to develop from 1997 onwards and profiled based on the “use and satisfaction”, modeled after more developed regions. Through the open forms of promotional activity, through propaganda of participation in the purpose of considering the audience as passive subjects, propaganda of agitation, using the principle of needs, technique of emotions transfer, the frequent repetition of ideas, attitudes and techniques of reward and punishment, transfer and others, a powerful influence was exercised on the public opinion and voters.

In Montenegro, the Church has a huge influence on society, especially during elections. It is necessary to emphasize that the Church, specifically the Cetinje Metropolitanate, created the state of Montenegro in the fight against the Ottoman

Empire. Only from the mid-19th century did Montenegro become a secular rather than a theocratic state. The influence of Metropolitan Amfilohije Radović during the transition period was enormous. Besides restoring over 600 churches and monasteries devastated during the communist period, he actively participated in and interfered with political developments in Montenegro. It is considered that his support for Milo Đukanović during the political crisis of 1997/98 contributed to Đukanović's victory over Momir Bulatović. To somewhat counter the influence of the Metropolitanate of the Serbian Orthodox Church, Đukanović's government formed the Autocephalous Montenegrin Church, registering it on 20 January 2000, at a police station in the city of Cetinje. Although small, this religious community was given significant media space and finances.

At the beginning of the new millennium, Montenegro received investments worth several billion dollars from the Russian capital. Even the leading political party DPS signed a strategic cooperation protocol with Putin's United Russia. After Montenegro joined NATO (without a plebiscite, referendum, or the will of the people) – relations with the Russian Federation cooled under Western pressure.

Conclusive considerations

The topic addressed in the paper at hand is the political life of Montenegro during two decades. In the given period, the Montenegrin society underwent a major political transformation and change in all aspects of social life. The aim of this paper is to analyze the socio-political changes from the introduction of multi-party system to 2010. Previous bibliography, critical and scientific reviews clarifying the turbulent events in the recent social and political history in the territory of Montenegro are very fragmentary. The reason for this probably lies in the insufficient historical distance to the events of that period; nowadays, their relapses and reflections have a significant impact on the socio-political reality of the modern Montenegrin society. In response to the hypothesis in the paper, it could be generally concluded that within the concept of political-propaganda activity in Montenegro during the period of social transition and through promotional practices, some of the universal characteristics of modern political propaganda are recognized, which was principally related to the use of mass media and other means and forms of political communication: mass rallies and conventions, political agitation, and interpersonal communication with potential electorate.

Several used propaganda techniques and principles, depending on the period, were more significant and dominant (first of all, the influence of emotions, manipulating with conformism of the voters). They are associated with certain modifications in accordance with the mentality of environment and space where they manifested. The widely used principle of simplifying the image of the world, the creation of an enemy figure and finding the culprit (labeling them traitors of national interests, criminals, robbers, foreign mercenaries and others); the personalization of politics (binding political agenda with a leader's name and charisma), the separation of identity and image; the segmentation of audience and stratification of

propaganda (the creation of regional, national and status separation and the activity on the target groups: pensioners, youth, labor); by using techniques of direct and indirect promotion, transfer techniques (linking political programs or leaders with positive or negative categories, institutions or personalities from history or public life); techniques of reward and punishment (the fear manipulation, vulnerability, conformism, financial status, etc.) are the predominantly used propaganda principles and techniques. These techniques and principles are not an inheritance, an *apropos* “product” of Montenegrin political scene, but were used as universally persuasive “skills and knowledge”, with some “local” modifications in accordance with the needs of the moment.

Special hypothesis was concerned with the kind of political “phenomenon“, atypical for most ex-communist states – that former Montenegrin Communist Party, after decades of political monopoly continued to rule (in the changed political circumstances) decades after the collapse of the communist system. Acting on several tracks of diverse electorate, trying to present itself as the only possible solution and choice at a time, pursuing the “golden middle” and medium political course, one party emerged from the League of Communists of Montenegro (renamed the DPS), using the existing infrastructure and monopoly over the media, holding the state resources in propagating the party’s program and with time becoming a respectable and dominant political entity. Building upon the system of monopolies inherited from the single-party period and by efficiently building the party infrastructure, the DPS created an extremely strong party organization, a kind of political “machinery” to win election. Managing – after a split in the party in 1997– to present itself not only to the domestic but primarily to the foreign public as the leading democratic force in the former FRY and thus gaining sympathy and support of important international factors, the DPS has become a powerful organization with an extremely disciplined and stable electorate and well-organized party and propaganda infrastructure, which is attested by the fact that it remained in power upwards of two decades, which is unprecedented in the ex-communist countries. Of course, its advantage was the disunited and disputed opposition, often immature and claiming that all elections in Montenegro were “staged and the results were known in advance“. The advantages of the DPS would basically be reduced to the following:

- Maximum utilization of resources and its benefits as the strongest and the ruling party in Montenegro;
- minimizing its own weaknesses (the legacy of communism, compromised staff, linking with the economic and social difficulties in the country, linking the war in former Yugoslavia, smuggling and corruption, personal conflicts);
- maximum exploitation of the opposition’s potential weaknesses (Leadership: opposition government in some municipalities and its temptations; ideological segment, bad program development and poorly organized party infrastructure, apparent abstruseness and inconsistency in policy; intra-party conflicts and rivalries; personal conflicts and leadership vanities; political inexperience, lack of training professionals, incompetence and inexperience of staff; conceptual

- stereotypes of revenge and retaliation if they eventually win power; stereotype of non-patriotism and betrayal of national interests, etc.);
- maximizing the impact of certain organizations, associations (other political parties, various local political organizations; veterans' organizations, "pro-government" NGO organizations etc.), whose activities supported government policies or the minimization of some parts of the opposition;
 - maximizing the effects of international activities, support and assistance;
 - tight control of the media and manipulating them in the creation and transferring of the desired policy;
 - a unique symbiosis in many segments of the party and the state, or at least the lack of clear boundaries.

Party activities of the DPS were realized through:

- parliamentary work of the deputies and councilors of the ruling DPS;
- organized activities of membership in the government and public enterprises and institutions;
- persuasive engagement of the membership through state bodies and the work of party activists on site ("door to door").

On the other hand, it is often perceived that the Montenegrin opposition enjoyed advantages and benefits. Political experience tells us that since the introduction of the multi-party system, many, primarily medium and smaller opposition parties, have had undoubted benefits arising from their opposition status. Thanks to the "privilege" of being in opposition, they were very sharp critics of the government, sharply criticizing its every move, not being required to have solid arguments, weight and level of responsibility similar to that of the DPS as the holder of power. This of course has not prevented them from occasionally entering the same government when it was "necessary" (and profitable) to be constructive and tip the scale in a helpful manner. This holds true primarily for the People's Party (in the period 1998 – 2000), the Liberal Union (2001–2002), and the SDP (1998 – present). The practice of some sort of manipulation of ethnic and religious corps of the electorate is interesting as well. Thus, the two dominant Albanian parties (DUA and DS) imposed themselves as the protectors of the interests of the Albanian minority in Montenegro; the SNS, the DSS, the NS and a few other small parties considered themselves to be "primarily and mostly Serbian". On the other hand, a number of parties with Muslim and Bošniaks prefix did not have much impact on their "corps" because the bulk of this corpus is composed of supporters of the SDP and the DPS (however, until 1997 they mostly supported the SDA in the beginning, then the LSCG and the SDP).

The government was preparing the ground for the implementation of certain political concepts and ideas and tried to form public consciousness by means of which these ideas would be supported and accepted. By resorting to manipulation, it has really sought to create images of reality that resembled reality. The desired vista was created and on a daily basis strongly and persistently imposed by the media. In doing so this vista became common and a valid benchmark. Any

criticism of thus designed reality is associated with a potential risk for the state, fundamental national interests, the society's stability and security. The extent and historical presentation of facts might be a certain drawback of this paper; however, extremely complex events that are discussed must be explained in a broader social context that witnessed persuasive activities of political subjects in Montenegro, and review the political propaganda and its characteristics through a political history of a turbulent period. The aim was to present a highly complex and turbulent epoch through which Montenegrin society passed (in an atmosphere of global fractures, war environment and bombings, nationalism of all kinds, economic collapse, diametrically opposing objectives of the ruling elite created in the short term) through a prism and form of political and promotional activities. We hope that this paper will represent a contribution and stimulation for further detailed scientific understanding of this period.

Sources and Literature

Sources

Pobjeda, 8 January 1992. Podgorica.

Vijesti, 14 October 2009. Podgorica.

Literature

Andrijasević Ž. (1998). *Montenegrin themes (Crnogorske teme)*, Podgorica: IICG.

Čupić, Č. (2001). *Politics and evil (Politika i zlo)* Belgrade: Cigoja.

Darmanović, S. (2002). *Democratic transitions in South and South-East Europe*. Podgorica: FPN.

Goati, V. (2001). *Elections in Yugoslavia 1990–2000*, Belgrade CESID.

Goati, V. (2000). *Parties of Serbia and Montenegro in the political struggles from 1990 to 2000*, Podgorica: Conteco.

Jovanović P, Dimitrijević N, Popović M. (1998). *Contemporary political systems*. Podgorica: University of Montenegro.

Knežević, R. (2007). *History of political culture in Montenegro (Istorija političke kulture u Crnoj Gori)*, Podgorica: CID.

Krotz, F. (2009). Mediatization: A concept with which to grasp media and societal change. K. Lundby (Ed.), *Mediatization: Concept, changes, consequences*, New York: Peter Lang Publishing.

Qualter, H. T. (1962). *Propaganda and Psychological Warfare*, NY: Random House.

Orlović, S. (2002). *Political parties and power*. Belgrade: JUPN / Cigoja.

Pavičević, V. (1997). *Electoral Systems and Elections in Montenegro 1990–1996*. Podgorica: CID.

Vukadinović, S. (1994). *The new political strategy: the transformation of the party and political system in Montenegro*, Podgorica: Pokret / Pobjeda.

Milas, G. (2000). The reasons for the inconsistencies: who and why changing the voting decision. *Social Research* 9, 4/5 (48/49), pp. 473–496.

White A.R. (1995). From codes of ethics to publics cultural truth. A systemic communication view of ethics, *European Journal of Communication*, No. 4.

POVZETEK

Politična tranzicija v Črni Gori 1989-2010

Radenko Ščekić – Aleksandar Ćuković

Članek obravnava politično življenje Črne Gore v letih 1989–2010. V tem času je šla črnogorska družba skozi pomembno politično preobrazbo in spremembe v vseh vidikih socialnega življenja. V članku so analizirane socio-politične spremembe od uvedbe večstrankarskega sistema do leta 2010. Za ta čas je značilno, da je oblast ostala v rokah starih struktur, saj je Demokratična stranka socialistov (Demokratska partija socijalista Crne Gore – DPS), ki je bila v obravnavanem času vodilna in vladajoča politična stranka, nastala s preimenovanjem nekdanje Zveza komunistov Črne Gore. Pri tem se je lahko naslonila na že obstoječe partijske infrastrukture, na medijski monopol, ter na državne vire v svojih rokah. DPS je tako nastopala kot dobro organizirana stranka z izjemno discipliniranim in stabilnim volilnim telesom ter razvito propagandna infrastrukturo. Glede na ostale (novoustanovljene) stranke je imela DPS tako odločilno prednost, ki jo je znala dobro vnovčiti. Na osmih parlamentarnih volitvah v Črni Gori med letoma 1990 in 2009 je bila zmagovalka in je praviloma dobila več kot polovico vseh poslanskih mest. To ji je omogočilo, da je bila več kot dveh desetletij na oblasti, kar je brez primere v nekdanjih komunističnih državah.

Na splošno je mogoče reči, da so v konceptu politično-propagandnega delovanja v Črni Gori v obdobju družbene tranzicije in skozi promocijske prakse prepoznane nekatere univerzalne značilnosti sodobne politične propagande, povezane z uporabo množičnih medijev, shodov in konvencij, politično agitacijo in drugimi oblikami komuniciranja s potencialnimi volivci. Tehnike in principi niso dediščina, oziroma »proizvod« črnogorske politične scene, ampak so bili uporabljeni kot univerzalne prepričljive »veščine in znanja«, z nekaj »lokalnimi« modifikacijami v skladu s potrebami trenutka

V spomin

Iskra Vasiljevna Čurkina (24. 11. 1931– 5. 12. 2024)

Foto: Miran Hladnik

Iskra Vasiljevna Čurkina, doktorica zgodovinskih znanosti, upokojena raziskovalka Inštituta za slovanske vede Ruske akademije znanosti v Moskvi, se je rodila in vse življenje živel v Moskvi. Je prva ruska karierna raziskovalka slovenske zgodovine, zaslužna tudi za vzpostavitev pogojev za profesionalno raziskovanje slovenske zgodovine in vzgojo akademskih naslednikov (Ljubov Aleksejevna Kirilina, Nadžeda Sergejevna Pilkova) v Rusiji. Postavila je temelje akademske slovenistike v Sovjetski zvezi, vzgojila je svoje naslednike, s svojim delovanjem izven Sovjetske zveze pa

je okrepila ugled ruske slavistike v mednarodnem akademskem okolju.

Čurkina je bila po zaključenem študiju na Zgodovinski fakulteti Moskovske državne univerze M. V. Lomonosova (1954) sprva profesorica zgodovine v srednji šoli v Krasnogorsku, mestu na obrobju Moskve, nato pa se je zaposlila na Inštitutu za slovanske vede Ruske akademije znanosti, kjer je bila zaposlena polnih 60 let (1958–2018). Skozi kariero je napredovala od mlajše raziskovalke do vodilne znanstvenice v oddelku zgodovino slovanskih narodov jugovzhodne Evrope v novem veku.

Leta 1963 je zagovarjala kandidatsko disertacijo *«Развитие горной промышленности в словенских землях в XVI в.»* [*Razvoj rudarske industrije na slovenskih ozemljih v 16. stoletju*], leta 1980 pa je doktorirala z disertacijo *«Словенское национально-освободительное движение в XIX в. и Россия»* [*Slovensko narodno-emancipacijsko gibanje v 19. stoletju in Rusija*].

Njena glavna raziskovalna področja so bila: 1.) rusko-slovenski znanstveni in kulturni stiki – raziskovala je vpliv ruske kulture in družbene misli na slovensko kulturo in družbo, predvsem v obdobju dolgega 19. stoletja; 2.) zgodovina Slovenije in kulturno sodelovanje med slovanskimi narodi – raziskovala je narodna gibanja slovanskih narodov, medverske odnose med slovanskimi narodi in prisotnost panslavističnih idej v političnem ter kulturnem diskurzu; 3.) slovanski narod(nost)ni koncepti v Srednji Evropi in na Balkanu – panslavizem, avstroslavizem in jugoslavizem.

V svoji karieri je Čurkina objavila več kot 300 znanstvenih besedil, med njimi tudi sedem monografij: (1) *Matija Majar Ziljski*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974; (2) *Словенское национально-освободительное движение в XIX в. и Россия*. Москва: Наука, 1978; (3) *Русские и Словенцы. Научные связи конца XVIII в. – 1914 г.* Москва: Наука, 1986; (4) *Rusko-slovenski kulturni stiki: Od konca 18. stoletja do leta 1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1995; (5) *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и югославы*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2011; (6) *Россия и славяне в идеологии словенских национальных деятелей XVI в. – 1914 г.* Москва: Институт славяноведения РАН, 2017; (7) *Россия, славянофилы и зарубежные славяне. Очерки истории*. Москва: Индрик, 2020.

Čurkina je pogosto sodelovala v mednarodnih projektih za objavo arhivskih dokumentov; med drugim je bila pobudna monumentalne izdaje publikacije »*Русско-словенские отношения в документах (XII в. – 1914 г.)*« [Rusko-slovenski odnosi v dokumentih (od 12. stoletja do 1914)], ki je izšla leta 2011 v Moskvi. Bila je pobudnica in glavna urednica prve ruske monografije o zgodovini Slovenije (2001).

Sodi v skupino sovjetskih znanstvenikov, ki so v posthruščevski dobi veliko pozornost namenili mednarodnemu sodelovanju. Čurkina je sodelovala na več kot 200 mednarodnih konferencah ter vzpostavila široko mrežo akademskih stikov. Prve stike s slovenščino in slovenskim okoljem je Čurkina vzpostavila preko Janeza Zora, svojega učitelja slovenskega jezika. Za vzpostavitev stikov s slovenskimi raziskovalci v Ljubljani pa je zaslužen Silvo Torkar, ki je bil eden njenih najbolj zvestih sopotnikov od prvih stikov od konca šestdesetih letih dalje vse do njenega zadnjega obiska Slovenije v letu 2011. Med slovenskimi zgodovinarji je imela tesne kolegialne stike z Vasilijem Melikom in Franom Zwitterom, torej zgodovinarjema, ki sta imela sorodne raziskovalne afinitete. Po nastanku Republike Slovenije se je odločno zavzela za ohranitev kulturnega sodelovanja, ki je bilo za krajše obdobje prekinjeno, dokler ni bil podpisan sporazum o kulturnem sodelovanju med Rusko federacijo in Republiko Slovenijo. Sledila je doba okrepljenih stikov tako na ravni znanstvenih srečanj, posredovanja in objave arhivskega gradiva ter znanstvenih publikacij.

Čurkina je ostala do konca svojega življenja predana raziskovanju. Njena zadnja objava, »Воспоминания историка« [*Spomini zgodovinarke*] iz leta 2020, odraža globoko ljubezen do Slovenije in predstavlja refleksijo o raziskovanju slovenske zgodovine in njenih sodobnikov v Sloveniji. Ob mojem zadnjem obisku pri njej doma decembra 2021 mi je posredovala pozdrave njej ljubim ljubljanskim kolegom.

Za svoje delo je prejela številne nagrade, med njimi Red za zasluge Republike Slovenije (2011) in medaljo Organizacije združenih narodov za dejanja za korist narodov (2009). Ob svoji osemdesetletnici (2011) je bila izbrana za častno članico Zveze zgodovinskih društev Slovenije; članica krovnega slovenskega zgodovinskega društva je bila od leta 1968, društva The Society for Slovene Studies pa od leta 1990. Ob njeni osemdesetletnici (2011) je izšel spominski zbornik razprav - *Slovenica II.: Славянский межкультурный диалог в восприятии русских и словенцев. К юбилею И.В. Чуркиной*. [*Slovenica II.: Slovanski medkulturni dialog v ruskih in slovenskih predstavah: Ob jubileju I.V. Čurkine*]. Москва: Институт славяноведения РАН.

Željko Oset

Gerhard Pferschy (Fürstenfeld, 2. 2. 1930 – Gradec, 13. 1. 2025)

Na začetku letošnjega leta je v 94. letu umrl štajerski arhivar in zgodovinar Gerhard Pferschy. Spominjamo se ga kot raziskovalca štajerske preteklosti, organizatorja na področju deželnega zgodovinopisja in arhivistike, avtorja in urednika pomembnih publikacij, kuratorja odmevnih deželnih razstav ter človeka, ki si je prizadeval za mirno sožitje in sodelovanje s sosedi. V tem oziru je vzdrževal tudi prijateljske in delovne stike s slovenskimi zgodovinarji.

S svojimi raziskavami in objavami na področju zgodovine Štajerske, ki jo je obravnaval v njenih zgodovinskih in ne današnjih mejah, je pomembno prispeval tudi k poznavanju njenega slovenskega dela.

Gerhard Pferschy se je rodil v Fürstenfeldu, kjer je med in po drugi svetovni vojni obiskoval tudi gimnazijo, na kateri je, mimogrede, pred razpadom monarhije krajši čas poučeval tudi Ljudmil Hauptmann, eden najbolj pronicljivih slovenskih zgodovinarjev. Zgodovino, germanistiko in sociologijo je študiral na univerzi v Gradcu (1948–1954), na Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave na Dunaju pa je opravil triletno izobraževanje iz arhivistike in pomožnih zgodovinskih ved (1956–1959) ter postal z zaključkom šolanja član tega prestižnega inštituta, na katerem je med letoma 1978 in 1995 tudi poučeval arhivistiko. V tej vlogi sem ga v času mojega študija na omenjenem inštitutu tudi sam spoznal in iz tega je zraslo dolgoletno, čeprav ne tudi neprekinjeno sodelovanje.

Pferschy je bil vso svojo poklicno kariero zaposlen v Štajerskem deželnem arhivu, v katerem je bil nato dolga leta direktor (1977–1995). Njegova velika zasluga je, da je dobila najpomembnejša štajerska arhivska ustanova v nekdanjem karmelitskem samostanu v središču Gradca nov dom, v katerem so bili pod eno streho združeni vsi njeni fondi. Dolga leta (1990–2016) je vodil tudi Zgodovinsko društvo za Štajersko in bil v tej vlogi (so)urednik najpomembnejše štajerske zgodovinopisne periodike – *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*. Od leta 1976 je bil tudi član Zgodovinske deželne komisije za Štajersko, edine takšne znanstvene (z)družbe v Avstriji, opisane tudi kot »Akademija pokrajinske

zgodovinske znanosti«, ki ji kot deželni ustanovi predseduje vsakokratni deželni glavar Štajerske. Od leta 2009 je bil Pferschy njen častni član, že leta 1992 pa je bil izvoljen za dopisnega člana Avstrijske akademije znanosti (v tuzemstvu).

Njegova obsežna bibliografija (dostopna na: <https://www.hlk.steiermark.at/cms/beitrag/11827954/97168304/>) razkriva, da se je posvečal arhivistiki, objavi virov, zgodovinskemu deželnoznanstvu, štajerski in avstrijski zgodovini ter družbeni zgodovini, kjer so ga še zlasti zanimale nižje družbene skupine kmetov, obrtnikov in delavcev v rudarstvu. Tu naj omenim le nekatera njegova večja dela, kot so objava četrte knjige štajerskega diplomatarija za leta 1260–1276 (*Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* 4, 1975), uredništvo zbornika o začetkih Štajerske pod Traungavci (*Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer*, 1980); uredništvo četrte knjige zgodovine Štajerske, ki obravnava pozni srednji vek (*Die Steiermark im Spätmittelalter*, 2018), priprava deželnih razstav in uredništvo spremljajočih katalogov o kmetstvu na Štajerskem (*Der steirische Bauer. Leistung und Schicksal von der Steinzeit bis zur Gegenwart*, 1966), o povzdigu Štajerske v vojvodino (*800 Jahre Land Steiermark*, 1980) ter o Štajerski kot obmejni pokrajini in njeni povezovalni in obrambni vlogi (*Die Steiermark. Brücke und Bollwerk*, 1986). V teh in drugih delih, kot sta na primer razpravi o Siegfriedu iz Mahrenberga/Radelj in Janezu Puhu (Johannes Puch), se je dotikal tudi vsebin iz slovenskega dela nekdanje zgodovinske Štajerske. Pferschy je bil kot pobudnik in urednik tudi najbolj zaslužen, da je izšel leta 2008 pri graški založbi Leykam obsežen pregled celotne slovenske zgodovine v nemščini, ki so ga napisali Vasko Simoniti, Peter Vodopivec in podpisani (*Slowenische Geschichte. Gesellschaft – Politik – Kultur*). Še zlasti redne stike s slovenskimi zgodovinarji in zgodovinarikami pa je Pferschy imel v okviru Mednarodnega kulturnozgodovinskega simpozija Modinci (Mogersdorf), ki povezuje od leta 1969 zgodovinarje iz Štajerske, Slovenije, Hrvaške in Madžarske. Pferschy je z referatom na »Modincih« prvič sodeloval leta 1973 na srečanju v Mariboru. Od leta 1978 je najprej skupaj s Ferdinom Hauptmannom, takratnim profesorjem zgodovine jugovzhodne Evrope na univerzi v Gradcu, in od leta 1987 sam zastopal Štajersko v organizacijskem komiteju »Modincev« in tudi pripravil več simpozijev.

Peter Štih

Ocene in poročila

Herwig Wolfram, **Arnulf von Kärnten. Eine biographische Skizze.** (Reflectio 7), Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag 2024, 167 str.

Arnulf († 899), s katerim je bilo konec dejanske oblasti karolinške dinastije nad vzhodnofrankovskim kraljestvom, čeprav je ta formalno trajala še do smrti njegovega sina Ludvika Otroka leta 911, obenem zadnji v vrsti potomcev Karla Velikega, ki je nosil cesarski naslov in katerega so kasnejši pisci poimenovali »Koroški«, ima že dolgo svoje mesto v zgodovinopisju, ki ga je običajno brez kakšnih posebnih poudarkov uvrščalo v skupino hitro se menjajočih in bolj ali manj neuspešnih karolinških vladarjev poznega 9. stoletja. Naj na tem mestu omenim zgolj zelo izčrpen in še vedno dragocen prikaz Ernsta Dümmlerja v tretji knjigi njegove Zgodovini vzhodnofrankovske države iz leta 1888 in obsežen, Arnulfu posvečen zbornik, ki je izšel leta 2002 v Münchnu in v katerem so zbrani prispevki s simpozija v Regensburgu ob 1100-letnici njegove smrti. Za slovensko zgodovinopisje, ki je Arnulfa obravnavalo predvsem z ozirom na karantansko zgodovino, je v njem gotovo najpomembnejša razprava pokojnega salzburškega profesorja Heinza Dopscha o Arnulfu v povezavi s Karantanijo, Moravsko in Madžari.

Tej precej bogati bibliografiji o Arnulfu Koroškemu lahko sedaj dodamo še manjšo monografijo avstrijskega medievalista Herwiga Wolframa, ki je kot eden najpomembnejših zgodovinarjev svoje generacije bistveno zaznamoval raziskave evropske pozne antike in zgodnjega srednjega veka in v tem kontekstu nič manj tudi zgodovino širšega vzhodnoalpskega prostora. Zaradi številnih del, ki jih je napisal o »zgodovini Avstrije pred njenim nastankom« je dobro poznan tudi slovenskim zgodovinarjem. V Ljubljani, ki jo je večkrat obiskal in kjer je tudi predaval, pa je leta 2012 v nemščini izšla tudi njegova obsežna komentirana izdaja *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ki je bila naslednje leto že ponatisnjena, in nato leta 2022 v slovenskem prevodu Milana Lovenjaka še njegova knjiga *Rimsko cesarstvo in njegovi Germani: pripoved o izvoru in prihodu*; delo, iz katerega bo poznavalcu razumljivo, zakaj sodi Wolfram med tiste zgodovinarje, ki so veliko prispevali k zamenjavi paradigme o »padcu Rima« z njegovo transformacijo.

Knjiga o Arnulfu Koroškemu ni klasična biografija, s katerimi ima Wolfram sicer precej izkušenj in očitno tudi veselje, saj se je v tej literarni in zgodovinopisni zvrsti kot odličen pripovedovalec uspešno preizkusil že z življenjepisom »cesarja treh kraljestev« Konrada II. (2000) ter »najvišjega kneza in najnižjega meniha« bavarskega vojvode Tasila III. (2016). Je zgolj »biografska skica«, kot je avtor že

sam poudaril v podnaslovu knjige in ki hkrati namiguje, da spada Arnulf med tiste ne tako redke zgodovinske osebnosti, o katerih pravzaprav ni mogoče napisati prave, klasične biografije. Razlog za to je pač treba iskati v izročilu poznega 9. stoletja, ki je vendarle skromnejše kot za predhodna desetletja ali stoletja po začetku novega tisočletja. Poleg tega Arnulf ni bil niti tipičen in zaradi svojega izvenzakonskega rojstva niti enakovreden član svoje slavne rodbine. Njegov mladostni dom in njegova moč sta izvirali iz frankovskega »divjega vzhoda«, obrobnegega prostora bavarske Vzhodne krajine, ki je bila v glavnem poseljena s Slovani, kjer si je med koroškim in panonskim Možberkom ustvaril gospostvo knežjega ranga (*regnum Arnulfi*) z lojalnimi pristaši in od koder se je leta 887 s podporo »velike vojske Bavarcev in Slovanov« povzpел na vzhodnofrankovski prestol in nato leta 896 v Rimu še na cesarskega. Že v zgodovinopisju 10. stoletja (Luitprand iz Cremone) je bil Arnulf ocenjen negativno, kot krivec za takratna pustošenja Madžarov, saj naj bi jim prav on odprl vrata v Evropo, ko je skušal z njihovo pomočjo premagati moravskega Svetopolka, z njegovimi političnimi neuspehi pa naj bi bil, kot lahko beremo še danes, dokončno zapečaten razpad velike frankovske države Karla Velikega. Toda – in to jasno kaže tudi Wolframova knjiga – Arnulf sprva ni bil neuspešen in je s širitvijo svojega vpliva in gospostva v Lotaringijo in italijanski prostor ter z zmago nad Normani skušal ohraniti Karlovo dediščino kolikor je le mogoče celovito. Tem prizadevanjem so konec naredile kap, ki ga je prizadela kmalu po kronanju v Rimu in temu sledeče velike zdravstvene težave, ki so ga spremljale vse do smrti konec leta 899 v Regensburgu in zaradi katerih je, na koncu ohromljen, vedno bolj vladal nominalno kot v resnici.

Wolframovo biografsko »skico« uvaja kratek pregled virov, med katerimi poleg Arnulfovih listin po pomenu izstopajo tako imenovani anali iz Fulde, katerim bi v resnici bolje pristojalo ime Vzhodnofrankovski državni anali in katerih zadnji del (od 882) je bil napisan v Regensburgu v okviru ali vsaj v povezavi z Arnulfovo dvorno kapelo. Sledi prvo obširnejše poglavje v katerem so tudi manj poznavalskemu bralcu na zelo pregleden način predstavljeni bavarska Vzhodna krajina s svojimi strukturami, ki je bila temelj Arnulfove moči in gospostva, ter njeni vzhodni sosedje Moravani, Bolgari in Madžari, ki so bili vpleteni v »borbo za srednje Podonavje« (Grafenauer). V tem delu se Wolfram posveti tudi vprašanju, ki je že dolgo prisotno v zgodovinopisju, namreč v katerem ali katerih od treh Možberkov (Moosburg) – karantanskemu, panonskemu ali bavarskemu – je Arnulf med letoma 888 in 890 izstavil štiri listine. Vprašanje je povezano tudi z informacijo pri Reginu iz Prüma, da je Karlman († 880) sinu Arnulfu (leta 876) prepustil Karantanijo »v kateri stoji zelo utrjen grad, imenovan *Mosaburch*, ki je zelo težko dostopen, saj je obdan z neprehodnim močvirjem«, kar je bolj kot s koroškim mogoče povezati s panonskim krajem tega imena. Problem ostaja nerešen vsaj dokler ne bodo opravljena arheološke raziskave v koroškem Možberku severno od Vrbskega jezera, ki bodo šele lahko odgovorile na vprašanje ali je ta utrjeni kraj sploh že obstajal v 9. stoletju (gl. Gleitscher v Carinthia I 214, 2024, 75–102).

V drugem obsežnem poglavju knjige, naslovljenem »Iz leta v leto«, je predstavil Wolfram politično biografijo Arnulfa Koroškega, se pravi njegovo politično

delovanje. To je naredil na za biografski žanr prej neobičajen kot običajen kronikalni način po posameznih letih, pri čemer so viri za čas do Arnulfovega prevzema kraljevske oblasti leta 887 zelo skopi in obdobje mladosti ter zgodnje polnoletnosti bodočega kralja, ki je bil rojen okrog leta 850, ostaja v glavnem neznano. Vendar je treba pri tem opozoriti, da to ni neka posebnost in da se s podobnimi težavami srečujemo tudi pri drugih vladarjih pred Arnulfom ali za njim. Biografov in kronistov njihova otroška in mladeniška leta očitno niso ravno zanimala. Ton takšnemu pristopu je dal že najpomembnejši in najbolj slaven biograf zgodnjega srednjega veka, Einhard, ki je v življenjepis Karla Velikega v bistvu netočno zapisal (pogl. 4): »Zdi se mi neprimerno pisati o njegovem rojstvu, otroštvu in deških letih, saj ni o tem ostalo nič zapisanega. Nobenega preživelega ni več, ki bi o tem vedel kaj povedati. Opustil bom neznane podrobnosti in prešel k opisovanju njegovih dejanj, navad in ostalih stvari v njegovem življenju, ki so vredne razlage in ponazoritve.« Zato pa je bilo mogoče toliko več povedati zlasti o prelomnem letu 887, sledeči konsolidaciji oblasti (povezani z nagrajevanjem najpomembnejših pristašev, med katerimi sta zelo prominentno mesto dobila Heimo, sin karantanskega grofa Witagowa, ki je spadal v kraljev ožji krog zaupnikov, in njegova žena Miltrud; medtem, ko je bila Heimova sestra Tunza poročena s plemenitim Karantancem Georgom), vzponi, ki so svoj vrhunec dosegli s kronanjem za cesarja, in padci, ki so jih zlasti po letu 896 pomembno zaznamovale Arnulfove zdravstvene težave in so po drugi težki kapi povzročile njegovo smrt 8. decembra 899.

V tretjem obsežnem poglavju, naslovljenem »Oseba«, Wolfram spomni, da je dal Karlman svojemu sinu ime po škofu Arnulfu iz Metza (†640/41), svetniškemu začetniku karolinške dinastije, o katerem je na pobudo Karla Velikega pisal že Pavel Diakon v *Gesta episcoporum Mettensium*, s čimer je poslal oče jasno sporočilo o mestu, ki naj pripada sicer izven zakona rojenemu sinu. Nadalje avtor ugotavlja, da ostaja kljub vsem poskusom rešitve tega vprašanja rodbinska pripadnost Arnulfove »zelo plemenite« matere Liutswinde neznana. Prav tako datum in kraj Arnulfovega rojstva, pri čemer je komaj verjetno, da je to bila Karantanija, nad katero oziroma v kateri je kasneje vladal, zaradi česar mu je dalo poznejše zgodovinopisje sam po sebi anahronističen, čeprav vsebinsko opravičljiv pridevek »Koroški«, ki odslikava časovni horizont v katerem je nastal in ne na katerega se nanaša in za katerega bi bil pravilnejši »Karantanski«. Del tega poglavja je tudi »vojaška zgodovina« Arnulfa, saj je bilo vojskovanje ena od glavnih nalog takratnih vladarjev. Prvič je dokumentirana leta 879, ko je priskočil na pomoč obleganemu očetu v po značaju znotrajbavarski fajdi. Na splošno pa jo označujejo boji za kraljevsko in cesarsko krono leta 887 in 896 ter spopadi z Moravani in Normani. Ta del knjige se vsebinsko, ne pa tudi narativno deloma prekriva s kronološki prikazom v predhodnem poglavju.

K Arnulfovi »osebi«, kjer je skušal Wolfram na podlagi skromnih informacij povedati nekaj tudi o značajskih potezah svojega junaka, sodijo tudi ženske, s katerimi je bilo povezano življenje predzadnjega vzhodnofrankovskega Karolinga. Wolfram jih je naštel kar štirinajst – od Arnulfove matere Liutswinde, ki ji je tudi zaradi razprave o njenem poreklu namenjeno največ prostora, do Rudpurc, ki je domnevno leta 899 zastrepila cesarja in je sum plačala z življenjem. Tudi ta del

knjige je po svoji strukturi podobno kot Arnulfova politična biografija v obliki kronike precej neobičajen za biografski žanr, a zato še kako dragocen, saj osvetljuje vlogo žensk v vladarjevi bližini, tako tistih, s katerimi je bil sorodstveno povezan, kot drugih, ki so krožile v njegovi obrti. Kakor so ženske zapolnjevale predvsem privatni del Arnulfove orbite, so jo v javnem delu visokoplemiške osebnosti in rodbine, s podporo katerih je vladal ali pa so predstavljale opozicijo in konkurenco. Tudi njim je Wolfram namenil posebno poglavje, pri čemer se je osredotočil na najpomembnejše in jih je torej predstavil v izboru, živele in delovale pa so na celotnem vzhodnofrankovskem ozemlju ter v Lotaringiji, v kateri je uspel Arnulf krono zagotoviti svojemu sinu Svetopolku (Zwentibold), ki je okrog leta 870 ime dobil po svojem botru, istoimenem moravskem knezu, kar je po ugotovitvi Michaela Mitterauerja (Ahnen und Heilige, 1993, 311) prvi znani primer takšne vrste na Zahodu. Iz perspektive slovenske zgodovine so v tem kontekstu gotovo najbolj pomembne predstavitve rodbin in njenih predstavnikov s prostora Bavarske in njene Vzhodne krajine. Kot *pars pro toto* naj tu omenim samo zgoraj že navedenega Arnulfovega ministeriala Heima in njegov sorodstveni krog, ki je precej dobro dokumentiran v virih tistega časa, vpisi v oglejsko (Čedadski evangeliar) in salzburško (Bratovščinska knjiga) »knjigo življenja« pa opozarjajo na povezave njegove družine s slovanskimi vrstniki vzhodnoalpskega, zahodnopanonskega in hrvaškega prostora in na to, da so jih smatrali za sebi enakovredne.

Knjigo zaokrožujeta kratko razmišljanje o dolgo diskutiranemu vprašanju karolinškega fevdalizma na primeru Arnulfovih listin in tamkajšnje terminologije ter kratka zaključna beseda, končuje pa za znanstveno monografijo nepogrešljivi aparat s seznami virov in literature ter krajevnih in osebnih imen.

S pričujočo knjigo, ki jo je napisal v svojem 89. letu, je Wolfram še enkrat več demonstriral vso širino in globino svojega znanja in suvereno poznavanje virov, kar je vse povezal v marsikatero sveže zapažanje ali misel, kot je tista, da je v starocerkvenoslovanskem Kratkem žitju Konstantina in Metoda omenjeni »kralj nemških (i.e. bavarskih, op. P. Š.) ljudi« ostal neimenovan zato, ker je bila Vzhodnofrankovska država oziroma Bavarska leta 885 brez močnega vladarja kot so bili v istem stavku omenjeni moravski knez Svetopolk, bizantinski cesar Bazilij I. in bolgarski kan Boris. In nenazadnje, s svojo, kot je sam napovedal, zadnjo knjigo je veliki mojster svojega poklica prav tako še enkrat več pokazal, da je izvrsten pripovedovalec, ki zna na prvi pogled še tako suhoparno gradivo ubesediti na način, ki pritegne bralca.

Peter Štih

Jernej Kotar, **Deželnoknežja oblast in uprava Friderika III. na Kranjskem (1435–1493)**. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2024 (Zbirka Zgodovinskega časopisa; 52), 304 strani.

Pred nedavnim je kot 52. zvezek v Zbirki Zgodovinskega časopisa izšla znanstvena monografija Jerneja Kotarja z naslovom *Deželnoknežja oblast in uprava Friderika III. na Kranjskem (1435–1493)*. Gre za dopolnjeno in nekoliko spremenjeno objavo avtorjeve disertacije, ki je bila uspešno obranjena leta 2016. Že naslov knjige pove, da se je avtor v njej posvetil (sodni) oblasti in deželni ter dvorni upravi Friderika III. Habsburškega (kot vojvoda V., kot nemški kralj od 1440 III. (IV.) in kot rimski cesar od 1452 III.) na Kranjskem v času, ko je kot vojvoda imel deželnoknežjo oblast v tej deželi (1435–1493).

Študije o oblasti ter upravi srednjeveških visokih fevdalcev (visokega plemstva in visoke duhovščine) medievistiki niso tuje, a v slovenskem zgodovinopisju so še vedno relativno maloštevilne. Deloma je vzrok temu povojni jugoslovanski družbeni nazor, po katerem so bili fevdalci oziroma plemstvo dojeti kot razredni in nacionalni nasprotniki slovenskemu kmetu, ki naj bi bil edini pravi prednik in predstavnik sodobnih Slovencev. Posledično je bila zgodovina plemstva in vse kar je povezano z njo, zapostavljena; še največjo izjemo so predstavljale raziskave Sergija Vilfana (1919–1996). Pri pregledu slovenske strokovne in znanstvene literature je tudi opazno, da je srednjeveška uprava našega prostora z raziskavami še najmanj pokrita. To praznino so od 90. let prejšnjega stoletja začele zapolnjevati mlajše generacije slovenskih medievistov (na primer Peter Štih, Dušan Kos, Miha Kosi, Matjaž Bizjak, Andrej Nared, Andrej Komac, Tone Ravnikar ter tudi sam) in nenazadnje avtor obravnavane monografije. Pri tem so nam lahko v vzpodbudo zlasti avstrijski in nemški stanovski kolegi, ki so se tovrstne problematike sistematično lotili že v 19., zlasti pa v 20. stoletju.

Kotarjeva monografija je s svojimi nekaj več kot 300 stranmi in zelo dobro strukturiranostjo poglavij ter podpoglavij bralcu prijazna in branje ter orientacija po njej ne predstavljata nobenega napora. Že v uvodu se pokaže avtorjevo poznavanje temeljne literature in virov, kar pride še bolj do izraza pri pregledu seznama le-teh. Njena didaktična vrednost – zlasti za študente in tiste, ki se šele srečujejo s slovensko (kranjsko) srednjeveško zgodovino – je v tem, da nas avtor v vseh šestih temeljnih poglavjih seznani z glavnim zgodovinskim razvojem obravnavanega, ter, kar je še zlasti dobrodošlo, temeljito razlago pravnih in upravnih pojmov, ki jih (do določene mere) lahko prenesemo tudi na ostale Kranjski bližnje dežele.

Monografija sestoji iz štirinajstih poglavij, od tega jih je, kot rečeno, šest temeljnih. Prvo glavno poglavje je namenjeno zgodovini oziroma zgodovinskemu dogajanju na Kranjske s težiščem na času Friderikove vlade. Avtorju je uspelo to pestro poglavje v zgodovini te dežele prikazati na enostaven, a hkrati razumljiv način, pri čemer je dal prednost pomembnejši zgodovinski osi, to je zatonu goriških grofov, vzponu in padcu celjskih grofov ter njihovemu rivalstvu s Habsburžani, spopadom za bogato celjsko dediščino, prodoru Beneške republike v Furlanijo, osmanskim vpadom na slovensko ozemlje, vojnām z ogrskim kraljem Matijo Korvinom (1458–1490), izoblikovanju deželnih stanov in tako dalje.

V drugem glavnem poglavju je govora o deželnem razvoju Kranjske ter njenih priključenih gospostev (to je Grofiji v Marki in Metliki, Istrski grofiji, Krasu, Trstu). Poglavje je dobro zasnovano, saj se avtor vsakega gospostva loti posebej v ločenem podpoglavju. Čeprav gre tako kot pri prikazu zgodovinskega dogajanja na Kranjskem, za povzemanje že znanega na podlagi druge literature, sta obe poglavji povsem primeren uvod v najpomembnejši del monografije, to je o deželnoknežji oblasti in upravi, saj podajata njen časovni, prostorski in zgodovinski okvir.

V tretjem glavnem poglavju, v katerem teče beseda o sodstvu kot poglavitnem viru in izrazu deželnoknežje oblasti, so zajete vse najpomembnejše vrste sodišč, ki se pojavljajo na Kranjskem in je z njimi razpolagal aktualni kranjski deželni knez: ograjno (oz. deželno), deželnoglavarsko, vicedomsko, mešano deželnoglavarsko-vicedomsko, deželsko, mestno in trško ter patrimonialno (oz. zemljiškogospoško). Avtor se je pri tem v veliki meri naslanjal na še vedno aktualne raziskave prof. Vilfana, čeprav je seveda upošteval tudi drugo relevantno literaturo, domačo in tujo. To zahtevno tematiko mu je uspelo pojasniti bralcu na razumljiv način. Pri razlagi pojmov kot sta dežela in deželno pravo se je avtor naslonil na dognanja avstrijskega zgodovinarja Otta Brunnerja (1898–1982), katerega teze o bistvu dežele in vlogi deželnega prava pri tem so danes splošno sprejete, čeprav je Brunner zaradi svojih spornih političnih in nacionalnih nazorov, ki so do določene mere vplivali tudi na njegovo interpretacijo zgodovine, neredko tarča kritik.¹

Najbolj bistvena pa so zadnja tri glavna poglavja, ki so dejansko jedro monografije in v katerih avtor obravnava deželnoknežjo upravo, to je deželne urade in t. i. dedne dvorne deželne službe na Kranjskem v času Friderikove vlade ter izbrane dvorne funkcije, za katere se vé, da so jih na Friderikovem dvoru imeli Kranjci. Podobne raziskave, sicer v različnem obsegu in za različna časovna obdobja, so bile že narejene za druge habsburške dedne dežele (Štajersko, Koroško, Avstrijo, Tirolsko, Goriško), Kranjska, ki velja za našo jedrno zgodovinsko deželo, pa je bila do sedaj nekoliko zapostavljena. Avtorju sta bila vzgled za pristop k raziskavi te tematike zlasti Paul-Joachim Heinig in Christian Lackner.² Na tem mestu je

¹ Brunner, Otto. *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Darmstadt, ⁵1984 (angl. prev. *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia, 1992).

² Gl. Heinig, Paul-Joachim. *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 1997. Lackner, Christian: *Hof und Herrschaft. Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzöge (1365–1406)*. Wien; München: Oldenbourg, 2002.

potrebno omeniti, da avtor z raziskavami o kranjski deželno knežji upravi ni v celoti oral ledine, saj so se z njo v manjši meri že ukvarjale starejše generacije zgodovinarjev (zelo zgodaj že Janez Vajkard Valvasor, nadalje Josip Žontar, Oskar Mitis, Jurij (Georg) Kozina, Avgust Dimitz, Andrej Nared in tako dalje), ki jih je temu primerno upošteval, so pa njegove raziskave o tej temi najbolj temeljite in celovite, avtor sam pa trenutno sodi med vodilne strokovnjake na tem področju.

Avtor se je pri deželnih uradih osredotočil na višje, to je na deželnega glavarja, deželnega upravitelja in deželnega vicedoma, torej tiste, ki so v virih zelo dobro dokumentirani, hkrati pa so zaradi svoje maloštevilnosti za raziskovalca obvladljivi. Nižji uradi (čeprav ne nujno manj pomembni) kot so na primer gradiščan, oskrbnik, gosposki uradnik ter mestni in trški sodnik, so namenoma izpuščeni (oziroma so po potrebi omenjeni le bežno), saj bi, glede na veliko število deželno knežjih zemljiških gospodstev (s pripadajočimi gradovi, mesti in trgi) in posledično še večje število omenjenih uradnikov, takšne raziskave verjetno terjale monografijo zase. Pri dvornih funkcijah je avtor naredil izbor glede na deželno pripadnost uradnikov, zato so obravnavane samo tiste, ki so jih imeli Kranjci, to so pa cesarski svétnik, cesarski strežaj, komornik in protonotar, funkcije kot so na primer kancler, sekretar, dvorni mojster, dvorni maršal, kuhinjski mojster in tako dalje pa so izpuščene.

Besedna zveza dedne dvorne deželne službe je na prvi pogled morda nenavadna, celo nasprotujoča, a dejansko po vsebini zelo preprosta, saj – kot avtor lepo prikaže – označuje povsem častne, nefunkcionalne, a dedne službe, izpeljane iz nekoč povsem funkcionalnih dvornih uradov (strežaj, točaj, maršal in komornik) z zametki na dvoru frankovskih kraljev, ki pa so postale vezane na določeno deželo in ne dvor; v tem primeru na Kranjsko, koder se pojavljajo službe dednega komornika, dednega strežaja, dednega točaja in dednega maršala. Pridržane so bile zvestim in uglednim plemičem oz. plemiškim družinam (v času Friderika so bili to na Kranjskem zlasti Turjaški, Črnomaljski in Lambergi). Avtor pojasnjuje, da se je za izraz služba namesto urad odločil na podlagi patenta cesarja Franca I. iz leta 1818, ki omenjene časti imenuje *Erbämter slushbé* (dedne službe). Na tem mestu bi se lahko spustili tudi v razpravo o slovenski strokovni terminologiji v zgodovinopisju oziroma problemu prevajanja nekaterih historičnih terminov, kjer stvari niso povsem dorečene, a bi se s tem preveč oddaljili od ocene. Če smo že pri historičnih terminih, je vredno omeniti, da je avtor izbral pravo mero navajanja le-teh (tako nemških kot latinskih) v samem besedilu, saj so navedeni v oklepaju le tam, kjer je to smiselno (npr. pri prvi omembi nekega urada, službe oz. funkcije), ravno tako pa ni pretiraval z dobesednim citiranjem virov znotraj teksta.

Prav vsa poglavja o uradih (funkcijah, službah, naslovih) in uradnikih imajo genealoško in prozopografsko vrednost in nam lahko služijo kot jedrnata in natančna biografska gesla za okoli 70 uradnikov iz plemiških rodbin kot so Lambergi, Guštanjski, Črnomaljski, Galli, Turjaški, Višnjegorski, Frankopani (Krški oz. Modruški) in Hohenwarti, če naštejemo samo nekatere. Uradniki so primerno predstavljeni, saj se je avtor osredotočil na bistvene podatke kot je njihovo poreklo, sorodstvene vezi, družina in, kar je najpomembnejše, kariera.

Tukaj bi se dotaknil še povzetka monografije, ki je napisan v angleškem jeziku. Še ne dolgo nazaj je bilo povsem običajno, da so bili povzetki slovenskih znanstvenih in strokovnih publikacij praviloma v nemškem jeziku, ki pa ga že več let vztrajno izpodriva angleščina, ki je nesporno glavni sporazumevalni jezik znanosti na mednarodnem nivoju. Avtorjeva izbira za angleščino je zato smiselna, saj omogoča, da je bistvo monografije dostopno precej širšemu krogu bralcev.

Avtor se izraža zelo jasno in strogo znanstveno. Dobrodošla so tudi občasna ponavljanja že povedanega tako v samih poglavjih kot skozi poglavja, s čimer avtor zagotavlja, da ni izpuščeno nič bistvenega. Ravno osredotočenost na bistveno brez nepotrebnih ekskurzov je ena od odlik te monografije. Prav tako so zelo koristne paralele z drugimi deželami (Štajersko, Koroško, Avstrijo) na začetku poglavij o upravi in osnovni prikaz razvoja le-te po deželah. Občasno faktografsko navajanje podatkov nam lahko služi kot vir za nadaljnje raziskave. Monografija je tudi opremljena z bogatim znanstvenim aparatom in s kazaloma osebnih ter krajevnih imen kot se za znanstveno delo spodobi, tako da iskanje po njej ne predstavlja nobenega navora. Zemljevida posestne razdelitve jugovzhodnega cesarstva, prirejena po zemljevidih odličnega *Slovenskega zgodovinskega atlasa*, in relevantno slikovno gradivo (pečati, portreti, listine, nagrobne plošče), ki popestri branje, so dober dodatek k monografiji.

Zaključim lahko, da je monografija Jerneja Kotarja vreden doprinos k slovenskemu zgodovinopisju in poznavanju starejše slovenske preteklosti, po kateri bodo, verjamem, raziskovalci, študenti in ljubitelji zgodovine radi posegali.

Jaka Banfi

Jure Volčjak, **Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1752–1757**. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022, 800 strani;

Jure Volčjak, **Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1761–1771**. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2023, 976 strani (= Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa 1752–1771, zv. 5 in 6)

Zajetni knjigi, ki sta pred nami, sta izšli v okviru mednarodnega (slovensko-italijansko-avstrijskega) projekta objav vizitacijskih zapisnikov apostolskega vikarja in prvega nadškofa novo ustanovljene nadškofije v Gorici, ki je pokrila cesarski, to je habsburški del nekdanjega oglejskega patriarhata. Zapisniki se hranijo v Diecezanskem zgodovinskem arhivu v Gorici. Prva knjiga, ki naj bi bila v seriji po vrsti šele druga, zajema savinjski arhidiakonot in je izšla leta 1991, pripravil jo je Anton Ožinger, založili pa so jo Arhiv Republike Slovenije, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani. Kot tretja v seriji ji je leta 1993 sledila knjiga, posvečena koroškemu delu goriške nadškofije. Njen avtor, Peter Tropper, je objavil le Attemsove vizitacije iz let 1751 do 1762, vizitacijska poročila arhidiakona v Beljaku iz let 1765 in 1769 in pomožnega škofa Rudolfa Jožefa Edlinga iz leta 1770 pa ne. Avtor je upošteval v Sloveniji ležeči del Koroške, ki ga je v svojo objavo vključil že Anton Ožinger, ne pa tudi Koroški pripadajočo Kanalsko dolino, za katero naj bi poskrbeli italijanski kolegi. Žal, saj je bila Kanalska dolina, v Attemsovem času še skoraj vsa slovenska, veliko bolj povezana z Beljakom in Ziljsko dolino kot s Furlanijo. Sicer pa je knjigo izdala Avstrijska akademija znanosti kot 87. zvezek v seriji *Fontes Rerum Austriacarum*. Z zamudo je tema dvema leta 1994 sledila knjiga, ki naj bi bila prva v seriji, z vizitacijskimi zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata iz let 1750 do 1759, ki sta jo podpisala Franc Kralj in Luigi Tavano, izšla pa je v založbi Inštituta za družbeno in versko zgodovino v Gorici. Na drugi del vizitacijskih zapisnikov teh treh arhidiakonotov iz let 1762 do 1771, z istima avtorjema in isto založbo, je bilo treba čakati do leta 2000. Kot naslednja knjiga je bila načrtovana objava zapisnikov kranjskih arhidiakonotov, zanj pa naj bi spet poskrbel Anton Ožinger, a je projekt zamrl. Upanje, da se bo delo na njem nadaljevalo, se je pokazalo šele z disertacijo Jureta Volčjaka na temo cerkvenih razmer v kranjskem delu goriške nadškofije za časa nadškofa Attemsa iz leta 2014, ki ji je leta 2017 sledila še knjižna objava, saj je avtor največ gradiva črpal prav iz teh

vizitacij.¹ Le izjemni prizadevnosti dr. Volčjaka in njegovi marljivosti – posebej če pomislimo še na izredno obsežno knjižno objavo listin Nadškofijskega arhiva v Ljubljani do leta 1500, izšlo malo pred tem –, in pa seveda Arhivu Republike Slovenije kot založniku se moramo zahvaliti, da imamo zdaj na voljo integralno objavo Attemovih vizitacij tudi za kranjski del goriške nadškofije.

Zapisniki kanonskih vizitacij, ki so jih izvajali škofje ali njihovi generalni vikarji ali pa v posebnih okoliščinah papeški odposlanci, so različne vrste, so bolj ali manj obsežni in bolj ali manj poglobljeni. Zanimivi so za razne zgodovinske stroke, v prvi vrsti seveda za zgodovino Cerkve v več vidikih. Iz njih se razbira razpored župnij in drugih duhovnij po posameznih teritorijih s podružničnimi cerkvami, tudi tistimi, ki jih zdaj ni več ali pa so jih nadomestile nove na drugih lokacijah, kar je pomembno za topografske raziskave, status posameznih cerkva in beneficijev v njih, gmotni položaj posameznih župnij in cerkva, zanimiv za gospodarsko zgodovino, naposled se iz njih razbira tudi versko življenje, kot ga razkrivajo vprašalniki duhovnikom in laikom-ključarjem in drugim župljanom. Za zgodovino prava so lahko zanimive sodbe v pravnih procesih, ki so jih med vizitiranjem vodili vizitatorji in razkrivajo težave v vsakdanjem življenju, podatki o številu obhajancev, birmancev kot tudi drugi podatki te vrste pa so uporabni za demografske raziskave. Ne nazadnje lahko ti zapisniki koristijo umetnostnim zgodovinarjem zaradi opisov cerkva in oltarjev v njih kot tudi zaradi podatkov o njihovi gradnji in posvetitvah. Glede tega je treba posebej omeniti zapuščino Filipa Terpina, neumornega generalnega vikarja ljubljanskih škofov Otona Buchheima in Jožefa Rabatte (1655–1676), ki cerkva ni samo opisoval, ampak jih je tudi izmeril, poleg tega pa je popisal stare listine, ki so jih hranile in so se večinoma izgubile, med katerimi so bile posebej pomembne tiste o posvetitvah in podelitvah odpustkov.

Objave Attemsovih vizitacijskih zapisnikov niso ne prve in, upamo, tudi ne zadnje publikacije te vrste. Od tistih zgodnejših naj omenimo vizitaciji papeških odposlancev Pavla Bizancija, kotorskega škofa, in sicer oglejskih župnij na Kranjskem leta 1581,² in Agostina Valiera, veronskega škofa in kardinala, župnij koprške škofije leta 1579 (v resnici 1580).³ Neobjavljeni ostajata vizitaciji župnij v goriški grofiji Bartolomea Portija, opata v Možnici in apostolskega vizitatorja, iz leta 1570 in Francesca Barbara, papeževega odposlanca in designiranega oglejskega patriarha, iz leta 1593. Kar zadeva ljubljansko škofijo, je objavo doživela njena prva celostna vizitacija, vizitacija škofa Rajnalda Scarlicchija po njegovem nasto-

¹ Volčjak, Jure: *Goriška nadškofija na Kranjskem v času apostolskega vikarja in prvega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa (1750–1774)* (= Acta ecclesiastica Sloveniae 39), Ljubljana: Teološka fakulteta, 2017.

² Höfler, Janez: *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja*, Ljubljana: SAZU, 1982 (= Viri za zgodovino Slovencev 6, SAZU, Ljubljana). Objavljen le seznam cerkva skupaj s tistima novomeškega prošta in arhidiakona Polidorja Montagnana.

³ Lavrič, Ana: *Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579*, Ljubljana: SAZU, 1986. Valier je v tej kampanji obiskal tudi beneški del tržaške škofije, ki pa še čaka na objavo.

pu iz let 1631/1632.⁴ Naslednje vizitacije ljubljanske škofije so ostale v rokopisu, neobjavljeno je tudi Terpinovo gradivo, pač pa je Ana Lavrič leta 2007 pripravila izvlečke iz ljubljanskih škofijskih vizitacij 17. stoletja, pomembne za umetnostno zgodovino, v elektronski obliki.⁵ Naj omenimo še vizitacijski protokol tržaškega škofa Giovannija Francesca Millerja, redigiran leta 1694, ki zajema Millerjevo vizitacijo tržaške škofije leto pred tem.⁶ Poleg teh obstaja tudi nekaj še neobjavljenih ali le delno objavljenih arhidiakonatskih vizitacij, škofijskih pa ni še nekaj desetletij, vse do ustanovitve goriške nadškofije in nastopa nadškofa Karla Mihaela Attemsja.

Zaradi obsežnosti gradiva sta bili potrebni dve knjigi, že sami po sebi izjemno obsežni, obe skupaj s skoraj 1800 stranmi. Vsaka je opremljena z uvodno študijo. Ta v prvi knjigi se začneja z zgodovinskim okvirom, ustanovitvijo goriške nadškofije in orisom njenega prvega nadškofa, Karla Mihaela grofa Attemsja, in nadaljuje s splošnimi ugotovitvami o nalogu in poteku vizitacij. Sledi upravna razdelitev nadškofije z arhidiakonati, župnijami in vikariati, v posebni razpredelnici so našteje prošnje za ustanovitev vikariatov, ki jih je nadškof prejel v obravnavanih letih 1752–1757. Zapisniki Attemsovih vizitacij so namreč posebej pomembni zaradi novih vikariatov, katerih ustanovne letnice v siceršnji literaturi niso vselej zanesljive. Študija se konča z orisom verskega življenja, kakor ga razkrivajo vizitacije, tako med kleriki in redovniki kot med laiki. Sledi redakcijski aparat: opis virov, zelo koristen kronološki pregled vizitacij posameznih župnij in vikariatov z navedbo vizitatorja, nadškofa samega ali kakega njegovega pooblaščenca, seznam virov in literature ter metodologija transkripcije. Uvodna študija v drugo knjigo je zasnovana podobno. Tudi ta se začneja z zgodovinskim okvirom, z burnim dogajanjem okoli sicer neuresničenega preurejanja škofij na jugovzhodu habsburških dednih dežel in škofijske sinode leta 1768. V nadaljevanju je objavljen seznam posvečenih ali blagoslovljenih cerkva, oltarjev in zvonov med vizitacijami v letih 1761 do 1771, kakršen bi bil dobrodošel že v prvi knjigi, obsežneje je prikazano ustanavljanje novih duhovnij. Tudi tu opisom virov sledi kronološki pregled vizitacij z navedbo vizitatorjev, pri čemer se je nadškofu Attemsu samemu in njegovim pooblaščencom v zadnji vizitaciji leta 1771 pridružil leta 1769 imenovani pomožni škof Rudolf Jožef grof Edling.

Podpisani iz lastne izkušnje vem, kako težavna in problematična je lahko objava izvirnih pisnih besedil z vsemi velikokrat težko razumljivimi okrajšavami in ne redkimi zamazki, ki naredijo besedilo neberljivo. Nisem sicer oseba s potrebnimi kompetencami, vendar si upam trditi, da je dr. Volčjak opravil delo odlično. Objavljeno besedilo je pregledno, lepo urejeno in s sodobno rabo zamenljivih črk, kot so u in v ali i in j, lahko berljivo. Velik trud je bil vložen v to, da se že optično razpoznajo posamezni deli zapisnikov – navajanje poti, ogled župnijskih

⁴ Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlicchija 1631–1632* (= Acta Ecclesiastica Sloveniae 12), Ljubljana: Teološka fakulteta, 1990.

⁵ Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja. Vizitacije kot vir za umetnostno zgodovino*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2007.

⁶ Integralna objava: Durissini, Daniela: *Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e Carniola*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1998.

in vikariatnih cerkva z oltarji, vključujoč ugotovljene pomanjkljivosti, vprašanja duhovnikom in laikom-ključarjem, ki so potekala po vnaprejšnjem protokolu s posameznimi točkami, dekreti z nalogami za izboljšanje stanja v posamezni župniji in njenih cerkvah pa posamezne listine, ki jih je nadškof izdajal med vizitiranjem, skupaj z dekreti za ustanovitev novih vikariatov. Cerkve v posameznih župnijah in vikariatih, ki jih navajajo zapisniki, so v opombah identificirane z navedbo aktualnih krajevnih imen. Te so v izvirniku včasih navedene le s patrocinijem ali s patrocinijem in lokacijo, le občasno, torej ne vselej, so naštetih oltarji v njih. Opisi župnijskih in vikariatnih cerkva so seveda bolj nadrobni, a ne toliko, da bi povsem zadovoljili umetnostnega zgodovinarja. Pač pa so pomembni tisti pasusi itinerarija, ko je vizitator posvetil ali blagoslovil kako novo zgrajeno cerkev ali na novo postavljen oltar.

Če povzamemo, s transkripcijo in objavo vizitacijskih zapisnikov nadškofa Karla Mihaela Attemsa za kranjski del goriške nadškofije je dr. Jure Volčjak opravil izjemno delo, ki bo v neizmerno pomoč zgodovinarjem različnih področij. S tem je tudi sklenjena serija objav Attemsovih vizitacij, ki pokriva celotno območje nekdanje goriške nadškofije v mejah današnje Republike Slovenije in z vizitacijami goriškega arhidiakonata sega tudi na nekdanje ali še danes slovenske dele obmejne Italije. Z vizitacijami koroškega dela nadškofije so zajeti tudi koroški Slovenci južno od Drave, v rokopisu pa ostaja Kanalska dolina, tudi ta poseljena pretežno s Slovenci. Če objava tega dela Attemsovih vizitacijskih zapisnikov z italijanske strani ni na vidiku, bi bilo dobro razmisliti, če bi se te naloge lotil kdo od naših.

Janez Höfler

Robin Okey, **Towards Modern Nationhood: Wales and Slovenia in Comparison, c. 1750–1918**. Cardiff: University of Wales Press, 2023. VII, 359 str.

V svoji zadnji monografiji *Towards Modern Nationhood: Wales and Slovenia in Comparison, c. 1750–1918* se je pokojni britanski zgodovinar Robin Okey (1942–2023) vnovič posvetil problematiki, ki jo je načel že v leta 2012 v *Zgodovinskem časopisu* priobčeni razpravi »Religija, jezik in narodnost: primer modernega Walesa« – to je primerjavi narodnega oblikovanja in razvoja nacionalnega gibanja pri Valižanih in Slovencih med sredino 18. in koncem dolgega 19. stoletja. Pri tem je avtorjev temeljni cilj predvsem analiza valižanske stvarnosti, slovenski primer pa mu služi kot orodje, s katerim skuša osvetliti specifične valižanskega razvoja.

Najbrž ni naključje, da se je v Cardiffu rojeni zaslužni profesor Univerze v Warwicku odločil valižansko stvarnost primerjati prav z razvojem enega od nacionalnih gibanj, ki so se v tej dobi oblikovala v habsburški monarhiji. Habsburška monarhija je bila namreč ena osrednjih tem njegovega raziskovalnega zanimanja. Med drugim se ji je posvečal že v knjigah *Eastern Europe 1740–1980: Feudalism to Communism* (1982), *The Habsburg Monarchy, c. 1765–1918: From Enlightenment to Eclipse* (2001) in *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914* (2007).

Njegovo delo o narodnem oblikovanju Valižanov in Slovencev je razdeljeno na dva obširna vsebinska sklopa. V prvem se po kratkem orisu poprejšnjih obdobjih osredotoča predvsem na čas od sredine 18. stoletja do leta 1848 – obdobje, ko znatnejših razlik med valižanskim in slovenskim razvojem še ni bilo, so bile pa zlagoma že zaznavne nekatere silnice, ki so botrovale vse izrazitejšim razlikam v razvoju po letu 1848. V drugem sklopu pa se avtor osredotoči na čas med letoma 1848 in 1918 – na obdobje, v katerem se razvojne poti obeh nacionalnih gibanj ločijo.

Kot ugotavlja Okey, je bila izhodiščna točka v obeh primerih podobna. Tako v Walesu kot na današnjem slovenskem prostoru imamo opraviti z zvečine enojezičnim agrarnim prebivalstvom, pri čemer je bila obstoječa literarna tradicija, na katero se je porajajoče nacionalno gibanje lahko oprlo, v valižanskem primeru močnejša kot v slovenskem. Prav tako se je v tem obdobju v obeh primerih oblikovala plast izobraženskih elit, ki so v različnih bolj ali manj formalnih krogih in društvih gojile zanimanje za jezik in narodno zgodovino. Že v obdobju pred letom 1848 smo sicer priča nekaterim razvojnim značilnostim, ki so v časovni perspektivi vplivale na razlike v nadaljnjem razvoju obeh nacionalnih gibanj. Interes sloven-

skih izobražencev se je že v tej dobi usmeril v jezik, ki je postal osrednja točka slovenskega nacionalnega oblikovanja in poglavitni objekt nacionalnega boja. Podobnega izrazitega interesa za nacionalno delovanje na jezikovnem polju v valižanskem primeru ni bilo. Valižanski izobraženci so kljub nezanemarljivi produkciji (zlasti) nabožnih tekstov in periodike v valižanskem jeziku že v predmarčni dobi svojo energijo usmerjali predvsem delovanje na verskem polju, jezik pa je imel v njihovih predstavah predvsem utilitarno funkcijo in ni bil neizogibno potreben gradnik valižanske identitete.

Ti procesi so po letu 1848 dobili še jasnejšo obliko in še določnejšo smer. Vsaj dva ključna dejavnika, ki sta pomembno prispevala k divergentnemu razvoju v tej dobi, sta sicer koreninila že v poprejšnjih desetletjih. V habsburški monarhiji je državni šolski sistem, prevladujoči vlogi nemščine na višjih ravneh izobraževanja navkljub, že v predmarčni dobi prispeval h krepitvi na jeziku utemeljenih nacionalnih gibanj. Na drugi strani smo v valižanskem primeru na verskem polju že v prvi polovici 19. stoletja priča krepitvi nekonformizma – to je krščanskih denominacij, zlasti kalvinskih metodistov, ki so delovale ali začele delovati ločeno od anglikanske cerkve – na eni in slabitvi anglikanske cerkve na drugi strani. Priznanje jezikovnih pravic je v drugi polovici 19. stoletja še dodatno okrepilo vlogo jezika v kontekstu nacionalnih gibanj v habsburški monarhiji. V valižanskem kontekstu pa smo na verskem polju in v javnem življenju priča domala popolni prevladi (valižanskih) nekonformistov. Kljub temu, da so se nekonformistični duhovniki redno posluževali valižanskega jezika, je bil ta vse bolj omejen le na versko polje. Drugače kot slovenščina, ki je v tej dobi zlagoma dobivala vse vidnejšo vlogo v javnem prostoru, se je valižanski jezik vse bolj umikal angleščini, pa naj je šlo za šolstvo, leposlovje, strokovno literaturo ali vsakdanjo rabo jezika.

Kot ugotavlja Okey, so bile razlike med obema razvojem v znatni meri pogojene s strukturnimi značilnostmi habsburške monarhije na eni in britanskega imperija na drugi strani. Slovenska usmeritev v jezikovno emancipacijo in na jeziku utemeljeno delo na nacionalnem polju je bila v kontekstu možnega in dopustnega znotraj habsburške monarhije domala samoumevna. V liberalnem – in ekonomsko bolj dinamičnem – Združenem kraljestvu, kjer se podobna vez med jezikovnim in nacionalnim poljem ni vzpostavila, pa se je prostor javnega delovanja odpiral predvsem na verskem polju.

Kot izhaja že iz pričujočega (in sila nepopolnega) povzetka vsebine, delo zaznamuje izrazita komparativna perspektiva. Pri tem velja še posebej izpostaviti dejstvo, da imamo v tem primeru opraviti s primerjavo dveh strukturno različnih tipov nacionalnega razvoja. Tudi v komparativnih študijah se namreč pogosto srečujemo z vzporejanjem prostorov, kjer je nacionalni razvoj, kljub nezanemarljivim lokalnim posebnostim, potekal na podoben način in znotraj istega ali vsaj podobnega državnega okvira. Seveda ne želimo reči, da primerjava razvoja strukturno sorodnih nacionalnih gibanj ni smotrna. Vsekakor pa nas primerjava razvoja na prostorih, ki so strukturno daleč vsaksebi, opominja, da procesi, ki jih često poimenujemo z enakim ali vsaj zelo podobnim besedjem, v različnih kontekstih lahko potekajo na zelo različne načine in imajo spričo tega nemalokrat tudi zelo različne posledice.

Povedano drugače, logika nacionalnega razvoja, ki smo ji priča v slovenskem in širšem srednje- in vzhodnoevropskem kontekstu, kot na valižanskem primeru pokaže Okey, nikakor ni bila samoumevna in še zdaleč ne edina možna.

Avtorjeva odločitev, da tako raznolikima razvojnima potema sledi skozi razmeroma dolgo časovno obdobje, je neizogibno vodila k nekaterim kompromisom, vendar pa je prikaz obeh dovolj izčrpen, da bralec dobi celovito predstavo o smeri in značilnostih obravnavanih procesov. Nekoliko drugače je z orisom teoretičnega in konceptualnega aparata. Čeprav se Okey zavestno odpove izdatnejšemu ukvarjanju z njim – uvodoma sicer zapiše, da so mu v tem oziru blizu pogledi Anthonyja D. Smitha –, bi bila nekoliko izčrpnjša opredelitev konceptov, ki jih uporablja, vsaj mestoma najbrž vseeno koristna. Razen tega so nekoliko odveč nekatere vrednostne sodbe in oznake, ki bi jih bilo verjetno smiselno zamenjati z nekoliko bolj nevtralnimi. Tudi afiniteta do valižanskega nacionalnega gibanja je v delu občasno morda preveč zaznavna. Vendar pa nobena od naštetih pomanjkljivosti ne zmanjšuje pomena pričujočega dela.

Kot rečeno je neposredno vzporejanje tako različnih nacionalnih gibanj razmeroma redko, še redkejšo so tovrstne študije, ki vključujejo slovenski primer. Delo slovenskega bralca sicer ne sooči s kakšnimi novimi faktografskimi podatki o razvoju slovenskega nacionalnega gibanja. Avtorjeva analiza slovenske stvarnosti namreč povečini ne temelji na študiju primarnih virov, pač pa predvsem na obstoječih zgodovinopisnih obravnavah. Vendar pa je treba reči, da je Okeyjevo ukvarjanje s slovensko zgodovino poglobljeno. Poleg kontaktov s slovenskimi zgodovinarji – ti stiki so, dodajmo, pomembno prispevali k nastanku obravnavane monografije – je nezanemarljivo tudi dejstvo, da je avtor znal slovensko. Tako je svojo obravnavo slovenske stvarnosti lahko zasnoval tudi na temelju zgodovinopisja, pisanega v slovenskem jeziku in se mu ni bilo treba opirati le na maloštevilne prevode ali tujejezične sinteze. Skratka, Okeyjeva obravnavo po svoji poglobljenosti daleč presega veliko večino tujejezičnih obravnav slovenske zgodovine.

Dejstvo, da je bila avtorju za pričujočo monografijo posthumno podeljena nagrada Francisa Jonesa, ki jo Jesus College Univerze v Oxfordu podeljuje avtorjem najboljših del o valižanski zgodovini,¹ dovolj dobro priča o njenem pomenu v valižanskem kontekstu. Vendar pa monografija nikakor ni relevantna le kot vnovični premislek o valižanski zgodovini ali analiza vzporednic in razlik v razvoju dveh nacionalnih gibanj. Okeyjevi zaključki namreč presegajo lokalni okvir in prinašajo pomembne uvide za širše polje zgodovinopisnih obravnav razvoja nacionalnih gibanj v Evropi. Vsekakor gre za odlično delo, ki ga je vredno brati in bo, upajmo, spodbudilo še kakšno študijo te vrste.

Jan Bernot

¹ »Emeritus Professor Robin Okey posthumous book award«. *University of Warwick, Department of History, History News*. Dostopno: <https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/news?newsItem=8a17841b8f5ce7b8018f718b8c962d4c> (pridobljeno 28. 6. 2024)

Mojca Ramšak, **Antropologija vonja**. Ljubljana: Založba Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis, 2024. 372 str.

Spomladi 2024 je izšla zadnja v vrsti znanstvenih monografij plodovite slovenske etnologinje in filozofinje Mojce Ramšak. Vsebinsko se navezuje na veliki temeljni projekt *Vonj in nesnovna kulturna dediščina* (ARIS; J7-50233), ki ga je avtorica pridobila na javnem razpisu leta 2023 in v katerem so pod njenim vodstvom moči združili raziskovalci iz kar šestih raziskovalnih organizacij (Univerza v Ljubljani, Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo; Institut »Jožef Stefan«; Univerzitetni klinični center Ljubljana; Univerza v Mariboru, Ekonomsko-poslovna fakulteta; Narodni muzej Slovenije in Slovenski etnografski muzej). Kot je upravičeno poudarila že ena od recenzentk, gre za najbolj sistematično in najobsežnejše delo s področja preučevanja vonja v slovenskem jeziku in o slovenskem prostoru. Njegov pomen je prepoznal tudi UNESCO, ki je knjigo uvrstil med pomembne dogodke, s katerimi je obeležil 20. obletnico sprejetja Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine (2003).

Že pogled na kazalo vsebine razkrije pester nabor obravnavanih tem. Knjiga je sestavljena iz trinajstih premišljeno zasnovanih poglavij in več kot petdesetih podpoglavij. Če bi sodili zgolj po njenem naslovu, bi se verjetno vprašali, kakšen pomen sploh ima za zgodovino in zgodovinopisje. Toda podrobnejši pregled vsebine hitro razbline vsakršen pomislek. Avtorica je namreč svojo v osnovi antropološko raziskavo izpeljala na izrazito interdisciplinaren način, saj je vanjo s pridom pritegnila metode dela in spoznanja tako družboslovnih kot naravoslovnih ved, med njimi seveda tudi zgodovine. Prav inovativen metodološki pristop lahko uvrstimo med glavne odlike monografije. Vonj in zaznave vonja namreč niso le tema za medicino, kemijo, filozofijo in antropologijo, ampak tudi za (kulturno) zgodovino. Da so to pomembni zgodovinski viri, na kar je med prvimi opozoril priznani francoski historiograf Lucien Febvre (1878–1956), se vse bolj zavedajo tudi zgodovinarji, čeprav jih še vedno upoštevajo v zelo majhni meri.

Med vire, ki govorijo o načinih uporabe voha in o vonjavah iz preteklosti ter njihovih kulturnospecifičnih posebnostih, prištevamo zelo širok nabor arhivskega gradiva, umetniških in literarnih del, osebnih pričevanj, analiz govora, muzejskih predmetov idr. Toda veliko težavo predstavlja dejstvo, da je vonj trajno neobstoje in da ga je včasih zelo težko primerno ubesediti. To še posebej velja za muzejske

predmete, ki pogosto že pred prihodom v muzej izgubijo svoj avtentičen vonj in sčasoma prevzamejo vonj depojskih prostorov, pri tem so pomemben dejavnik tudi konservatorsko-restavratorski posegi.

Za zgodovinarja, zlasti muzealca, je gotovo najzanimivejše zadnje poglavje z naslovom *Vonj in kulturna dediščina*. Pomen vonja ne le kot zgodovinskega vira, ampak tudi kot dela kulturne dediščine je bil zelo dolgo prezrt, čeprav je voh eden od petih čutov, s katerimi zaznavamo svet okoli sebe. Priznan, četudi le posredno, mu je bil šele s sprejetjem Listine iz Burre leta 1999, zdaj pa si vonj počasi utira pot na Reprezentativni seznam UNESCOVE nesnovne kulturne dediščine človeštva, na katerem najdemo z njim povezane razne praznične in verske obrede, kulturo savne, čebelarstvo v Sloveniji idr.

Posebno podpoglavje je namenjeno obravnavi vonja v muzejih, galerijah in knjižnicah. Vsaka od teh ustanov ima svoj naravni vonj, ki je bil v zadnjih letih že predmet znanstvenih raziskav, pri katerih so sodelovali tudi slovenski raziskovalci. Uvajanje vonjalne izkušnje na muzejske razstave je kot vse večja nuja ponekod v tujini že preizkušeno in uveljavljeno, v Sloveniji pa je še v povojih, zato avtorica upravičeno opozarja na neizkoriščenost velikega potenciala na tem področju. Prvi poskus postavitve veččutne razstave v slovenskih muzejih sega v leto 1993, vendar tako kot večina maloštevilnih naslednjih poskusov zaradi pomanjkanja finančnih sredstev in drugih težav nazadnje ni bil uspešen. V času, ko se slovenske muzejske ustanove trudijo odpirati, se modernizirati in povezati z javnostjo, ostaja vključitev vonja neizkoriščena priložnost, ki bi jo bilo treba čim prej in čim boljje izkoristiti. Kot je namreč na podlagi ankete ugotovila Ramšak, hranijo več sto vohalnih predmetov.

Če se omejimo le na zgodovino in zgodovinopisje, lahko ugotovimo, da monografija utira pot preučevanju vonja kot zgodovinskega vira in dela kulturne dediščine. Z njegovo pritegnitvijo namreč opisi srednjeveških tržnic in pristanišč, suženjskih ladij in jarkov prve svetovne vojne dobijo precej bolj živo podobo. Poznavanje vonjav nedvomno pomaga k boljšemu razumevanju preteklosti, zato lahko upravičeno trdimo, da si knjiga zasluži svoje mesto na knjižnih policah vsakega zgodovinarja.

Jernej Kotar

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitvijo). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 79 | 2025 | št. 1-2 (171) | str. 1–232